

Денис Тоїчкін

КОЗАЦЬКА ШАБЛЯ

XVII–XVIII ст.:
Історико-зброєзнавче
дослідження

VOVA 3110
FISHER
FREE

УДК 623.444.2(477) «16/17»

ББК 63.3(4УКР)46+79.1л6

Т 50

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України
(протокол № 3 від 30 березня 2006 р.)

Науковий редактор:

доктор історичних наук, професор М.Ф. Дмитрієнко

Рецензенти:

член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук В.М. Даниленко,
доктор історичних наук О.І. Гуржій,
доктор історичних наук Є.В. Черненко,
кандидат мистецтвознавства Д.О. Горбачов

*На першій сторінці обкладинки: І. Щирський.
Портрет знатного військового товариша Григорія Гамалії
(XVII ст., НХМУ, атрибуція Д. Горбачова)*

Тоїчкін Д. Козацька шабля XVII–XVIII ст.:
Т 50 історико-зброєзнавче дослідження / Інститут історії
України НАН України. – К.: ВД «Стилос», 2007. –
368 с., іл.

ISBN 978-966-8518-80-5

У книзі аналізуються питання появи, поширення та побутування шаблі на теренах України, досліджуються проблеми місцевого виготовлення шабель, поширення їх каналами міжнародної торгівлі протягом XVII–XVIII ст. На основі речових та іконографічних джерел, представлених матеріалами музейних колекцій України, шабля українського козацтва розглядається як морфологічний тип.

Книга може бути корисною зброєзнавцям, військовим історикам, усім, хто цікавиться історією козаччини.

ББК 63.3(4УКР)46+79.1л6

© Д.В. Тоїчкін, 2007

© Видавничий дім «Стилос»,
видання, 2007

ISBN 978-966-8518-80-5

*Пам'яті моєї матері
Ярослави Собко
присвячую цю книгу*

Автор висловлює щирю подяку всім, хто сприяв роботі над книгою, і перш за все:

завідувачці відділом спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України, доктору історичних наук, професору **Марії Дмитрієнко;**

старшому науковому співробітникові Інституту археології України НАН України, члену-кореспонденту Німецького археологічного інституту, доктору історичних наук **Євгеніві Черненку;**

старшому науковому співробітникові Інституту історії України НАН України, кандидату філологічних наук **Ярославу Дзирі;**

старшому науковому співробітникові Інституту історії України НАН України, кандидату історичних наук **Юрію Савчуку;**

старшому науковому співробітникові Інституту історії України НАН України, кандидату історичних наук **Тарасу Чухлібу;**

професорові Київського державного інституту театрального мистецтва ім. І.К. Карпенка-Карого, кандидату мистецтвознавства **Дмитру Горбачову;**

директорові Любуського військового музею (Польща), доктору історичних наук **Влджимезу Квасневичу;**

колективам **Національного музею історії України** (м. Київ), **Державного історичного музею ім. Д.І. Яворницького** (м. Дніпропетровськ), **Львівського історичного музею**, **Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»** (м. Переяслав-Хмельницький), **Харківського державного історичного музею**, **Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського.**

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ТА СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ	8
Джерельна база дослідження	8
Стан вивчення проблеми	11
РОЗДІЛ 2. ШАБЛЯ ЯК ОБ'ЄКТ ВИВЧЕННЯ ІСТОРИЧНОГО ЗБРОЄЗНАВСТВА	25
Понятійний апарат роботи. Конструкція шаблі та її особливості як різновиду холодної зброї	25
Типологія та система вимірів шаблі	43
Виникнення та розвиток шаблі	54
РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДЖЕННЯ ШАБЛІ В КОНТЕКСТІ ВІЙСЬКОВОЇ ІСТОРІЇ	91
Шабля як продукт середньовічних технологій	93
Стан металургії та її сировинної бази на українських землях	94
Процес виготовлення середньовічної клинкової зброї, її виробник та необхідний інструментарій	113
Писемні джерела про осередки виробництва шабель в Україні	123
Роль міжнародних торговельних зв'язків у поширенні клинкової зброї на українських землях	142
РОЗДІЛ 4. КОЗАЦЬКА ШАБЛЯ ЯК ТИП КЛИНКОВОЇ ЗБРОЇ	151
Місце шаблі в комплексі озброєння українського козака	151
Дослідження зразків шабель у музейних колекціях України	171

Аналіз зображень козацьких шабел в іконографічних джерелах	214
ВИСНОВКИ.	226
Примітки	243
Список літератури	267
Список фотографій	284
Перелік умовних скорочень	287
Фотографії	289

ВСТУП

В Україні вже не перше століття шабля є одним з найважливіших символів козацтва, традицій, пов'язаних з національними визвольними та державотворчими процесами. Шабля завжди посідала визначне місце у свідомості українців, асоціюючись у першу чергу з козаком – захисником Вітчизни. Оспівана великим Кобзарем як невід'ємний супутник українського лицаря, шабля фігурує у величезній кількості українських народних дум, поезій, прислів'їв та приказок.

Дослідження цієї легендарної зброї складає вагомую частину загального процесу вивчення козацького минулого нашої країни. Актуальність такої роботи зумовлена також необхідністю подальшого розвитку українського зброєзнавства, стан якого на сьогодні все ще залишає бажати кращого.

У своїй монографії ми спробували на підставі фахових досліджень, аналізу різних видів історичних джерел (передусім представницької кількості шабель) розв'язати ряд проблем, що стосуються вдосконалення та подальшої розробки понятійного апарату сучасного зброєзнавства, зробити кроки в напрямі вирішення питань щодо появи шабель на українських землях, наявності й розміщення осередків виробництва цієї зброї, нарешті науково обґрунтувати термін «українська козацька шабля», чітко визначивши його зміст.

Дослідження побудоване за розробленим нами теоретико-методологічним планом. Відповідно до нього визначені такі завдання роботи:

- з'ясувати ступінь наукової розробки теми, висвітлити та охарактеризувати її джерельну базу;
- визначити місце шаблі у класифікаційній схемі холодної зброї;

- увести до наукового обігу українські зброєзнавчі поняття й термінологію, що стосуються шабель і клинкової зброї взагалі;
- дослідити історію виникнення та розвитку шаблі на українських землях як підґрунтя зброярських традицій XVII–XVIII ст.;
- охарактеризувати виробничі умови та технологічний цикл, необхідні для виготовлення шаблі; провести їх оцінку у визначених територіальних і хронологічних межах;
- установити основні українські осередки виготовлення шабель;
- простежити шляхи насичення українського ринку готовими шаблями, складовими частинами та сировиною, необхідною для їх виготовлення;
- визначити місце шаблі в комплексі озброєння українського козака та в наступальній тактиці козацьких бойових дій;
- узагальнити дані стосовно поширення зазначеного типу зброї серед військового стану населення України;
- виявити на підставі комплексного аналізу джерельної бази (матеріалів музейних колекцій та іконографічних джерел) основні типи шабель, що були на озброєнні українських козаків.

Хронологічні межі дослідження обмежені XVII та XVIII ст., адже джерельний матеріал зазначеного періоду містить найбагатшу інформацію щодо козацького озброєння. Однак у процесі пошуку витоків формування зброярських традицій виникла потреба дослідити також більш ранні періоди національної історії. Це дало змогу відтворити історичну ретроспективу поширення певних типів шабель в Україні та їхнього розвитку в місцевих умовах.

У монографії проаналізовані також стан розвитку холодної зброї та пов'язані з її виготовленням виробничі процеси на теренах сучасної України.

РОЗДІЛ 1

Джерельна база дослідження та стан наукової розробки теми

Джерельна база дослідження

На сучасному етапі розвитку спеціальних історичних дисциплін одним з пріоритетних напрямів досліджень є вивчення та аналіз комплексів маловивчених джерел. Осібне місце серед них посідають джерела історичного зброєзнавства – спеціальної історичної дисципліни, яка вивчає предмети озброєння: ручну зброю, військову техніку та військове спорядження, а також історичні закономірності виникнення, розвитку, використання й поширення їх та пов'язаних з їхнім виробництвом технологій.

У своїй монографії ми намагалися реалізувати концепцію комплексного дослідження, характерного для спецдисципліни, що структурно пов'язана з історичним джерелознавством, послуговується його теоретико-методологічними засадами, а тому залучили значну кількість джерел, представлених писемними, речовими та зображальними пам'ятками.

Використані нами *писемні та зображальні джерела* – це насамперед оригінальні та опубліковані документи, твори живопису та графіки.

Дослідження побудоване за кількома проблемними напрямами, кожен з яких пов'язаний зі значним масивом архівних джерел. Писемні джерела, використані в роботі, належать до другої половини XVII – початку XVIII ст. Однак до них включені матеріали й інших хронологічних періодів, зокрема фрагменти з текстів більш ранніх джерел. Документи залучені нами для написання монографії, частково зберігаються у фондах Російського державного архіву давніх

актів (РДАДА) у м. Москві (РФ). Це, зокрема, справи з фондів 124 «Малороссийские дела» та 229 «Малороссийский приказ». Справи 2, 18, 46, 52, 11, 17 описів 1 та 4 фонду 124 і справи 212, 185/14, 190, 194, 217, 538 описів 1 та 5 фонду 229 являють собою відписки російських воевод в «Оружейный приказ» з приводу приймання військового майна українських міст, відправки захопленої в українських арсеналах зброї до Росії, інше службове листування у військових справах, а також урядові розпорядження воеводам в Україні з Москви. Стан збереження більшості цих документів задовільний.

Добре збереглися справи, що містять відомості про торгівлю залізом різної якості¹.

Велике значення для нашої роботи мав аналіз неопублікованих² та опублікованих³ даних з «Переписних книг» 1666 р., який дозволив установити наявність виробництва холодної зброї в українських містах. Стан збереження неопублікованих джерел задовільний, окрім «Переписных книг Почепы и Погара».

Для дослідження шабель української шляхти з метою верифікації даних іконографічних джерел були залучені неопубліковані та опубліковані писемні джерела. Це описи майна конкретних історичних постатей⁴, записи про дарунки, військову контрибуцію та ін.⁵

При розробці інших напрямів дослідження залучалися опубліковані джерела, а також посилання на першоджерела з наукових праць, присвячених конкретним історичним проблемам: асортименту українського середньовічного озброєння, цінам на шаблі тощо. Так, «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России...»⁶ містять значну кількість матеріалу, що свідчить про вартість окремих шабель, місця їх виготовлення, поширеність цього виду зброї тощо.

«Літопис Самовидця»⁷ використано як текстове та іконографічне джерело. Свідчення сучасників давніх подій⁸

виявилися необхідними у процесі відтворення цілісної картини еволюції шаблі.

Надзвичайно важливий матеріал щодо виробництва та поширення холодної зброї міститься в опублікованих документах⁹.

Значний масив даних, пов'язаних з виробництвом і якістю кричного заліза, залучено зі збірника документів¹⁰.

Визначити походження конкретних шабел, простежити їхній непростий шлях до музейних колекцій допомогли каталоги виставок зброї, що зберігаються в Центральному архіві давніх актів (Archiwum Glówne Act Dawnych) м. Варшави (Польща)¹¹, а також каталоги інших музейних колекцій¹².

Як уже зазначалося, специфіка нашого дослідження потребувала залучення не лише писемних джерел, а й зображальних.

Так, з метою вивчення типів шабел, зафіксованих народною малярською традицією, залучено українські народні картини із циклу «Козак Мамай» (XVIII – початок XIX ст.) із фондів Державного історичного музею імені Д.І. Яворницького (м. Дніпропетровськ) – далі ДІМ та Національного музею історії України (м. Київ) – далі НМІУ.

Для аналізу творів професійного живопису використовувалися оригінали картин з музеїв України та Росії, репродукції з альбомів та мистецтвознавчих праць.

У процесі роботи над монографією досліджувалися також ктиторські портрети, картини церковного живопису, гравюри, замальовки окремих художників¹³.

Інформація, що міститься в писемних та зображальних джерелах, допомогла вирішити значну частину завдань з комплексу проблем дослідження. Однак найважливіша роль у розв'язанні кардинальних питань, піднятих у монографії (зокрема в аналізі типів середньовічних шабел, поширених в Україні), належить музейним експонатам, які стали *речовими джерелами* дослідження.

Саме речові джерела склали основну частину наукового фундаменту нашої роботи, у той час як інші типи історичних джерел доповнили та розширили його.

При вивченні різновидів середньовічних шабел використані музейні експонати з уже згаданого НМІУ, Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (ЧІМ) – ці збірки започатковані ще колекціями Д.І. Яворницького та В.В. Тарновського, – а також Львівського історичного музею (ЛІМ), державного історико-меморіального заповідника «Козацькі могили» (с. Пляшева, Рівненська область), ДІМ, Харківського державного історичного музею (ХДІМ), Переяславського державного історичного музею (ПІМ), Державного історичного музею (Москва, Росія) – (ДІММ).

Для аналізу археологічних знахідок під Берестечком використано технічні малюнки та описи, виконані І.К. Свешниковим¹⁴.

Розглянуті наукові джерела утворили інформаційний масив, на основі якого вперше у вітчизняній історіографії здійснено спробу спеціально дослідити такий різновид клинкової зброї, як шабля XVII–XVIII ст.

Стан вивчення проблеми

Для дослідження шаблі як специфічного історичного джерела залучена та проаналізована широка історіографічна база. Специфіка дослідження в галузі спеціальних історичних дисциплін зумовила необхідність звернутися до історико-зброєзнавчих наукових праць, загальноісторичних, історико-технічних, технічних та мистецтвознавчих фахових робіт.

Характеристику та аналіз залучених наукових праць здійснено за проблемно-хронологічним принципом:

- фахові зброєзнавчі дослідження;
- історико-технічна та технічна література з проблем металургії та металообробки;

- дослідження з історії розвитку міст, ремісничого виробництва та середньовічних цехів;
- мистецтвознавчі праці.

Зацікавлення історією зброї та військового мистецтва як темою наукових розробок поширилось на теренах Російської імперії та країн Західної Європи (передусім Німеччини та Австрії) майже одночасно, приблизно із середини XIX ст. Становлення зброєзнавства в Російській імперії пов'язане з виданням у Санкт-Петербурзі військово-наукових часописів «Оружейный сборник» (1861–1909 рр., за ред. В.Л. Чебишева), «Военный сборник» (1858–1917 рр., за ред. О.А. Поливанова з 1899 р.), інших періодичних видань, у яких публікувалися результати досліджень фундаторів зброєзнавства: Е.Е. Ленца, М.Є. Бранденбурга, П. фон Вінклера та ін., а також зі створенням ряду фундаментальних праць з військової історії.

Перші масштабні археологічні розкопки, що стали основним джерелом надходжень до музейних та приватних колекцій предметів озброєння, започатковані О.С. Уваровим з 1851 р. Однак тогочасні вчені ще не вмiли використовувати археологічні знахідки у процесі планомірного вирішення наукових завдань¹⁵, здійснюючи тільки більш або менш вдалий опис артефактів.

Зброю, знайдену в курганах різного часу, описували П. фон Вінклер¹⁶, М.Є. Бранденбург, В.І. Сизов, О.О. Спіцин, В.З. Завитневич та інші дослідники XIX – початку XX ст.

Із зарубіжної літератури XIX ст. варто виділити ґрунтовну працю В. Бехайма (W. Voeheim)¹⁷, яка й до цього часу залишається фундаментальним довідковим фаховим виданням у зброєзнавстві. Серед інших слід згадати роботи А. Доллечека (A. Dolleczeck), М. Боте (M. Bottet), В. Гольке (W. Gohlke)¹⁸, що впродовж десятків років залишалися основними посібниками з визначення та характеристики пам'яток зброї XVII–XIX ст.

У XX ст. у Російській імперії з'явилися зброєзнавчі роботи якісно нового рівня. Це дослідження В.Г. Федорова¹⁹,

Е.Е. Ленца²⁰ та ін. Ними уведено до наукового обігу фактичний матеріал з детальними описами виявлених зразків, розроблені прогресивні методи дослідження тощо.

Проте в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. зброєзнавство як наука ще остаточно не сформувалося. Тому, незважаючи на великий обсяг охопленого матеріалу та значну інформативну цінність, більшість із названих вище праць усе ж не відповідають сучасному рівню наукових досліджень, а деяка інформація в них просто застаріла.

Розвиток зброєзнавчої типології завдячує своїми здобутками іншій науці – археології, що, як і зброєзнавство, головну увагу приділяє дослідженню речових джерел.

Одним з видатних археологів-зброєзнавців першої половини ХХ ст. став Ян Петерсен (J. Petersen). У його роботі, що не втратила свого значення й нині²¹, уперше проведено наукову систематизацію археологічних артефактів – мечів. Відомий російський археолог А.М. Кирпичников використав систему Петерсена для класифікації давньоруських знахідок клинкової зброї, що стало його внеском у подальше розроблення цієї теми²². З 20-х рр. ХХ ст. спостерігається сплеск зацікавленості зброєзнавчими проблемами серед археологів. Одним із перших класифікував скіфські мечі В. Гінтерс (W. Ginters)²³. Його типологія подібна до класифікації Яна Петерсена й побудована на аналізі тільки верхів'я та перехрестя мечів, без урахування форми клинка. Ним уперше також детально проаналізовані конструкція та орнаментация піхов. Пізніші дослідники зброї часто посилалися саме на його праці.

Подальші спеціалізовані зброєзнавчі дослідження, у яких активну участь брали археологи, сприяли широкому, ґрунтовному проникненню археологічних методів аналізу у зброєзнавство. Це пов'язано з тим фактом, що основним предметом досліджень археології завжди були знахідки польових розкопок, до яких належать і предмети озброєння. Так базові археологічні схеми *типологізації* артефактів – їх *класифікації* та *серіації* поширилися на зброю.

Одну з перших типологізацій шаблі здійснив на початку 30-х рр. В. Арендт²⁴. У своїй праці він обрав за класифікаційну ознаку форму верхів'я та перехрестя. Значними недоліками цієї роботи ми вважаємо невідповідність у характеристиках форм верхів'я та перехрестя, а також недостатню увагу до форм клинків.

У 20–30-ті рр. ХХ ст. в Польщі почало бурхливо розвиватися історичне зброєзнавство. З'явилися монографії В. Дзевановського (W. Dziewanowski), С. Мейера (S. Meyer), З. Хартлеба (Z. Hartleb)²⁵ та ін. авторів. Видатним осередком зброєзнавчих досліджень свого часу став польський часопис «Brón i Barwá», де друкувалися матеріали, що стосувалися переважно історії національної зброї, зокрема чимало статей часопису висвітлювали історію польської шаблі.

У СРСР основні дослідження в галузі зброєзнавства розпочалися в передвоєнні роки. Вийшло кілька праць (М.М. Денисової, С.К. Богоявленського, В.В. Арендта), присвячених холодній зброї, проте основні зусилля науковців були спрямовані на вивчення зброї вогнепальної.

Першою видатною подією повоєнного часу для дослідників холодної зброї став визначник М.М. Денисової, а також дослідження, здійснені авторкою разом з М.Е. Портновим²⁶.

У роботі М.М. Денисової²⁷ наведено класифікацію та характеристики зброї XI–XIX ст. Обсяг залученого авторкою матеріалу відносно невеликий, проте їй удалося охопити основні різновиди клинкової зброї на значній території упродовж тривалого історичного періоду. Крім російської та української зброї, описані також грузинські, кавказькі, вірменські, кубанські, киргизькі, таджицькі, бухарські, хівинські та кокандські різновиди. Наведені дослідницею правила опису та вимірів клинкової зброї ми застосували в нашій роботі.

Ключовими у вирішенні завдань атрибуції холодної зброї східного походження стали роботи Ю.О. Міллера, у яких розглядалася техніка середньовічного турецького орнаменту.

Утім, загальна кількість публікацій, що стосувалися тематики холодної зброї, у 50-х рр. ХХ ст. залишалася незначною. У ситуації надзвичайно обмеженої радянської історіографічної бази традиційного зброєзнавства, яке вивчало холодну зброю давніх часів, розроблення актуальної проблематики цієї галузі взяла на себе археологія. Важливим напрямом археологічних досліджень у СРСР стало вивчення зброї скіфської, сарматської та давньоруської доби.

Однією з перших спроб наукового обґрунтування появи шаблі, зокрема на українських землях, стала стаття М.Я. Мерперта²⁸.

Дослідження А.І. Мелюкової²⁹, у якому йдеться про зброю скіфів і сусідніх з ними племен лісостепової смуги України, Нижнього Дону та Північного Кавказу, охоплює також доскіфський період. На основі археологічних джерел авторкою створена струнка система класифікації скіфських мечів.

У монографії відомого археолога К.Ф. Смирнова³⁰ розглянуто савроматську зброю, її особливості та розвиток у VII–IV ст. до н. е. Автор зіставив сарматські мечі зі скіфськими і зробив певні висновки щодо їх генетичного зв'язку, виявив закономірності в еволюції та процесах поширення клинкової зброї у встановлених територіальних межах.

Крім названих авторів, скіфську та сарматську клинкову зброю вивчали українські дослідники, зокрема Є.В. Черненко³¹, Б.А. Шрамко³², О.В. Симоненко³³ та ін. Саме ці праці допомагають зрозуміти, за яких обставин відбувався процес виникнення шаблі, виявити підґрунтя та особливості цього процесу.

Важливими для нашого дослідження стали роботи, що ознайомлюють зі зброєю народів античності, які в різний час проживали на теренах нашої держави. Це монографія В.Д. Блаватського³⁴ щодо становлення військової організації та еволюції озброєнь народів і держав Північного Причорномор'я – кіммерійців, скіфів, сарматів, населення Ольвії, Херсонеса, Боспорського царства. На матеріалі книги стає

можливим порівняти типи озброєння, визначити шляхи запозичень та спадкоємності форм мечів.

Надзвичайно інформативним є огляд М.І. Сокольського³⁵ мечів Боспорської держави V ст. до н. е. – IV ст. н. е., процесів взаємодії різноетнічних форм клинкової зброї, їх подальшої модифікації та створення оригінальних видів озброєння, шляхів запозичення холодної зброї, що пролягали між країнами.

Вивчення озброєння Київської Русі досягло найвищого розвитку в повоєнні часи. Одним з перших над цією проблематикою почав працювати А.В. Арциховський³⁶, який залучив для дослідження багато фактичного матеріалу.

У своїй роботі, де йшлося про наконечники піхов давньоруських мечів XI ст., Г.Ф. Корзухіна³⁷ проаналізувала еволюційні етапи переходу від прямого клинка меча до кривого шабельного. Робота, що становить для нас безпосередній фаховий інтерес, побудована на археологічному матеріалі. Вона містить детальний опис зразків ранніх шабель. Авторка залучила велику кількість ілюстративного матеріалу, який надає переконливості її висновкам.

Однією з найважливіших праць, що стосуються зброї Київської Русі, є дослідження російського зброєзнавця А.М. Кирпичникова. У першій з трьох частин його роботи розглянуто клинкову зброю – мечі та шаблі³⁸. Автор зібрав і опрацював чималий археологічний матеріал (зокрема 183 мечі та 150 шабель). Крім опису зразків та їх оригінальної класифікації, він дослідив також територіальний розподіл типів озброєння у зв'язку з етнічним складом населення держави. У праці розглянуто національні особливості давньоруської зброї та обґрунтовано своєрідність її еволюції. Автор розробив історичну періодизацію, пов'язану з військовим та політичним життям країни. Порушено ним і питання соціального значення зброї, а також виокремлено комплекси озброєння різних соціальних груп. У кінці представлено систематичний каталог з технічними даними досліджених автором екземплярів зброї.

Над темою озброєння Київської Русі успішно працювали також В.Й. Довженок, М.Г. Рабинович, М.Я. Мерперт та ін.

Український фахівець В.Г. Бережинський здійснив перше історико-зброєзнавче дослідження озброєння Київської Русі на сучасному рівні, об'єднавши розробки попередників та накопичений ними матеріал, побудував систему, яка дала змогу розробити необхідні схеми вивчення кожного окремого виду озброєння³⁹. Автор простежив динаміку розвитку комплексу давньоруського озброєння, проаналізував його бойове значення.

Зазначені дослідження давньоруської зброї використані нами для побудови цілісної наукової картини еволюції шаблі, оскільки вони встановили зброєзнавчі стандарти у вивченні холодної зброї, визначили основні методи та прийоми дослідження.

Окремо необхідно згадати археологічні роботи, у яких розглядається зброя кочовиків та народів Сходу.

У ґрунтовній монографії С.В. Кисельов⁴⁰ аналізує передумови виходу шаблі на авансцену військової історії. Саме ця робота започаткувала ряд археологічних досліджень кочівницького озброєння. Великий внесок в означену тематику зробили російські вчені Ю.С. Худяков, А.В. Циркін, Є.І. Дерев'янка, А.І. Соловйов, Ю.А. Плотников, С.О. Плетньова, Г.А. Федоров-Давидов, А.В. Євглевський, Т.М. Потьомкіна та ін. У їхніх роботах наведено значний обсяг даних, необхідних для побудови типологічних рядів та відтворення картини розвитку шаблі. У ряді праць автори обґрунтовують та залучають передові методи статистичної обробки інформації⁴¹. У цих дослідженнях гостро дискутується та отримує подальший розвиток проблематика понятійного апарату холодної зброї. Важливими для нашої монографії виявилися праці А.І. Соловйова та Ю.С. Худякова⁴².

У своїй роботі Ю.С. Худяков систематизує універсальний базовий понятійний апарат – основу типологічного аналізу у зброєзнавстві. Значний обсяг систематизованих елементів, установа між ними відповідність у межах логічно

завершеної й водночас відкритої для подальшого розвитку системи надають ученому великі можливості для побудови універсальних класифікацій холодної зброї. У нашому дослідженні використані оригінальні схеми елементної бази зброєзнавства та понятійні означення самих елементів зброї.

Однією з перших праць, що після довгої перерви поновили розпочаті В.Г. Федоровим дослідження характеристик ударів клинкової зброї, стала стаття А.І. Соловйова. Автор переглянув результати наукових досліджень з кінематики, адаптувавши їх до специфіки дії меча та шаблі, проаналізував відмінності між цими різновидами холодної зброї, визначивши переваги шаблі.

Праці С.О. Плетнєвої⁴³ присвячені археологічним дослідженням пам'яток чорних клобуків та половців. Дослідниця застосовує власні методи класифікації зброї та спосіб вимірювання кривизни шабельного клинка, використаний у нашій праці.

Одночасно з археологічними роботами щодо виявлення та систематизації предметів озброєння з повоєнного часу почалося широке опрацювання матеріалів уже сформованих музейних та приватних колекцій зброї. Обсяг та якість таких досліджень здебільшого залежать від представницького числа одиниць зброї в конкретних музейних збірках та наявності кваліфікованих музейних кадрів.

Розвиток зброєзнавства на українських землях у період XIX–XX ст. пов'язаний у першу чергу з постаттю видатного українського історика Д.І. Яворницького та його подвижницькою працею зі збирання, дослідження пам'яток і популяризації історії запорозького козацтва. У найважливішій тритомній роботі вченого – «Історії Запорозьких козаків» – уперше зроблена спроба аналізу предметів козацького озброєння. Дослідник, що був людиною надзвичайно різнобічних інтересів, на матеріалах зібраної ним самим колекції вперше здійснив зброєзнавче дослідження й виконав цілісну реконструкцію комплексу озброєння українського козака.

Зброєзнавчі студії першої половини ХХ ст. в Україні здійснювалися переважно в рамках національних військово-історичних досліджень. Так, у 1936 р. вийшла двотомна праця І. Крип'якевича та Б. Гнатевича «Історія Українського війська», де автори намагалися простежити історію розвитку національної військової справи та озброєння від часів Київської Русі. Залучивши значний масив документальних свідчень, автори цієї праці розглянули комплекс козацького озброєння, визначили поширеність і місце шаблі в тактичних схемах бойових дій козацьких військ. Вони ствердили існування «українського типу козацької шаблі», проте не спромоглися докладно описати бодай кілька зразків його, поклавши це завдання на майбутніх дослідників.

Слід, однак, зазначити, що вказані вище роботи не є фаховими зброєзнавчими дослідженнями.

У повоєнні роки військовою історію запорозьких козаків ХVІІІ ст. вивчала О.М. Апанович. Її роботи в першу чергу стосувалися військової організації на Січі.

Одним з піонерів вітчизняного зброєзнавства як спеціальної історичної дисципліни був В.О. Сидоренко⁴⁴. Аналізуючи писемні джерела, він зафіксував факт виокремлення в деяких документах «сабли черкесского дела», документально обґрунтував українське походження її. Утім, розгорнутих досліджень з виробництва холодної зброї на українських теренах ученим проведено так і не було. Тому лишилося відкритим питання й про морфологічний тип козацької шаблі.

Першим ученим, що ґрунтовно вивчив зазначену проблему, використавши при цьому всі типи історичних джерел (з пріоритетом речових – археологічних знахідок з місця Берестейської битви), став археолог І.К. Свешников. Його знаменита праця⁴⁵, що й досі залишається невичерпним джерелом для численних наукових та псевдонаукових розвідок, була першим в Україні серйозним зброєзнавчим дослідженням, у якому не тільки впроваджено в науковий

обіг нові археологічні артефакти, а й проведено значну роботу щодо українізації зброєзнавчої термінології.

Головними недоліками роботи І.К. Свешникова стала обмеженість джерельної бази, зумовлена, утім, специфічними науковими завданнями вченого. Викладений у його роботі аналітичний матеріал переконує, що питання «козацької шаблі» неможливо вирішити на матеріалі однієї колекції.

У наші часи осередки зброєзнавчих досліджень в Україні сконцентровані переважно в місцях зберігання найбільших музейних колекцій. Проте фахівців у галузі вивчення холодної зброї нараховуються одиниці. У НМІУ проблематику холодної зброї досліджувала хранитель зброї, завідувач відділу фондів М.С. Стрілець. У ЛІМ означений напрям розробляє хранитель фондів, старший науковий співробітник Б.В. Мельник. У ХДІМ холодною зброєю досліджує старший науковий співробітник Д.В. Бадаєв.

Зброєзнавча проблематика й сьогодні знаходить відображення у працях, у яких розглядаються військова історія України (праці І.С. Стороженка, М.Ф. Котляра, О.Г. Сокирка, В.І. Сергійчука)⁴⁶ та окремі групи речових джерел (Ю.К. Савчук).

У книзі відомого фахівця в галузі спеціальних історичних дисциплін Ю.К. Савчука⁴⁷, досліджуються особисті речі Богдана Хмельницького, що зберігаються в музеях Європи. Серед них – уперше введені до наукового обігу предмети озброєння: булава, шаблі, бердиш, залучені до нашого дослідження з люб'язного дозволу автора.

Над проблемами історичного зброєзнавства за кордоном нині працюють відомі фахівці. У Російській Федерації це Е.Г. Аствацатурян, І.А. Комаров (ДІММ), О.М. Кулинський (Військово-історичний музей артилерії, інженерних військ та зв'язку, Санкт-Петербург – далі АИМ), І.П. Суханов (Морський музей) та ін.

В одній з останніх праць Е.Г. Аствацатурян⁴⁸ велику увагу приділено турецькій та іранській шаблям. Наведені

матеріали надзвичайно допомогли в атрибуції й типологічному аналізі цілого ряду шабель східного походження.

У Польщі зброезнавчу тематику досліджували знані вчені – А. Надольський (A. Nadolski), З. Жигульський (Z. Żygulski), В. Квасневич (W. Kwaśniewicz) та ін. Польська історіографія накопичила значну кількість матеріалів щодо історії шаблі, яка в Польщі вшановується як найславетніший різновид холодної зброї.

Для нашого дослідження однією з найважливіших виявилася праця доктора В. Квасневича⁴⁹, присвячена польській шаблі. Ця книга – одна з найкращих на сьогодні розробок у галузі типології та історії центрально- та східноєвропейської шаблі. Значний обсяг наведеного в нашій монографії ілюстративного матеріалу залучено саме із зазначеної роботи з люб'язного дозволу В. Квасневича.

У західноєвропейській науковій літературі проблемі шаблі XVII–XVIII ст. присвячено небагато спеціальних досліджень. Основна увага в них, природно, сконцентрована на холодній зброї Західної Європи. Утім, окремі роботи багато в чому допомогли нам при аналізі конструктивних особливостей і процесу розвитку шаблі, розгляді запозичених її форм.

Під час вивчення українського зброярського виробництва виникла необхідність звернутися до історико-технічної та суто технічної літератури з металургійної справи та методів ковальської металообробки. Крім відтворення суто виробничих процесів, вона дозволила встановити загальну картину виникнення й розвитку металургійної та металообробної галузей на теренах України.

Важливою для нашого дослідження виявилася література з питань металообробки кольорових металів, які широко застосовувалися в XVII–XVIII ст. при декоруванні холодної зброї та заліза як основного матеріалу для виготовлення клинка, а також у ювелірній справі⁵⁰.

Для практичної оцінки досконалості процесів виготовлення січної зброї, її якості та визначення ефективності

місцевих ковальських прийомів, використано літературу, у якій розглядаються фізико-хімічні основи металургійних процесів та металографії.

Історико-технічна група досліджень охоплює проблематику металургії давніх часів. Її вивчали українські вчені, виконавши велику роботу щодо відновлення технологій виготовлення бронзової та залізної холодної зброї із залученням сучасних методів фізико-хімічного аналізу. Дослідження процесів виготовлення скіфської зброї й тогочасних технологій обробки металу здійснили харківські вчені на чолі з Б.А. Шрамком. Результати цих досліджень відображені в низці наукових статей, у яких детально розглянуті техніка підготовки сталі та прийоми обробки чорних металів у Лісо-степовій та Степовій Скіфії.

Логічним продовженням і розвитком давньої металургії та ковальського мистецтва (і, відповідно, пов'язаних з ними технологій виготовлення холодної зброї) стало ремесло Київської Русі. Історіографія цієї проблеми досить представницька: перші спроби узагальнити матеріал і створити монографію, яка охоплювала б усі форми давньоруського ремесла, з'явилися ще в середині XIX ст. Перша подібна робота – книга Н.Я. Аристової⁵¹. Пізніше тему розробляли М.В. Довнар-Запольський, Л. Нідерле, перед Другою світовою війною – А.В. Арциховський⁵².

Найґрунтовнішою працею із цієї проблематики є монографія академіка Б.О. Рибаківа «Ремесло Давньої Русі». Автор охопив різноплановий за змістом матеріал VII–XV ст. У монографії детально описані всі види ремесел, відомих на той час, проаналізована динаміка їхнього розвитку, при цьому металургію та ковальську справу виділено як основні. Автор комплексно проаналізував зовнішні та внутрішні економічні умови, у яких розвивалися ремесла, та роль у цьому процесі міжнародних зв'язків Київської Русі.

Надзвичайно важливими для розуміння методів давнього ремесла є роботи Б.О. Колчина та О.Ю. Круга⁵³, у яких

детально відтворені давньоруські технологічні металургійні та ковальські процеси.

Унікальними дослідженнями з історії та металографії давньоруської зброї стали праці А.К. Антейна та М.Ф. Гуріна⁵⁴. У них учені приділили багато уваги сучасним методам вивчення давніх клинків, що виявилось дуже принагідним для нашої праці.

Ремесло XVII–XVIII ст. вивчено значно гірше. Єдину монографію, присвячену металургійним підприємствам України зазначеного періоду, створив П.К. Федоренко⁵⁵. Він увів до наукового обігу чимало джерел і відомостей стосовно рудень та виробництва заліза на теренах України.

Крім цієї роботи, нами використано низку публікацій, що описують стан та особливості українського ремісничого виробництва.

Одним із завдань нашого дослідження став збір та опрацювання матеріалів, що стосуються діяльності міських майстрів-мечників та шабельників. У зв'язку із цим було залучено праці, у яких розглядалися питання розвитку міст України XVII ст.

Надзвичайно важливими в цьому відношенні виявилися роботи В.О. Романовського, що стосувалися «Переписних книг 1666 р.».

У праці О.С. Коман⁵⁶, де йшлося про середньовічні українські міста (другої половини XVII ст.), комплексно досліджено всі аспекти міського життя. Авторка приділила чимало уваги міському цеховому виробництву: способу організації, економічним умовам, у яких воно перебувало, – і порушила актуальне питання щодо необхідності аналізу якості цехової продукції, у тому числі зброї.

Зброярському цеховому виробництву Львова присвячена значна історіографія. У спеціальній монографії із зазначеної тематики Я.П. Кіся⁵⁷ зустрічаємо важливі відомості про львівський цех мечників. Дослідження С.Т. Білецького⁵⁸, що описує ремесла і промисли середньовічного Львова, дало

змогу з'ясувати деякі особливості організації цехової ковальської справи.

Нами залучено також ряд наукових праць щодо виробництва холодної зброї в інших містах.

Вивчаючи проблеми української міжнародної торгівлі, ми залучали ті наукові праці, у яких наводиться багато документальних і статистичних відомостей⁵⁹.

Останній підрозділ нашого дослідження пов'язаний з мистецтвознавством, що обумовило й характер використаної літератури – мистецтвознавчі праці⁶⁰.

Виконаний нами стислий історіографічний огляд свідчить, що в українській історичній науці кількість наукових досліджень у галузі історичного зброєзнавства надзвичайно обмежена. Спеціальної ж джерелознавчої праці, що була б присвячена шаблі XVII–XVIII ст., узагалі поки що немає. Створення такої роботи стало можливим завдяки використанню значного, накопиченого за тривалий час, фактичного та аналітичного матеріалу.

РОЗДІЛ 2

Шабля як об'єкт вивчення історичного зброєзнавства

Понятійний апарат роботи. Конструкція шаблі та її особливості як різновиду холодної зброї

Обґрунтуємо понятійний апарат, розроблений нами спеціально для цієї монографії. Це особливо актуально, оскільки питання, пов'язані зі зброєзнавчою термінологією, уже тривалий час становлять предмет гострих дискусій у наукових колах.

Перші дослідники холодної зброї у другій половині XIX ст. приділяли мало уваги питанням типологізації та термінології. Відбувався процес первинного накопичення археологічного матеріалу. Систематизували матеріал доволіно. Так, у тлумачному словнику Володимира Даля меч охарактеризовано як «холодное ручное оружие древних и средних вѣков, что нынѣ шпага, сабля, палаш, шашка». За єдину особливу ознаку меча прийнято наявність двох лез¹. Подібна характеристика свідчить про відсутність у той час розроблених класифікаційних критеріїв. Окремі вчені все ж робили спроби систематизації досліджуваного матеріалу. Так, П. фон Вінклер, описуючи античні бронзові мечі, розподілив усі знахідки на п'ять типів. У цій системі відсутня спільна класифікаційна ознака, за якою можна побудувати типологічний ряд: перші два типи вчений виокремлює за певним способом кріплення руків'я до клинка, наступний – за формою леза, а два останніх типи визначає за характерними формами верхів'я².

У 1886 р. Д.О. Клеменц опублікував археологічні матеріали Мінусинського музею, серед яких було багато предметів озброєння. Його систематизація зводилася до трьох

типів: шаблі та шпаги, вістря списів і стріл, кольчуги та лати. Цілком очевидно, що подібні схеми не відповідають сучасним науковим вимогам до типологічного аналізу.

Серед фахівців, котрі робили спроби створити загальні класифікаційні схеми у зброезнавстві, зазвичай переважають археологи. Проте за весь час існування науки так і не було вироблено загальноприйнятої універсальної класифікації холодної зброї, що цілком би виправдала навіть мету свого створення, хоча спроби розробити таку глобальну схему періодично й робляться³. Як правило, кожен дослідник використовує класифікаційну схему, що відповідає поставленим ним науковим завданням. Щодо створення універсальної системи, придатної в усіх випадках, для всіх відомих різновидів зброї, то навряд чи це можливо й доцільно, оскільки в процесі кожного окремого дослідження вирішуються специфічні завдання й залучаються різні методи джерельного аналізу. Так, для археолога зброя – це знахідки, виявлені під час польових досліджень, і передусім атрибути поховань. Її аналіз дає змогу ідентифікувати й датувати поховання. Методи вивчення зброї в археології мають свою специфіку, проте частіше застосовують спільні для дослідження всіх археологічних артефактів типологічний аналіз, класифікацію та серіацію.

Згідно з археологічним словником У. Брея і Т. Трампа, типологією називається вивчення та систематизація форми артефактів. Саме завдяки їй можливо вирішити характерні завдання класифікації та серіації⁴. Значно менше уваги в археології зазвичай приділяють проблемам визначень окремих різновидів зброї. Тут спостерігаються значні розбіжності, а іноді – повне ігнорування питань, пов'язаних з термінологією⁵. Для археологів-зброезнавців найбільш доцільними є звужені службові типологічні схеми, де розглядаються тільки певні різновиди холодної зброї. Такі системи є загальновизнаними, їх широко використовують дослідники в усьому світі⁶.

Інша ситуація склалася навколо елементної понятійної бази зброєзнавства (елементарних зброєзнавчих термінів). Ґрунтовні систематичні праці із зазначеної тематики у вітчизняній історіографії, на жаль, відсутні. Дослідники, як правило, самі формулюють визначення та обґрунтовують свій власний базовий термінологічний апарат. Найважливіші роботи в цій галузі знов-таки проведені археологами.

У процесі роботи постала проблема браку саме українських історико-зброєзнавчих термінів. Окремі спроби створити таку термінологію робилися⁷, проте вони мало чим допомогли у вирішенні наших завдань. Вихід було знайдено в запозиченнях західних та російських термінів з урахуванням практичного досвіду українських зброєзнавців.

Пам'ятки матеріальної культури, що вивчаються в роботі, належать до групи речових джерел, які визначаються як *зброя* або *озброєння*. Одну з найважливіших засад у класифікації цієї групи джерел становить її поділ на *наступальну зброю* та *захисне спорядження*. Під терміном «захисне спорядження» розуміють засоби пасивної протидії, безпосередньо не призначені для ураження супротивника, або такі, де ураження становить тільки другорядну функцію. Основний ефект від таких засобів виявляється внаслідок активних дій з боку ворога, при безпосередньому контакті з його наступальною зброєю. Сюди відносять покриття, що захищають тіло, різноманітні ручні та стаціонарні засоби – обладунки, шоломи, щити тощо.

Згідно з Енциклопедією «Британіка», поняття «*зброя*» (weapon) визначається як «знаряддя, що використовується в бою з метою вбивства, ушкодження або поразки супротивника». Радянська військова енциклопедія дещо розширює це визначення: «...править за знаряддя як для нападу, так і для захисту»⁸.

До *наступальної зброї* зараховуємо пристрої, призначені для ураження супротивника, які доповнюють або комплектують захисне спорядження: мечі, шаблі, луки, рушниці, гармати тощо.

До *активно-захисної* зброї відносимо пристрої, у конструкції яких сполучені головні ознаки наступальної зброї та захисного спорядження, що передбачає ведення в рівній мірі захисних та наступальних дій. Такі властивості характерні передусім для деяких специфічних типів давньої холодної зброї (наприклад деяких різновидів середньовічного іспанського кулачного щита-тарча, різноманітної клинкової зброї з пастками тощо).

Наступний класифікаційний рівень поділяє зброю залежно від загального принципу її дії (зокрема розрізняють зброю *холодну, вогнепальну, механічну металеву, комбіновану* тощо).

Поняття *холодної зброї* в науковій літературі визначають по-різному. Ураховуючи досвід попередників, ми вважаємо доцільним сформулювати таке визначення: *холодною зброєю* називаються всі типи *наступальної* та *активно-захисної* зброї, що призначені для ведення рукопашного або дистанційного бою, функціонують виключно завдяки м'язовим зусиллям воїна, а бойове застосування їх не пов'язане з використанням вибухових речовин. Особливістю цього визначення є те, що до холодної зброї ми, слідом за Ю.В. Шокаревим⁹, відносимо снаряди дистанційного бою, для приведення яких у дію застосовується виключно енергія м'язових зусиль воїна.

Розроблена нами класифікація холодної зброї використовує два відомі методичні підходи, згідно з якими всі різновиди об'єднують у групи за двома критеріями: функціональним призначенням та конструктивними особливостями. Слід зауважити, що більшість сучасних класифікацій побудовано тільки на одній із цих засад.

Класифікаційні схеми, розроблені різними авторами, істотно різняться між собою. Головний недолік більшості цих систем полягає у спрощеній лінійності або ж, навпаки, – у надмірній ієрархічності їхньої структури. У результаті визначення різновидів холодної зброї дуже спрощується, позбавляється однозначності або, навпаки, занадто усклад-

ХОЛОДНА ЗБРОЯ											
	МОНОФУНКЦІОНАЛЬНА					ПОЛІФУНКЦІОНАЛЬНА					
	січна	різальна	колольна	ударна	ручна метальна	січна	різальна	колольна	ударна	ручна метальна	
Клин- кова						Шабля					
						✓✓✓	✓✓✓	✓✓			
						Кинджал					
						✓✓	✓✓	✓✓✓			
						Ніж					
							✓✓✓	✓✓		✓	
Ніж металевий											
	✓✓	✓✓		✓✓✓							
Древ- кова	Келеп					Чекан					
				✓✓✓		✓✓✓			✓✓	✓✓✓	
	Спис					Бойова коса					
			✓✓✓		✓✓	✓✓✓	✓✓✓	✓✓			
	Булава, пернач					Бойовий серп					
				✓✓✓		✓✓	✓✓✓	✓✓			
					Бердиш						
	✓✓✓	✓✓✓		✓✓✓				✓✓✓			
Гнуч- ка	Обушок										
			✓✓✓								
Моно- літна	Дрюк-довбня										
				✓✓✓							
МЕХАНІЧНА МЕТАЛЬНА ЗБРОЯ											
	Використовує енергію дуги				Використовує енергію скрученої мотузки (сухожилля)			Використовує енергію протизаги			
Ручна	Складний лук та стріли										
Стационарна											

Кількість почначок ✓ вказує на ступінь відповідності різновидів зброї функціональним ознакам:

- ✓✓✓ – основна, найважливіша функціональна ознака даного різновиду зброї;
- ✓✓ – другорядна функціональна ознака даного різновиду зброї;
- ✓ – найменш притаманна даному різновиду зброї функціональна ознака.

нюється, стає непридатним для регулярного практичного використання¹⁰. Деякі фахівці знаходять вихід з такої ситуації, залучивши у свої роботи декілька класифікацій різного типу й використовуючи кожну з них у разі потреби¹¹. Іншою вадою більшості класифікаційних схем холодної зброї є те, що класи одного рівня часто визначають за нерівноцінними критеріями. Так, поширеною помилкою, на нашу думку, є об'єднання холодної зброї у три основні групи: *клинкову*, *древкову* та *ударну*, – адже перші дві групи фіксують різницю між поняттями на рівні особливостей конструкції, а третя – характеризує клас за способом уражаючої дії.

Розроблена нами система позбавлена подібних недоліків. Різновиди зброї в ній визначаються за двома **рівноцінними перехресними ознаками** (*функціональним призначенням та особливостями конструкції*).

Під функціональним призначенням часто розуміють характер уражаючої дії робочої частини зброї. Відомий фахівець у галузі археологічного зброєзнавства М.В. Горелик слушно зазначає, що класифікація зброї за характером уражаючої дії є досить складним завданням. Труднощі полягають у надзвичайній кількості перехідних та багатофункціональних різновидів одного й того самого виду зброї, коли навіть за незначної зміни форми змінювався й характер заподіяної травми¹². Тому ми робимо акцент у першу чергу на характеристиці **механізму функціонування робочої частини**, прямо пов'язуючи її з **механіко-кінематичною характеристикою рухів** воїна під час користування зброєю. Кількість таких рухів обмежена, а характер їх чітко пов'язаний з особливостями конструкції робочої частини холодної зброї.

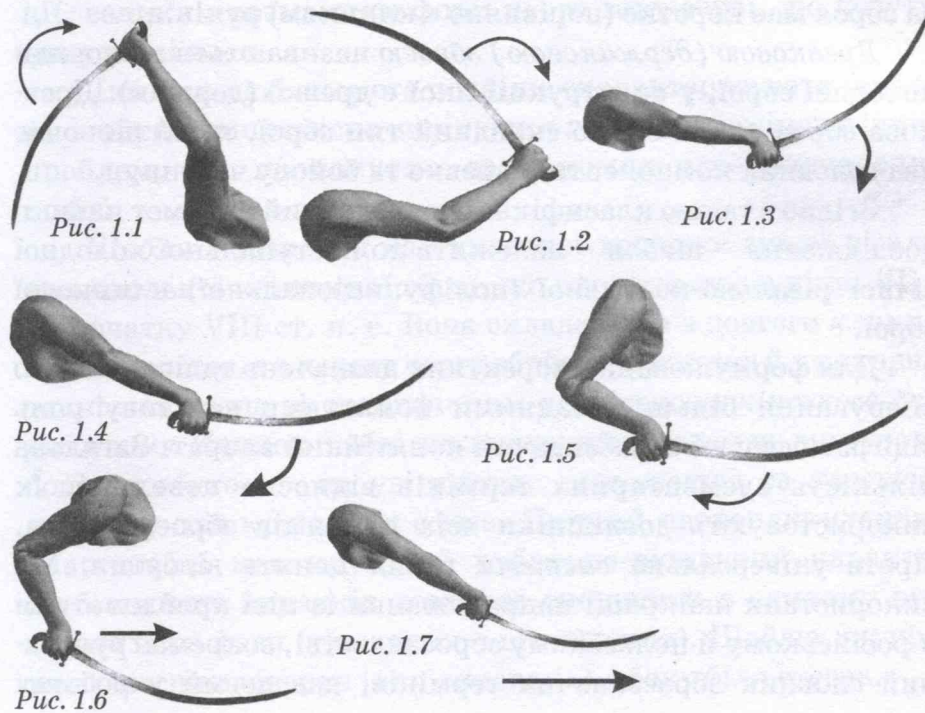
Отже, за функціональними ознаками *монофункціональну* холодну зброю можна поділити на *січну (рубальну)*, *колосьну*, *різальну*, *ударну* та *ручну металеву*. Існують також *поліфункціональні* різновиди, що комбінують перелічені ознаки, – *рубально-колосьна*, *колосьно-різальна* тощо. Необхідно зазначити, що в нашому випадку терміни «*сікти*» й «*рубати*» доцільно вживати як синоніми¹³. *Січною (ру-*

бальною) називається холодна зброя ближнього бою монофункціонального призначення, використання якої передбачає завдання січного удару. Рука воїна рухається по півколу (рис. 1.1–1.4).

Колольною називається холодна зброя ближнього бою монофункціонального призначення, використання якої передбачає завдання колольного удару. Рука воїна рухається поступально (рис. 1.6–1.7).

Різальною називається холодна зброя ближнього бою монофункціонального призначення, використання якої передбачає завдання різального удару. Рука воїна рухається зворотно-поступально (цей рух іноді називають «протягуванням») (рис. 1.4–1.5).

Січною різально-колольною називається холодна зброя ближнього бою поліфункціонального призначення, конструктивна форма якої передбачає певний універсалізм при використанні, а саме можливість завдання січних, різальних та колольних ударів (рис. 1.1–1.7).

Ударною називається холодна зброя ближнього бою монофункціонального призначення, використання якої передбачає завдання розбиваючого (пробиваючого) удару. Механіко-кінематична характеристика руху воїна при цьому майже збігається з такою ж при січному ударі.

Ручною металюною називається холодна зброя, у конструктивній формі якої передбачена спеціалізована функція завдання ушкоджень з певної відстані. Рука воїна при цьому рухається по траєкторії, характерній для металюного руху.

Друга класифікаційна ознака характеризує клас понять, відмінності між якими фіксуються на рівні найбільш загальних конструктивних особливостей предмета (*клинкова, древкова зброя* тощо).

Найнижчий класифікаційний рівень фіксує різницю між поняттями вже на рівні сукупності всіх складових частин (елементів) зброї: меч, шабля, спис тощо.

Клинковою зброєю називається різновид холодної зброї, бойовою частиною якої є чітко оформлений *клинюк*. Клинкова зброя має коротке (порівняно з клинкою) руків'я.

Древковою (держаквою) зброєю називаються різновиди холодної зброї, у конструкції якої є древко (держак). Древкова зброя являє собою складний тип зброї, який включає два головних компоненти – древко та бойову частину.

Згідно з такою класифікацією, головний предмет нашого дослідження – шабля – належить до наступальної холодної січної різально-колосьної (поліфункціональної) клинкової зброї.

Для формулювання коректних визначень та подальшого оперування більш складними поняттями важливу роль відіграє базовий зброєзнавчий понятійний апарат. Загальна кількість елементарних термінів відносно невелика. Їх використовують дослідники всіх напрямів зброєзнавства. Проте універсальна *система* таких понять відсутня. Ми використали найкращі напрацювання із цієї проблематики в російському й польському зброєзнавстві, зокрема ґрунтовний словник зброєзнавчих термінів, наведений у роботах

О.М. Кулинського¹⁴, розробки відомого археолога-зброєзнавця Ю.С. Худякова¹⁵, а також польських дослідників В. Дзевановського (W. Dziwanowski), А. Надольського (A. Nadolski), В. Квасневича (W. Kwaśniewicz)¹⁶.

Для нашого дослідження залучено зручні та практичні терміни, уведені в науковий обіг старшим науковим співробітником Львівського історичного музею Б.В. Мельником.

Крім того, для уточнення деяких термінів ми звернулися до фахових спеціалізованих довідкових видань та класичних західноєвропейських зброєзнавчих праць¹⁷.

Серед представницького розмаїття клинкової зброї, поширеної на теренах України в XVII–XVIII ст., найпомітніше місце належить шаблі. У Речі Посполитій та Україні шабля стала основним, найпопулярнішим різновидом професійної холодної клинкової зброї¹⁸.

Саме визначення поняття «шабля» – одне з «вічних» завдань зброєзнавства, навколо якого постійно точаться фахові дискусії. Це пояснюється складністю шляхів еволюції, великим розмаїттям форм цього типу зброї, що побутували у різні часи.

Для того щоб якомога повніше охарактеризувати шаблю та знайти компромісне вирішення гострих термінологічних проблем, ми пропонуємо дати комплексне визначення шаблі.

Шабля – різновид наступальної холодної січної різально-колольної клинкової зброї, що сформувався в кінці VII – на початку VIII ст. н. е. Вона складається з довгого *клинка*, *ефеса* та *піхов*, є в першу чергу зброєю вершника й у використанні пов'язана зі специфічним комплексом *кінського спорядження*. Клинок шаблі викривлений, з лезом на вигнутому боці та *обухом* – на увігнутому, має *вістря* та *хвостову частину* для кріплення ефеса. Прямий перпендикулярний удар шаблі має круговий рубально-різальний характер і в більшості випадків дозволяє сполучити в єдиному русі обидві його фази (ураження – витягнення). Шаблю, як правило, носили ліворуч (для «правші»), збоку біля стегна.

Як буде показано далі, саме з VII–VIII ст. можна чітко простежити процес розвитку шаблі на території сучасної України. Відтоді спостерігається становлення шаблі як особливого різновиду холодної зброї, пов'язаного зі специфічним кінським спорядженням і тактикою бойових дій.

Розглянемо конструкцію шаблі, використавши розробки відомих іноземних¹⁹ та вітчизняних²⁰ фахівців.

Шабля складається (рис. 2) з двох головних частин – кривого клинка (1) та ефеса (2). Клинок має дві бічні площини – *зовнішню* і *внутрішню* (5) та сторони – верхню й нижню (6). Клинок завжди однолезовий, лезо на вигнутій частині (6). Площина поперечного перерізу клинка, якою він сполучається з ефесом, називається *п'ятою* (7). На клинку виділяються зони – *неробоча* (3), що прилягає до п'яти і править за важіль для робочої частини, та *кінцева* – *робоча зона* (4) (остання 1/5 – 1/3 від вістря); тут обух і доли зазвичай сходять нанівець, поперечний переріз клинка набуває овальної форми. У робочій частині розміщується центр ваги клинка. Відома фахівець з історії кавказької та турецької зброї Е.Г. Аствацатурян зазначає, що саме це становить одну з основних ознак викривленого клинка: центр ваги міститься не біля ефеса (як у прямого), а в робочій частині й збігається із центром удару²¹. Остання 1/5 – 1/3 довжини клинка (виміряна від вістря) може бути дволезовою (із зустрічним загостренням) та розширюватись, утворюючи в такому випадку *перо* (8). Якщо ж перехід до пера має вигляд різкого уступу, то вважають, що клинок закінчується *єлманню* (9). Клинки можуть відрізнятися за характером перерізу (плоский, увігнутий тощо – рис. 3*). На бічних площинах частини клинків нанесено повздовжні борозни – *доли* (10), призначені для зменшення ваги конструкції та підвищення міцності клинка. Дуже вузькі доли, вишліфовані різцем у тілі клинка, називаються *борозенками*. Якщо вздовж клинка нанесено кілька дол або борозенок, між ними утворюються

* Тут і далі рисунки, позначені *, узяті із зазначеної вище книги В. Квасневича з його люб'язного дозволу.

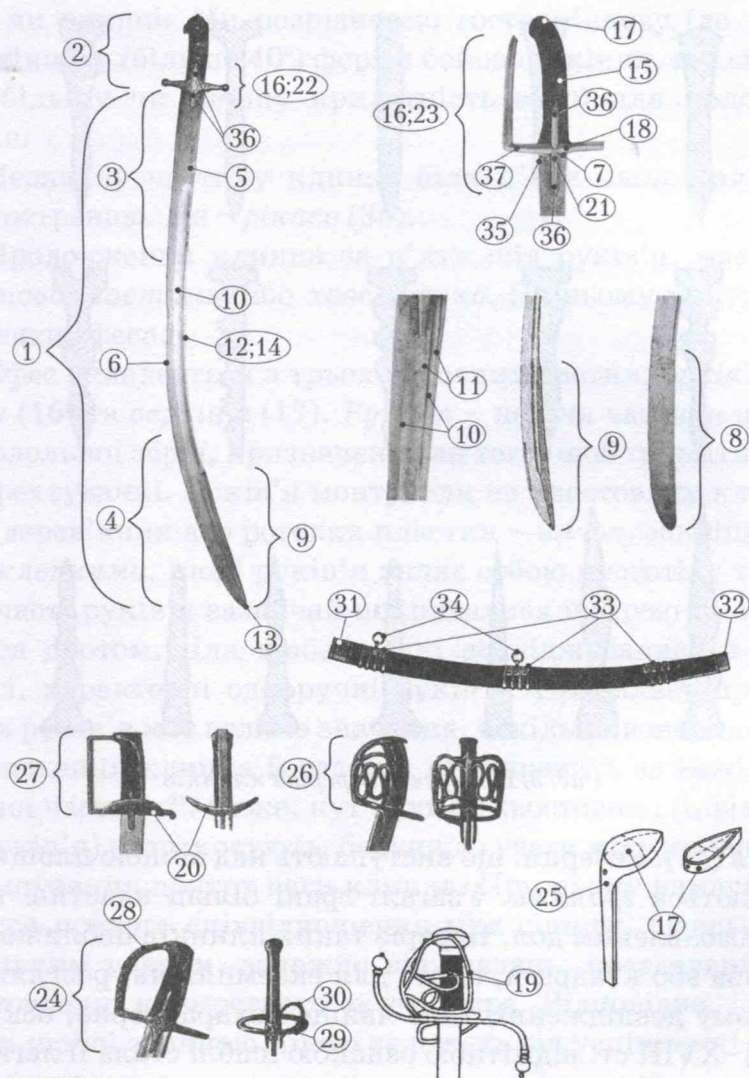

Рис. 2. 1 – клинок (тіло клинка – штаба); 2 – ефес; 3 – неробоча зона клинка; 4 – робоча зона клинка; 5 – верхня сторона клинка; 6 – нижня сторона клинка; 7 – п'ята; 8 – перо; 9 – елмань; 10 – доли; 11 – реберця; 12 – обух; 13 – вістря; 14 – спинка клинка; 15 – руків'я; 16 – гарда; 17 – верхів'я; 18 – хрестовина; 19 – дужки; 20 – щит; 21 – перехрестя; 22 – ефес (відкритого типу); 23 – ефес (напівзакритого типу); 24 – ефес (закритого типу); 25 – каптурець; 26 – чашка; 27 – гарда (дугоподібна щитова); 28 – шийка; 29 – дуги; 30 – перстень (палюх); 31 – устя; 32 – наконечник; 33 – обоймиця; 34 – кільце; 35 – рікасо; 36 – шипи; 37 – кильйони

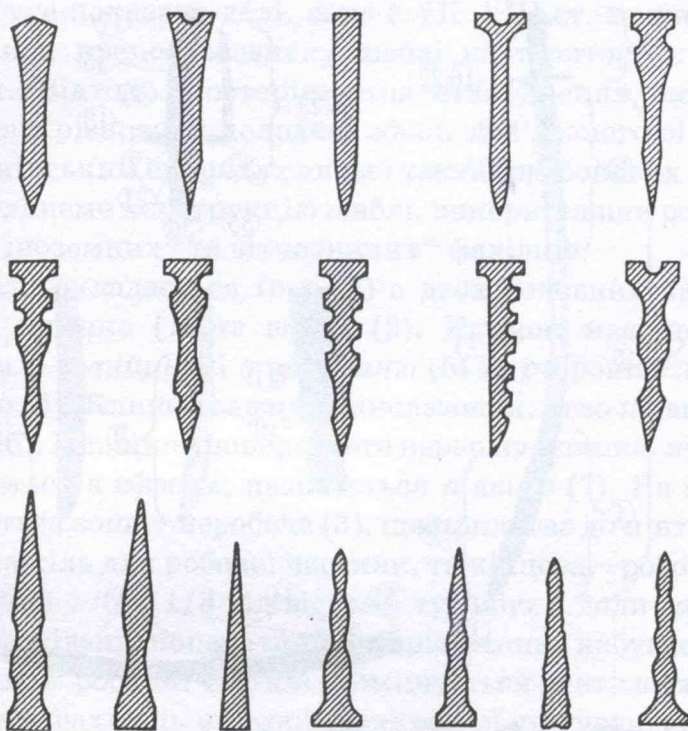

Рис. 3. Поперечні перерізи клинків

реберця (11). Реберця, що виступають над бічною площиною, називаються *гранями*. Узагалі грані більш властиві клинкам, позбавленим дол. Переріз таких клинків наближається до ромба або квадрата, проте для екземплярів, розглянутих у нашому дослідженні, таке явище нехарактерне, оскільки в XVII–XVIII ст. відмітною ознакою шаблі стала її легкість.

Задня (увігнута) тупа сторона клинка називається *обухом* (12). Ближче до обуха, клинок ширшає в перерізі й завершується *спинкою клинка* (14) – кількаметровою площиною, протилежною лезу, яка тягнеться від п'яти до вістря. *Вістря* (13) називається загострений кінець клинка (точка сполучення леза та обуха), призначений для завдання колючих ударів. *Бойовий кінець клинка* – зона клинка, що прилягає до вістря, може мати *зустрічне загострення* (*дволезовість*), тобто леза з обох боків, незалежно від наявності

пера чи елмані. Ми розрізняємо гострокінцеву (до 40°) та тупокінцеву (більше 40°) форми бойового кінця, що відображає більшу чи меншу придатність зброї для колольних ударів.

Незначну частину клинка біля п'яти часто залишали незагостреною. Це – *рікасо* (35).

Продовження клинка за п'яту, під руків'я, має назву *хвостової частини*, або *хвостовика*. На ньому монтуються елементи ефеса.

Ефес складається з трьох основних частин: *руків'я* (15), *гарди* (16) та *верхів'я* (17). *Руків'я* – несуча частина рубально-колольної зброї, призначена для того, щоб тримати зброю при фехтуванні. Руків'я монтували на хвостовику клинка з двох дерев'яних або рогових пластин – *щічок*, закріплюючи їх *заклепками*. Іноді руків'я являє собою пустотілу трубку. Трубочасті руків'я зазвичай покривалися шкірою та обмотувалися дротом. Для шабель, які досліджувалися в нашій роботі, характерні одноручні руків'я. Правильне припасування руків'я має велике значення, оскільки воно становить продовження клинка й разом з ним править за важіль для робочої частини²². Отже, кут нахилу хвостовика (і, відповідно, руків'я) розраховують, беручи до уваги міру кривизни та розташування центру ваги клинка. При цьому намагаються досягти певного співвідношення між січним, різальним та колольним ударом, залежно від завдань, поставлених при виготовленні конкретного екземпляра. Відповідно, і бойові якості шаблі значною мірою залежать від успішності такого розрахунку.

Верхів'я (*головка*) – верхня частина ефеса, необхідна для його скріплення, обмежувач, що запобігає втраті зброї при фехтуванні та підвищує надійність обхвату руків'я кистю. Верхів'я, що приклепане або пригвинчене зверху хвостової частини клинка, або складає одне ціле зі *щічками*, може мати різноманітну форму. Розрізняють *монолітне* та *складне* верхів'я. В останньому випадку воно складається з *основи* та *накладок*. Металева окуття, що є продовженням

головки й покриває частину руків'я, називається *каптурцем* (25) і зустрічається переважно в конструкції однолезової зброї.

Гардою називають сукупність захисних елементів ефеса (16). Ефес, у якому гарда захищає кисть тільки з боку клинка, належить до типу *відкритого* (22). У *напівзакритому* ефесі гарда частково охоплює кисть, підсилюючи захист, проте не сполучається з верхів'ям (23). Якщо ж захисні елементи сполучаються з головою чи доторкаються до неї, утворюючи надійніший захист, то ефес вважається *закритого* типу (24).

Гарда може складатися з таких елементів: *хрестовини* (18), *кільйону*, або половини хрестовини (37), *дужок* (19), *щита* (20), *чашки* (26), *перехрестя* (21) і, відповідно, мати різну конструкцію.

Для шабел XVII – першої половини XVIII ст. характерна *хрестоподібна* гарда у вигляді вузької металічної гранованої чи плоскої пластини або конусоподібної трубки, розташованої між руків'ям і клинком перпендикулярно до них (22). У *дугоподібній* гарді хрестовина з одного боку переходить в *шийку* (28), що з'єднує пластину з головою, утворюючи закритий ефес (24). Інші типи гарди виникли пізніше й характерні передусім для центрально- та східноєвропейської зброї. У *щитоподібній* гарді роль пластини виконує щиток, що може мати різноманітну форму, вигнутий у бік вістря. *Чашкоподібна* гарда теж набуває різноманітних, іноді дуже складних форм, укриваючи кисть повністю або принаймні значну її частину (26).

Зустрічаються також мішані форми гарди, зокрема *дугоподібна щитова* (27). Деякі екземпляри хрестоподібної та дугоподібної гарди мають дужки, що відходять від хрестовини в різні боки. Вони можуть бути рівновіддалені від клинка та гарди, підніматися вгору, охоплюючи руків'я, або спускатися донизу вздовж площин клинка. Дужки можуть відходити від шийки й далі сполучатися із чашкою або хрестовиною. Як додаткові елементи в конструкції ефеса

можуть бути присутні *дуги* (29) з одного чи обох боків та *перстень* (*палюх*) для великого пальця (30), приєднаний до гарди зсередини, що запобігає втраті зброї під час виконання фехтувальних прийомів.

Для хрестоподібної гарди зазвичай характерне *перехрестя* (21) – видовжені металеві пластини або накладки різноманітної форми, розташовані в середній частині хрестовини перпендикулярно до неї. Функція перехрестя – захоплювати чи затримувати ворожу зброю, що ковзає по клинку, а також міцніше тримати клинок у піхвах. Видовження перехрестя називаються *шипам* (36).

На клинку, ефесі, а також шаблі в цілому можна виділити два боки: *зовнішній* та *внутрішній*. Зовнішнім (правим) боком шаблі називається той, що знаходиться зовні, у той час коли зброя вкладається в піхви й перебуває при лівому боці власника (для «правші»). Протилежний (лівий) бік називається внутрішнім.

Піхви становлять обов'язкову частину шабельного комплекту, являючи собою *спорядження* для зберігання та носіння шаблі. *Обкладку* піхов виготовляють, як правило, з дерева, обтягуючи шкірою, сап'яном чи оксамитом. Частиною конструкції піхов є *металева оправа*. Остання зазвичай складається з устя (31), яке захищає верхню частину піхов від пошкодження зверху, *наконечника* (32), іноді підсиленого *гребінцем*, що захищає піхви від пошкоджень знизу, та кількох *обоймиць* (33) з *кільцями* (34), у які просмикуються реміні *портупеї*. Остання становить систему ремінів, призначених для підвішування та носіння зброї.

Піхви завжди виконані в тих самих техніках, стилі та, як правило, з тих самих матеріалів, що й ефес. Піхви разом з ефесом ще називають *оправою* зброї.

У визначенні шаблі вказано на спосіб її носіння, оскільки він є характерною особливістю, що виокремлює шаблю серед інших різновидів клинкової зброї з кривим клинком. Так, спосіб носіння *шашки* суттєво відрізняється від шабельного і становить одну з відмітних ознак, що відрізняє цей вид зброї від шаблі.

Шаблю носили, як правило, біля лівого стегна (для правої руки) у *піхвах*. Останні кріпилися за допомогою *портупей* через плече або на поясному ремені. Розміщення *обоймиць* на піхвах і закріплені на них кільця, через які просмикувалися ремені портупей, забезпечували нахилене положення шаблі під час носіння. Кут нахилу регулювали за допомогою портупейної пряжки.

Описаний вище спосіб, за допомогою якого носили шаблю, склався історично і є найбільш функціональним як для вершника, так і для пішого воїна.

Найдавніші шаблі VII – початку VIII ст. носили ліворуч, через плече на перев'язі, від якого в деяких похованнях збереглися рештки ременів, бронзових прикрас та пряжки²³. У пізніші часи були сконструйовані спеціальні пристрої, що підвищували зручність ношення шаблі в різних випадках. Сюди, зокрема, належать гаки для підпинання шаблі (очевидно, використовувалися, коли воїн сідав на коня), що були поширені серед українських козаків у XVII ст. й аналоги яких у військах інших країн невідомі²⁴.

Детальний опис конструкції шаблі з поясненням усіх термінів був необхідний не тільки з огляду на полемічність і неусталеність зброєзнавчої термінології, а й через майже повну нерозробленість цієї проблематики в українському зброєзнавстві.

Особливості конструкції шаблі, що добре ілюструють її бойові переваги перед іншими, давнішими видами клинкової зброї, склалися історично внаслідок складного еволюційного процесу.

Шабля є новим, відносно пізнім різновидом клинкової зброї. Її поширення та масове застосування кочовими й осілими народами нерозривно пов'язані з докорінними змінами в комплексах озброєння та кінського спорядження, а також у військовій стратегії й тактиці бойових дій. Уже самі конструктивні особливості шаблі натякають на її пристосованість для січного удару воїна-вершника. Підтвердження того що шабля з'явилась і розвивалась у першу чергу як кавалерій-

ська зброя, знаходимо у А.М. Кирпичникова. Проаналізувавши результати вивчення 48 описаних та документованих поховань з шаблями XI–XIII ст., учений виявив, що 83% похованих, крім шаблі, мали коня, 50% – мали при собі стріли, 33% – спис, 37% – захисне спорядження. Отже, зв'язок шаблі з конем та знаряддям кінного бою не викликає сумніву²⁵.

Шабля має відмінний від меча, більш ефективний проти незахищеного обладунком воїна, удар. Шабельний удар виконується приведенням у рух усієї верхньої частини тіла. На коні такий рух можна виконати тільки за наявності *жорсткого сидла зі стременами*. Підносячись у сидлі, спершись на стремена, воїн підсилює удар, додатково отримуючи можливість досягати віддаленого супротивника. Основний шабельний удар має специфічний рубально-різальний характер, причому кут розрізання шаблею гостріший, ніж кут розрубання мечем²⁶. Основне навантаження при цьому припадає саме на останню третину клинка (часто підсилену елманню, яка визначає найбільш раціональний розподіл центру ваги). В останній фазі проведення удару воїн тягне шаблю на себе (що передбачено й полегшено конструкцією – кривим клинком та нахиленим у бік леза руків'ям), охоплюючи ще більшу площу поверхні тіла супротивника та поглиблюючи травму. Отже, ефективність удару зростає зі збільшенням довжини такого протягування (різання), яке також вимагає від вершника значної свободи рухів. Остаточне формування шабельного удару припадає на період XV–XVI ст. (що підтверджується конструктивними особливостями виявлених екземплярів шабель). Конструкція шабель XVII ст. враховує головну вимогу до шабельного удару, сформульовану А.І. Соловйовим: обидві фази удару шаблею (ураження – витягнення) мають сполучатися в єдиному русі²⁷.

Баланс між різанням та рубанням встановлював сам вершник, завдаючи удар. Це завдання полегшувалося конструкцією руків'я, нахиленого в бік леза (тобто кута між центральною поздовжною віссю верхньої третини шабельного

клинка й віссю хвостовика), і завдяки ретельному визначенню розміщення центру ваги.

Точно розрахована кривизна та зустрічне загострення останньої третини чи чверті клинка давали можливість вдавати також колольний удар. Для підвищення його ефективності руків'я робили нахиленим до леза з таким розрахунком, щоб у момент удару повздовжня вісь клинка перебувала під якомога більшим кутом (до 180°) до повздовжньої осі витягнутої руки. Іншими словами, рука в цьому випадку ставала ніби продовженням клинка. У пішому бою колольний удар часто був ефективнішим за січний.

Необхідно зробити зауваження щодо неоднозначних наслідків нахилу руків'я в бік леза. Такий нахил полегшував колольний та різальний удар, проте негативно впливав на ефективність саме січного удару. Тому зброярі з різних країн підходили до вирішення цієї конструктивної проблеми по-різному, залежно від національних традицій ведення шабельного бою та, звичайно, побажань замовника. Так, у більшості шабель східних типів, розглянутих у нашому дослідженні, нахил руків'я в бік леза майже або зовсім відсутній.

Остаточна ефективність шабельного удару визначається правильно розрахованим співвідношенням кривизни клинка й нахилу руків'я, місцезнаходженням центру ваги та довжиною шаблі.

До зазначеного слід додати вагу шаблі, що була значно меншою, ніж у меча. Цього вдавалося досягти за рахунок зменшення ширини клинка.

Усі описані особливості свідчать про великі можливості, які відкривала шабля для ведення ближнього бою, особливо між вершниками: застосування різноманітних фехтувальних прийомів й високої швидкості рухів, збереження сил воїна у тривалому бою.

На відміну від шаблі, удар кавалерійським мечем – важкий, напрямлений зверху вниз. Через значну вагу клинка при такому ударі немає необхідності спиратися на стремена.

Дослідник еволюції шаблі М.Я. Мерперт слушно зазначає, що вершник, виконуючи удар мечем, не підносився в сідлі й не завдавав косих січних ударів. Конструктивні особливості меча сприяли примітивності фехтувальної техніки кіннотників, яка мало змінилась навіть після винайдення стремен²⁸.

Варто зазначити, що важкий захисний обладунок, який обмежував рухи воїна, відсутність стремен та високофункціонального кінського спорядження, звели б нанівець усі описані вище переваги шаблі. Для того щоб її бойовий потенціал було повною мірою реалізовано, необхідні: спеціальний комплекс озброєння та кінського спорядження, наявність легкоозброєного супротивника, правильно підібране місце кінноти в тактичній схемі конкретних бойових дій.

Типологія та система вимірів шаблі

У процесі роботи виникла потреба в типологічній схемі, за якою можна систематизувати досліджені зразки. Відомі типологічні схеми клинкової зброї різняться залежно від наукових завдань, які вирішували фахівці, їхніх наукових поглядів та методів роботи. Це цілком закономірне явище в науці, притаманне типологічному методу взагалі. Кожний учений має справу зі специфічним матеріалом і ставить перед собою певну, властиву тільки для його дослідження, мету. Проте при типологічній характеристиці клинкової зброї всі дослідники оперують тією самою обмеженою елементною базою. До уваги можуть братися форма верхів'я, перехрестя, вістря, одно- чи дволезовість клинка, ступінь його кривизни, спосіб кріплення до руків'я. Тому загальна кількість наявних у науковому обігу типологій обмежена тільки комбінацією вказаних особливостей.

Природно, що, будуючи типологічні ряди, дослідники намагаються акцентувати увагу на таких частинах конструкції зброї, які завжди присутні в даному типі, але у процесі історичного розвитку видозмінюються найбільше. Це

призводить до створення типологічних схем, побудованих на складних комбінаціях указаних вище властивостей. Значення такого схематичного аналізу матеріалу полягає в тому, що він дозволяє відтворити цілісну картину еволюційного розвитку зброї.

Як уже зазначалося, в археології існують загально-визнані типології, розроблені для дослідження клинкової зброї. У більшості з них побудову типологічних рядів здійснено за морфологічною характеристикою окремих частин шаблі (або їх комбінацій):

- клинка;
- верхів'я, гарди або руків'я.

У першому випадку класифікацію проводять, ураховуючи тільки конструктивні особливості клинка. Усі інші частини зброї розглядають при цьому як допоміжні.

У випадку, коли клинки не мають виразних диференціюючих характеристик, аналіз проводять з урахуванням конструктивних особливостей інших частин, а клинки використовують як другорядний матеріал.

Згадувана вже типологія Я. Петерсена²⁹ призначена для систематизації *мечів каролінзького типу* і базується на формі *верхів'я*. Кожний типологічний ряд чітко обмежено хронологічно. Зазначену систему взяв за основу відомий дослідник давньоруської зброї А.М. Кирпичников³⁰. Проте вже для *мечів романського типу* (XII–XIII ст.) вона виявилась непридатною, оскільки їхня класифікація вже базується на особливостях *верхів'я* та *перехрестя*³¹.

Подібні схеми часто застосовуються й для шабел. Одну з перших спроб їх типологізації здійснив В. Арендт³². Хоча цей дослідник фактично не вдається до типологічного аналізу, проте сама методика його підходу до матеріалу є формально-типологічною³³. За класифікаційну ознаку В. Арендт обирає форму верхів'я та перехрестя.

Класифікація шабел X–XIII ст. А.М. Кирпичникова також базується на особливостях форм верхів'я та перехрестя. Дослідник підкреслює, що гарда шаблі була найрухли-

вішим, типологічно- та хронологічно-мінливим елементом шаблі³⁴.

У сучасній науковій літературі більшість дослідників, виконуючи типологічний аналіз клинкової зброї, беруть за критерій типоутворення особливості клинка. Ще М.Я. Мерперт писав про значення шабельного клинка для типології шаблі³⁵. Російський археолог А.В. Циркін акцентує увагу на тому, що клинку притаманні стійкі діагностичні ознаки, які відображають не тільки рівень військового виробництва, а й спосіб ведення бойових дій³⁶. Дослідник проаналізував значний за обсягом археологічний матеріал з озброєння мордовських племен I тис. н. е. (45 мечів, 14 шабель), класифікований ним за функціонально-типологічними ознаками. Різновиди зброї виокремлені за функціональним призначенням, відділи – за морфологією клинка, типи – за конструктивними особливостями та своєрідністю допоміжних елементів (верхів'я, руків'я).

Ю.С. Худяков, розглядаючи озброєння єнісейських киргизів, виділяє три різновиди клинкової зброї відповідно до її функціонального призначення – шабля, палаш, меч. Кожен з них він поділяє на групи (за морфологічними ознаками площин та перерізу штаби), до кожної з яких, у свою чергу, зараховує підтипи з різним перехрестям³⁷.

Деяко відмінну класифікацію застосовує С.О. Плетньова³⁸. В основу її типологічного аналізу покладені характеристики основних робочих властивостей клинка – його кривизни (відділи) та довжини (типи). Допоміжні елементи не беруть участі у класифікації.

Характеризуючи шаблі, Г.А. Федоров-Давидов поділяє їх на відділи за шириною та ступенем кривизни клинка (широкі маловикривлені та вузькі, більш викривлені). Ті, у свою чергу, розподіляються на типи залежно від форм руків'я (допоміжних елементів)³⁹.

Класифікації, застосовувані іншими дослідниками, мало чим відрізняються від наведених нами схем, повторюючи, як правило, відомі методичні прийоми.

Необхідно зауважити, що у країнах Центрально-Східної Європи XVI–XVIII ст. була поширена не така вже й велика кількість різновидів клинків, гард та верхів'їв. Монтуючи шаблі, майстри комбінували зазначені компоненти по-різному. Цим зумовлена велика кількість гібридних форм, у яких типи ефеса та клинка відрізняються (наприклад, ефес турецького типу, а клинок – іранського). Проте існували й вдалі стійкі комбінації, що стали основою надзвичайно популярних різновидів шабель, відтворюваних ремісниками різних країн лише з незначними конструктивними відмінностями (наприклад, *кілідж*, *шамшир*). У такому разі можна говорити про завершені, цілісні типи шабель. В усіх інших випадках найбільш виразним диференціюючим показником виступають компоненти ефеса. Морфологічні характеристики клинків також мають велике значення, у першу чергу при розгляді проблем історичної спадкоємності форм, походження та виробництва компонентів шабель.

Для виготовлення шабель у період XVII–XVIII ст. використовували клинки різноманітних форм, виробництва різних країн. Так, Іран забезпечував своїми клинками майже весь Близький Схід. Тому походження зброї необхідно визначати за місцем виробництва не окремих компонентів, а повного комплексу шабельної оправи⁴⁰ та *монтажу* шаблі. Саме оправа певного типу надає шаблі завершеного вигляду й дозволяє говорити про певний тип зброї. Крім того, вона значно більшою мірою, ніж клинок (що вільно експортувався та імпортувався з країни в країну), дає змогу встановити зв'язок з регіоном виготовлення (монтажу) шаблі. Однак це, звичайно, потребує додаткових досліджень кожного конкретного екземпляра.

Ураховуючи наведені вище міркування, вважаємо, що за основну класифікаційну ознаку для типологізації шабель XVII – першої половини XVIII ст. доцільно обирати поєднання характерної шабельної оправи з клинком, потім – особливості верхів'я та гарди, потім – клинок. Більшість відомих сьогодні типологій середньовічних шабель з країн Цент-

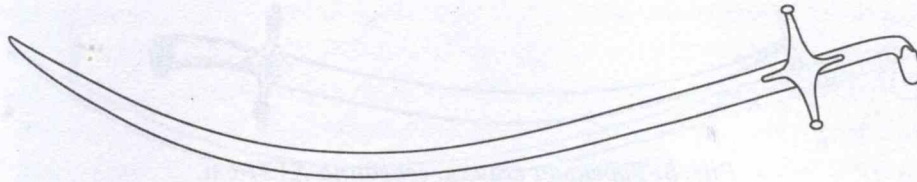

Рис. 4. Шамшир

рально-Східної Європи побудовано саме за таким принципом. Розглянемо типи шаблі, які в XVII – першій половині XVIII ст. набули поширення на теренах Центральної та Східної Європи.

Шабля перського типу (*шамшир*) (рис. 4). Гарда хресто-подібна з перехрестям. Хрестовина довга з приплюснутими кінцями, чи коротка або довга з кулькоподібними закінченнями. Руків'я звичайно складалося з двох кістяних чи рогових щічок на заклепках. Верхів'я металеве, оливкоподібної форми, нахилене до руків'я майже під прямим кутом. Гарда, верхів'я та обоймиці піхов завжди металеві. Кільця для портупей нерухомо прикріплені до обоймиць. Піхви найчастіше виготовлялися з дерева та покривалися шкірою. Клинок характерної форми (яку ще називають «лев'ячий хвіст»), доли та грані відсутні. Вістря загострене з одного боку. Клинок, гарда та оправа піхов часто виготовлялися з булату чи дамаської сталі. Шамшир належить до яскраво вираженого завершеного типу шаблі: йому притаманні верхів'я та клинок надзвичайно характерної форми.

Деякі дослідники вважають головною ознакою шамшира тільки його клинок⁴¹. У цьому випадку значна кількість виготовлених у Туреччині XVII–XVIII ст. шабел з подібними до шамшира клинками, але відмінними ефесами та піхвами потрапляють під таке визначення. Ми дотримуємося іншого погляду: при визначенні шамшира особливості ефеса відіграють не меншу роль, аніж особливості клинка.

На початку XVII ст. *турецькі шаблі* мали нахилене, плоско зрізане верхів'я з ковпачком, що наслідувало традиції XVI ст. (рис. 5). Наприкінці XVII ст. сформувався

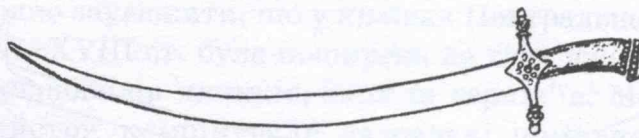

Рис. 5. Турецька шабля, середина XVII ст.

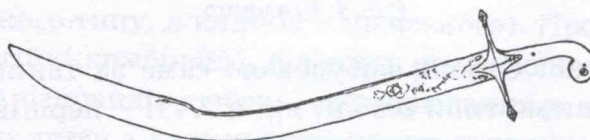

Рис. 6. Кілідж

новий тип шаблі – з коротким кривим клинком та широкою елманню – *кілідж* (рис. 6). Кілідж має хрестоподібну гарду з перехрестям, звичайно виготовлену з м'яких металів – часто стопів срібла. Плоске металеве верхів'я зникає, натомість кінець руків'я комоподібно загинають уперед. Щічки (рогові, кістяні чи дерев'яні) кріпляться до хвостовика на заклепках і сполучаються обшивкою з того самого матеріалу, що й гарда. Верхів'я часто має отвір для *темляка*. Для клинка характерні мала довжина, підвищена кривизна та елмань значних розмірів. Часто зустрічаються клинки дамаської сталі, іноді перської роботи; побутовали також клинки із звичайної сталі європейського виробництва. Піхви здебільшого дерев'яні, покриті шкірою чи оксамитом, мають, як правило, чотири обоймиці: устя, наконечник та дві посередині з прикріпленими до них рухомими кільцями. Обоймиці можуть бути такими широкими, що між ними видно лише невелику частину шкіри. Піхви деяких шабел повністю металеві, іноді мають одну обоймицю з кільцями з обох боків. Надзвичайно характерним для турецьких піхов є декоративний шов, виконаний срібним чи латунним дротом.

Як і шамшир, кілідж являє собою яскраво виражений тип, у якому поєднуються верхів'я та клинок дуже своєрідної форми.

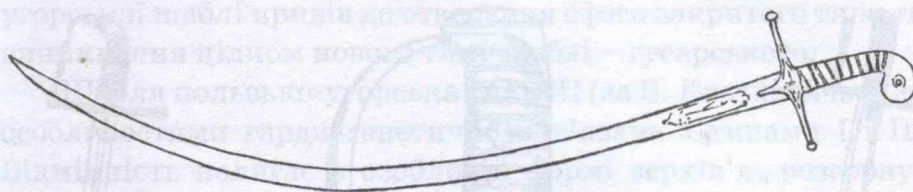

Рис. 7. Шабля турецького типу з клинком типу шамшир

В Османській імперії виробляли також шаблі, у яких сполучалися турецькі верхів'я комоподібної форми і клинки, притаманні для перських типів, – *шамшира* та *аджем-кіліча*. Таку зброю будемо називати шаблями *турецького типу* (рис. 7).

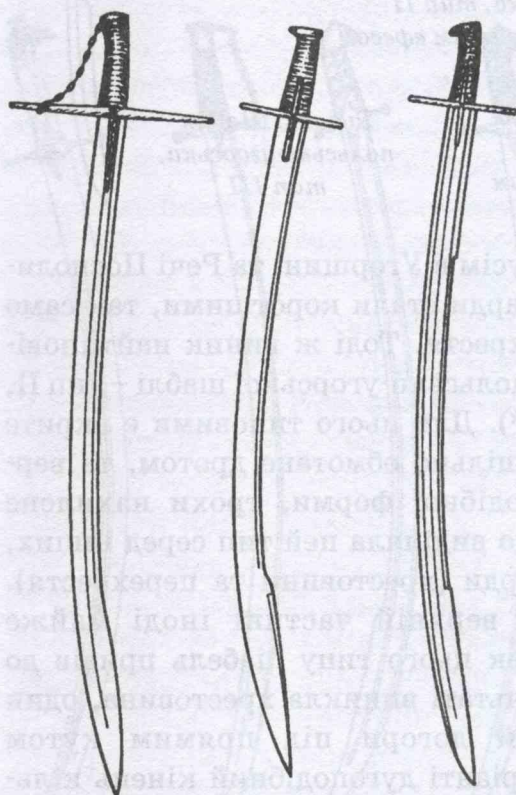

Рис. 8. Шабля польсько-угорська, тип I
Рис. 9. Шабля польсько-угорська, тип II

Під східними впливами в XV–XVI ст. сформувався *польсько-угорський* тип шаблі. Ранні екземпляри цього типу нагадували турецькі. З другої половини XVI ст. вони набули характерних рис: верхів'я децю збільшене, нахилене вперед, сплюснене, мигдалеподібної форми; гарда у вигляді хрестовини з дуже довгими кільйонами; руків'я конічної форми; клинок слабо викривлений, в останній третині утворює велику елмань (рис. 8*). Піхви від того часу мають металеву оправу квадратної форми (уста, наконечник та обоймиці). Виготовлялися й поши-

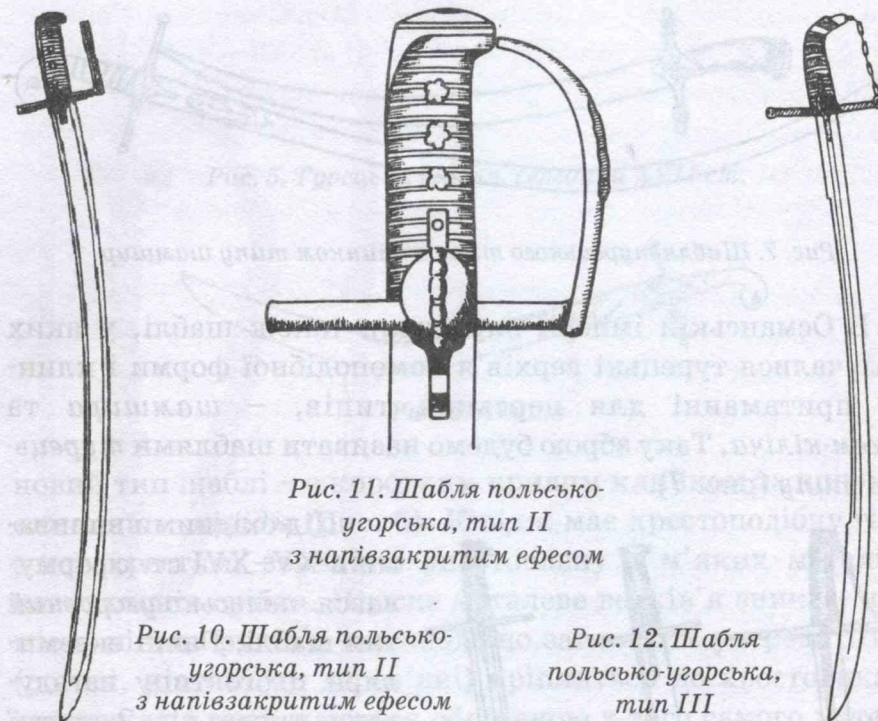

Рис. 11. Шабля польсько-угорська, тип II з напівзакритим ефесом

Рис. 10. Шабля польсько-угорська, тип II з напівзакритим ефесом

Рис. 12. Шабля польсько-угорська, тип III

рювалися такі шаблі передусім в Угорщині та Речі Посполитій. Із XVII ст. кільйони гарди стали коротшими, так само скоротилися й шипи перехрестя. Тоді ж виник найтипівіший для Польщі різновид польсько-угорської шаблі – тип II, за В. Квасневичем (рис. 9*). Для нього типовими є вкрите шкірою масивне руків'я, щільно обмотане дротом, та верхів'я особливої мигдалеподібної форми, трохи нахилене донизу. Іншою ознакою, що виділяла цей тип серед інших, була характерна форма гарди (хрестовини та перехрестя). Шипи зазвичай довгі, у верхній частині іноді майже досягали верхів'я. Розвиток цього типу шабель привів до модифікації гарди. У результаті виникла хрестовина, один кільйон якої заломлений догори під прямим кутом (рис. 10*). У пізнішому варіанті дугоподібний кінець кільйона не доходить до верхів'я, утворюючи напівзакритий ефес (рис. 11*). Зрештою, саме розвиток II типу польсько-

угорської шаблі привів до створення ефеса закритого типу та виникнення цілком нового типу шаблі – гусарського.

Шабля польсько-угорська типу III (за В. Квасневичем) за особливостями гарди генетично пов'язана з типами I і II. Відмінність полягає в особливій формі верхів'я, розгорнутого під невеликим кутом угору (рис. 12*).

До IV типу польсько-угорських шабел (за В. Квасневичем) належать так звані «шаблі орла», головною ознакою яких виступає своєрідна форма верхів'я у вигляді голови орла, виконана в реалістичній манері. На нашу думку, подібні екземпляри шабел можна виділити в окремий від польсько-угорських тип, оскільки єдиною типоутворюючою ознакою тут виступає форма верхів'я (рис. 13).

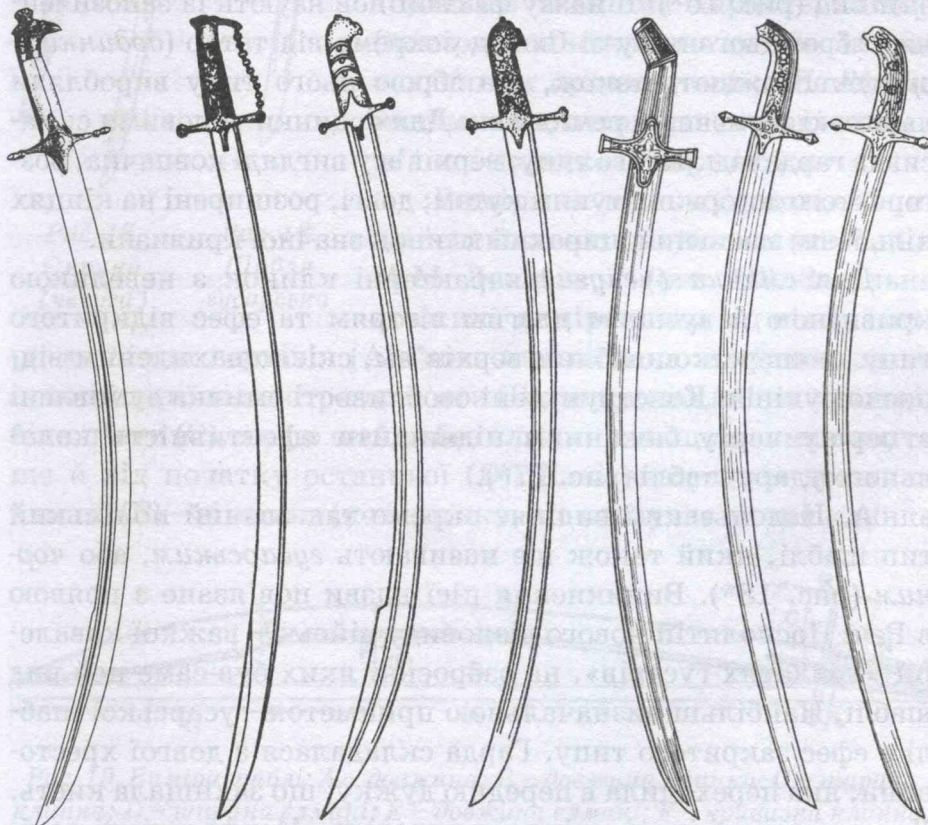

Рис. 13.
«Шабля
орла»

Рис. 14.
Карабеля
гусарська

Рис. 15.
Карабелі

Рис. 16.
Ординки

I, нарешті, до польсько-угорських, за В. Квасневичем, потрапляють також шаблі XVII ст. так званого *козацького типу*, або, як їх ще називають, *гусарські карабелі*. Для цього різновиду характерні конічне руків'я (генетично пов'язане з польсько-угорським типом I) та сплющене витягнуте верхів'я (рис. 14*).

Карабеля (рис. 15*) характеризується ефесом відкритого типу з верхів'ям у вигляді стилізованої голови орла. Шаблі цього типу з'явилися в Туреччині в першій половині XVI ст. Згодом таку зброю почали виготовляти ремісники Речі Посполитої. Існували карабелі бойові й парадні. Із XVII ст. цей тип шаблі перетворився на парадну, багато прикрашену зброю⁴².

У XVII ст. з'явився ще один різновид шаблі – так звана *ординка* (рис. 16*). Її назву фахівці пов'язують із запозиченням зброї цього типу зі Сходу, зокрема від татар (*ординка – орда*)⁴³. Вважають також, що зброю цього типу виробляли львівські вірменські ремісники. Для ординки типовими є: масивна гарда відкритого типу; верхів'я у вигляді ковпачка, розгорнутого догори під тупим кутом; довгі, розширені на кінцях кільйони; масивний широкий клинок значної кривизни.

Для *смичка (чечуги)* характерні клинок з невеликою кривизною й вузьким довгим вістрям та ефес відкритого типу з наперсткоподібним верхів'ям, скісно нахиленим відносно руків'я. Конструктивні особливості смичка зумовлені в першу чергу бажанням підвищити ефективність колотного удару шаблі (рис. 17*).

А. Надольський виділяє окремо так званий польський тип шаблі, який також ще називають *гусарським*, або *чорним* (рис. 18*). Виникнення цієї назви пов'язане з появою в Речі Посполитій нового різновиду військ – важкої кавалерії «крилатих гусарів», на озброєнні яких був саме цей вид шаблі. Найбільш визначальною прикметою гусарської шаблі є ефес закритого типу. Гарда складалася з довгої хрестовини, яка переходила в передню дужку, що захищала кисть. До хрестовини іноді кріпився перстень. Морфологічні особливості клинка успадковують турецькі та угорські зразки: він

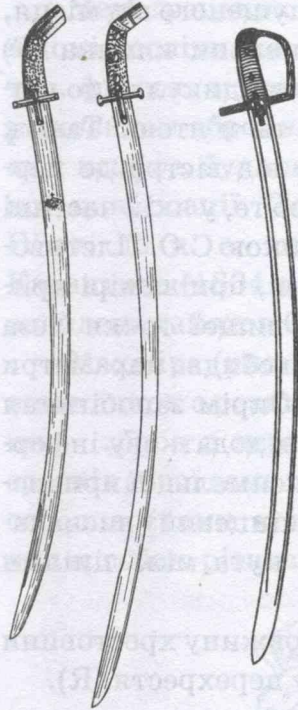

Рис. 17.
Смички
(чечуги)

Рис. 18.
Шабля
гусарська

міг бути різних типів і, відповідно, мати різну кількість дол, елмань. Оправа ефеса та піхви вкривалися чорним воронуванням, звідки пішла назва цього різновиду шаблі – «чорна»⁴⁴.

Для здійснення типологічного аналізу, порівняння та каталогізації експонатів необхідно виконати їх опис та стандартні виміри. Атрибуцію експонатів проведено в такому порядку: тип шаблі та датування; інвентарний номер; матеріали; ремісничі техніки, застосовані при виготовленні; технічна характеристика (виміри); опис клинка та ефеса із зазначенням орнаментативної, написів та клейм; опис піхов; інвентарні записи та інші додаткові відомості.

Виміри в нашому дослідженні здійснено з використанням методики М.М. Денисової⁴⁵ (рис. 19). Загальна довжина вимірюється від кінця вістря до кінця верхів'я (А); довжина клинка вимірюється по прямій лінії від вістря до п'яти (В); ширина клинка – тільки біля п'яти (С), якщо шабля без елмані, а якщо з елманню, то ще й від початку останньої (D). Далі вказується довжина елмані (Е) – відстань (по відрізку, що сполучає вістря клинка

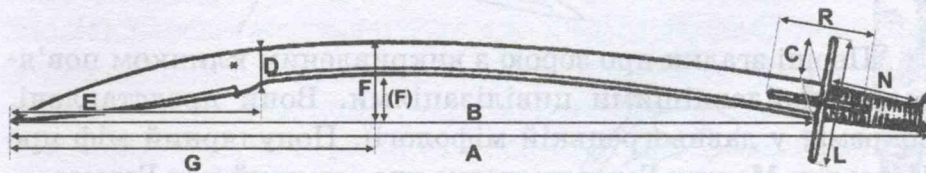

Рис. 19. Виміри шаблі: А – довжина; В – довжина клинка; С – ширина клинка; D – ширина елмані; Е – довжина елмані; F – кривизна клинка; G – відстань до перпендикуляра; L – довжина хрестовини; N – довжина руків'я; R – висота перехрестя

та п'яту) від вістря до перпендикуляра, опущеного від місця, де починається елмань. Для виміру кривизни клинка (F) з найвищої частини леза опускається перпендикуляр до відрізка проведеного між вістрям клинка та п'ятою. Також указується підрядно контрольний вимір від вістря до перпендикуляра, щоб мати чітке уявлення про те, у якій частині клинка визначено кривизну (G). За методикою С.О. Плетньової, якою користуються й інші дослідники, при вимірі кривизни перпендикуляр опускається не з вищої точки леза клинка, а від обуха⁴⁶. Ми будемо вказувати обидва параметри (за методом С. Плетньової – у дужках). Окрім запобігання плутанині з методиками, це надасть також додаткову інформацію стосовно ширини клинка в зоні максимальної кривизни. Тип бойового кінця (гостро- чи тупокінцевий) визначається відповідно до числового значення кута між лініями обуха та леза з вершиною у вістрі.

При вимірі ефеса будемо вказувати: довжину хрестовини (L), загальну довжину руків'я (N), висоту перехрестя (R).

Усі виміри наведено в сантиметрах (см).

Для того щоб з'ясувати питання історичної спадкоємності різновидів шабел та пояснити поширення на теренах України XVII – першої половини XVIII ст. певних типів цієї зброї, необхідно звернутися до витоків шаблі, що стали підґрунтям зброярських традицій, визначити, коли і як з'явилася шабля на українських землях, простежити шлях її розвитку.

Виникнення та розвиток шаблі

Перші згадки про зброю з викривленим клинком пов'язані з найдавнішими цивілізаціями. Вони представлені, зокрема, у давньогрецькій міфології. Популярний міф про Персея та Медузу Горгону згадує про «кривий меч Гермеса», що з легкістю рубав найтвердішу сталь⁴⁷.

Збройовий комплекс країн античного світу вплинув на видозміну та подальший розвиток холодної зброї на теренах України через грецькі колонії Північного Причорномор'я.

Мечі грецьких типів у Північному Причорномор'ї добре відомі дослідникам пам'яток античного мистецтва (скульптур, фресок, мозаїки, вазового живопису). Єдиним відомим різновидом зброї з кривим клинком тут була *махайра*, що, як і *ксифос*, була поширена в усій зоні впливу давньогрецької цивілізації. Так, унікальна махайра другої половини IV ст. до н. е. знайдена в похованні біля Керченського Карантина (1834 р.). Частина клинка махайри VI ст. до н. е. знайдена також в Ольвії⁴⁸.

Махайра (рис. 20), що має кривий S-подібний однолезвий клинок з розширенням в останній третині робочої частини, – зброя в першу чергу кавалерійська. Серед античних зразків зброї саме цей найбільше схожий на шаблю. Проте за особливостями конструкції та характером удару махайра являє собою різновид важкого меча з кривим лезом.

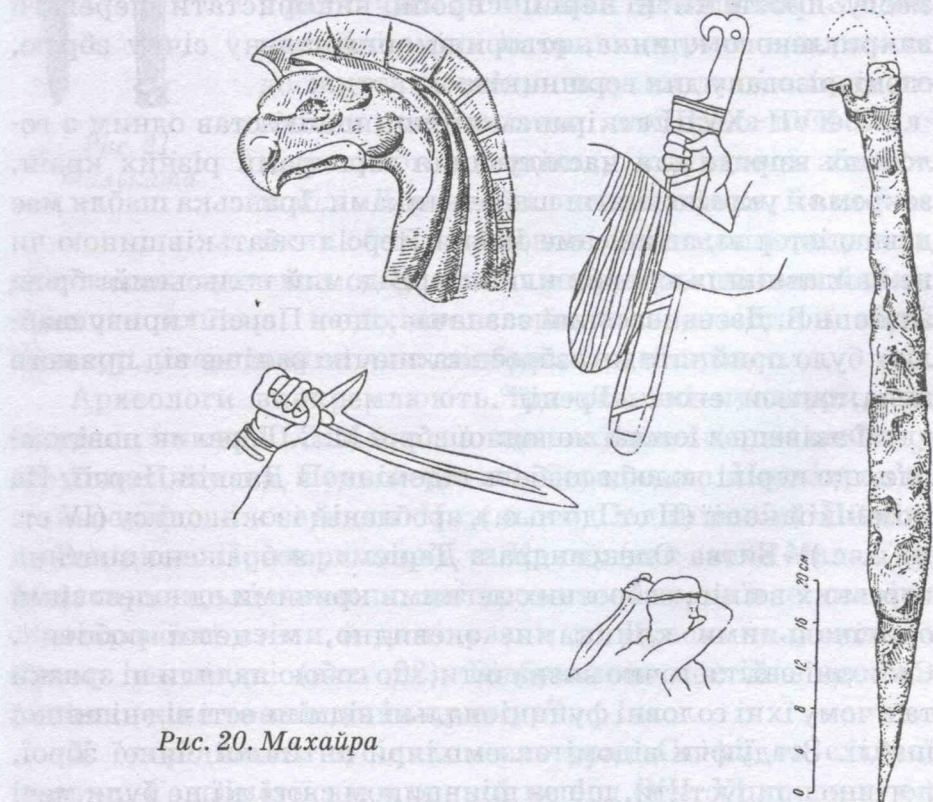

Рис. 20. Махайра

Головна морфологічна відмінність махайри від шаблі полягає в тому, що перша ніколи не була викривлена вздовж своєї повздовжньої центральної осі (звідси прями піхви). Характер удару махайри – рубально-різальний, проте він значно відрізняється від шабельного. Вигнутість леза махайри прямо протилежна шабельній. Під час удару махайри лезо ковзало в напрямі від воїна, що його завдавав. Звідси необхідність у потужному гакоподібному верхів'ї-обмежувачі.

Під час удару шаблею клинок ковзає в бік людини, яка завдає удар, отже, кисть упирається в перехрестя, і верхів'я не виконує такої функції, як це спостерігається при ударі махайри. Із цим прямо пов'язані й невеликі розміри шабельного верхів'я⁴⁹.

Загалом, дослідження давньогрецького матеріалу дає змогу простежити перші спроби використати переваги викривленого клинка, створити оригінальну січну зброю, спеціалізовану для вершників.

У XVII–XVIII ст. іранський тип шаблі став одним з головних взірців для наслідування зброярами різних країн, зокрема й українськими шабельниками. Іранська шабля має давню історію, адже саме Давня Персія є батьківщиною чи не найдавніших кривих клинків. Відомий польський зброєзнавець В. Дзевановський зазначає, що в Персії «криву шаблю» було прийнято на озброєння значно раніше від прямого меча, запозиченого з Греції⁵⁰.

Фахівець з історії холодної зброї М.В. Горелик повідомляє, що перші подоби шабель відомі ще в Давній Персії. На мозаїчній копії (II ст. до н. е.), зробленій із живопису (IV ст. до н. е.) «Битва Олександра з Дарієм», зображено знатних перських воїнів, озброєних легкими кривими однолезовими оригінальними клинками, очевидно, місцевої роботи⁵¹. Сьогодні важко точно визначити, що собою являли ці зразки та в чому їхні головні функціональні відмінності від пізнішої шаблі. Згадуючи відомі екземпляри античної січної зброї, логічно припустити, що за принципом своєї дії це були мечі

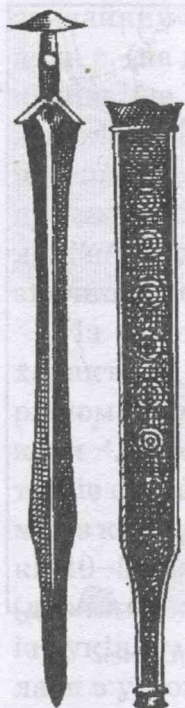

Рис. 21.
Фальката

з викривленим лезом. Адже, як ми вже зазначали, ефективне використання шаблі неможливе без спеціального кінського спорядження, якого за античних часів ще не існувало.

В інших регіонах світу також відомі національні різновиди давньої холодної зброї з викривленим клинком (наприклад, піренейська фальката⁵² – рис. 21).

Отже, прототипи кривого клинка, який давав би змогу найповніше реалізувати січні та різальні функції клинкової холодної зброї, з'являлися здавна в різних регіонах світу в різних народів. Проте найпоширенішим типом клинкової зброї ближнього бою в давні часи залишався прямий меч. Згодом постійні зміни історичних умов викликали до життя довготривалу еволюцію прямого клинка, результатом якої стала поява цілком нового різновиду клинкової зброї – шаблі. Для висвітлення питання, коли й за яких обставин могли скластися передумови

для таких суттєвих морфологічно-функціональних змін прямого клинка, необхідно звернутися до історії зброї культур, у середовищі яких відбувався цей процес.

Археологи виокремлюють три основні культури, що існували на межі I тис. н. е. на теренах нашої держави: осілу зарубинецьку на Правобережжі Середнього Подніпров'я; пізньоскіфські осередки Нижнього Подніпров'я, Північно-Західного Причорномор'я та Криму (так звана Мала Скіфія); сарматські племена, які протягом I ст. до н. е. освоїли задніпровські степи й домінували до Дунаю на заході та Криму на півдні (рис. 22). Відбувалося постійне взаємопроникнення та змішання культур⁵³.

У споріднених сусідніх культурах Скіфії та східної частини Савроматії ще в ранній період (VII–VI ст. до н. е.)

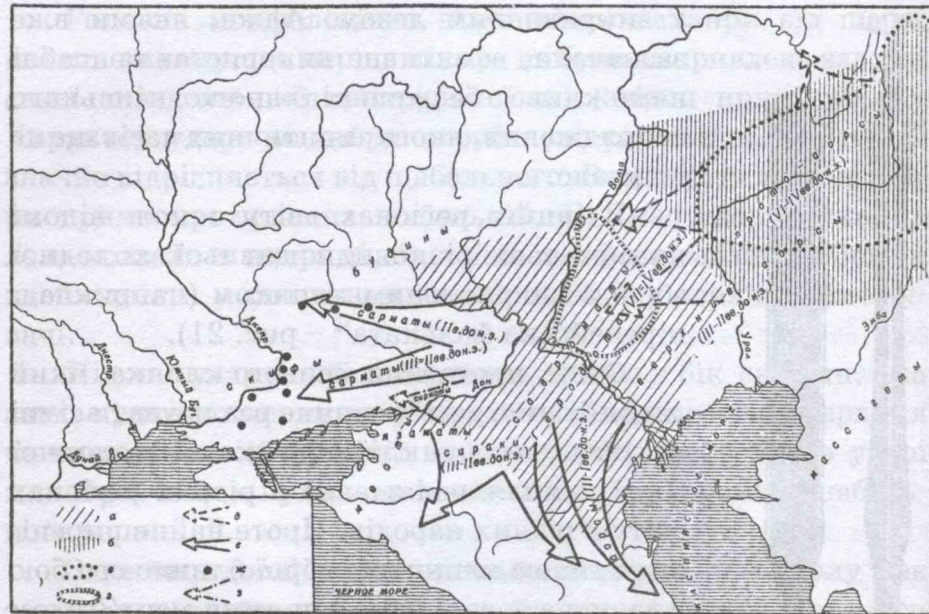

Рис. 22. Схема розселення савромато-сарматських племен у VII–II ст. до н. е.:

а – доно-волзька група савроматів VII–IV ст. до н. е.; б – самаро-уральська група савроматів VII–IV ст. до н. е.; в – південноуральська область формування прохорівської культури; г – заволзький район раннях пам'яток прохорівської культури; д – напрям розселення південноуральських племен на північ та захід; е – напрям розселення сарматських племен у III–I ст. до н. е.; ж – сарматські поховання III–II ст. до н. е. в Північному Причорномор'ї; з – початок переходу савроматів на захід від р. Дону

одночасно розвивалися варіанти одного типу мечів. У самій Скіфії акінак з'явився в VII ст. до н. е. Не пізніше кінця цього ж століття така форма меча стала популярною й у савроматів⁵⁴. У пізніші часи системи озброєння скіфів і сарматів розвивалися різними шляхами, набуваючи характерних для них рис⁵⁵.

У скіфів (зокрема в Північному Причорномор'ї) акінак ніколи не був головним видом озброєння основної маси воїнів, залишаючись прерогативою військових дружинників та племінної верхівки. У Поволжі та Приураллі мечі –

звичайний атрибут поховання рядових воїнів⁵⁶. З кінця VI ст. до н. е. (на думку дослідниці скіфської зброї А.І. Мелюкової, не пізніше V ст. до н. е.⁵⁷) у савроматів з'явилися перші довгі вузькі мечі (довжина клинка понад 1 м), що стали прототипом пізнішої зброї. Довгий кавалерійський сарматський меч призначався для січного удару з коня та підходив для кольного удару. За своїми тактичними даними цей меч значно переважав акінак.

Із часом савромати виробили свої власні моделі мечів, характерні тільки для цієї групи племен. Із III ст. до н. е. різноманітність моделей савроматських мечів почала зникати – утверджувався єдиний, так званий «прохорівський» тип із серпоподібним верхів'ям⁵⁸. У II ст. до н. е. його змінив меч з кільцеподібним верхів'ям і середньою довжиною клинка 40–50 см. І тільки з I ст. н. е. набув популярності довгий (довжина клинка до 100 см) та вузький кавалерійський меч із руків'ям-штирем (рис. 23). У II ст. н. е. ця форма утвердилася в усьому Північному Причорномор'ї⁵⁹.

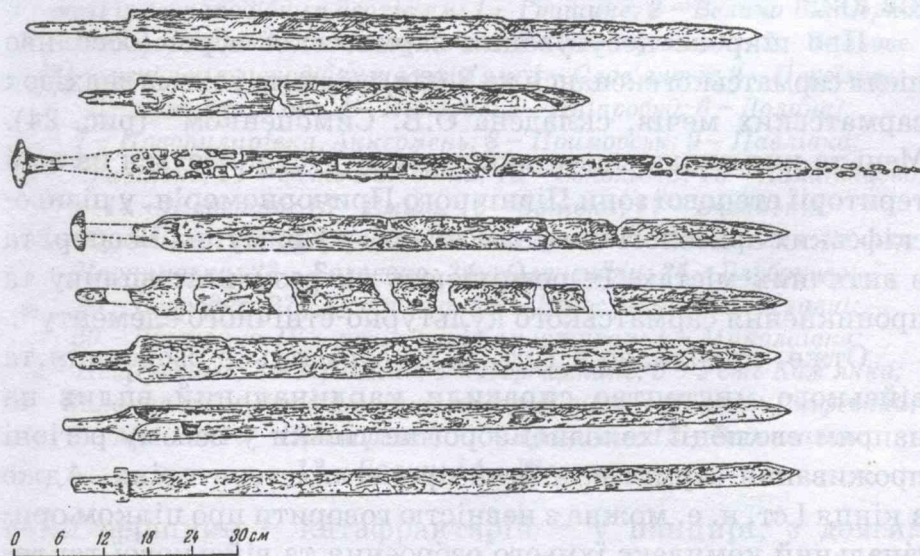

Рис. 23. Сарматські мечі з руків'ям-штирем

Серед скіфських знахідок Причорномор'я також відомі довгі мечі. Проте ще в 1950–1960-х рр. XX ст. вважалося, що вперше довгий меч з'явився саме в савроматів, а поступове видовження скіфського акінака відбувалося під впливом сарматських форм⁶⁰. Підставами для зміни цього твердження стали результати археологічних досліджень останніх двадцяти років XX ст. Так, уже в 1981 р. у процесі розкопок виявлено значно більше ранніх довгих скіфських мечів (зокрема й довжиною більше 1 м⁶¹), аніж відомо було на той час савроматських. Деякі з виявлених мечів датуються VII ст. до н. е., тоді як найдавніші савроматські належать тільки до VI ст. до н. е.⁶² Наведені факти свідчать про те, що в давні часи довгий меч з'явився перш за все як зброя ближнього бою важкоозброєного скіфа-вершника⁶³, і дають підстави твердити про можливість запозичення довгих мечів савроматами у скіфів. Проте, як свідчать археологічні знахідки, у I ст. н. е. найбільш популярною зброєю скіфської піхоти й кінноти були короткі сарматські мечі з кільцеподібним верхів'ям, а з II–III ст. н. е. поширилися довгі мечі сарматського типу з руків'ям-штирем (без металевого верхів'я)⁶⁴.

Про широке побутування сарматської зброї (особливо після сарматської експансії на Захід) свідчить і схема знахідок сарматських мечів, складена О.В. Симоненком⁶⁵ (рис. 24). Мечі та кинджали сарматського типу зустрічаються на всій території степової зони Північного Причорномор'я, у пізньоскіфських археологічних пам'ятках, у Криму, на Боспорі та в античних містах. Їх розцінюють як результат впливу та проникнення сарматського культурно-етнічного елементу⁶⁶.

Отже, приблизно з I ст. н. е. сарматське озброєння та військове мистецтво справили кардинальний вплив на напрям еволюції холодної зброї не тільки у всьому регіоні проживання савроматів, а й на прилеглих територіях. Адже з кінця I ст. н. е. можна з певністю говорити про цілком оригінальний комплекс їхнього озброєння та військової тактики. Центральною фігурою війська в цей час став важкоозбро-

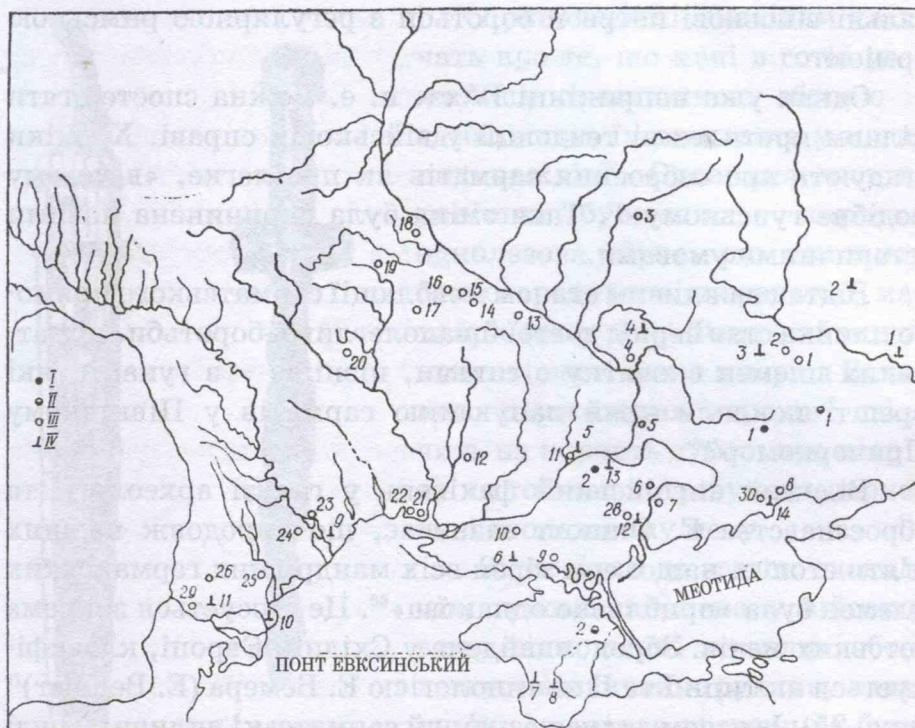

Рис. 24. Ареал поширення сарматських мечів та кинджалів:

- I – мечі із серпоподібним верхів'ям: 1 – Гришине; 2 – Велика Білозерка.
 II – мечі з антеноподібним верхів'ям: 1 – Новолуганське; 2 – Чкалове.
 III – мечі з кільцеподібним верхів'ям: 1 – Слово'янськ; 2 – Переїзна;
 3 – хут. 8 березня; 4 – Підгірне; 5 – Дніпробуд; 6 – Долина;
 7 – Новопилипівка, Аккермень; 8 – Приморськ; 9 – Павлівка;
 10 – Привільне; 11 – Усть-Кам'янка; 12 – Соколівка; 13 – Калантаєво;
 14 – Жаботин; 15 – Сміла; 16 – Залівки; 17 – Васильків;
 18 – Курилівка; 19 – Березинці; 20 – Текуча; 21 – Ольвія; 22 – Велика
 Чорноморка; 23 – Беляєвка; 24 – Олонешти; 25 – Глибоково;
 26 – Огородне; 27 – Острівець; 28 – Водославка; 29 – Плавні;
 30 – Шевченко. IV – мечі з руків'ям-штирем: 1 – Миколаївка;
 2 – Нещеретове; 3 – Прелесне; 4 – Перещепине; 5 – Усть-Кам'янка;
 6 – Каланчак; 7 – Усть-Альминське городище; 8 – Неаполь Скіфський;
 9 – Маяки; 10 – Приморське; 11 – Криничне; 12 – Водославка;
 13 – Балки; 14 – Шевченко

ений вершник – катафрактарій – у панцирі, з довгим списом. Конструкція меча відповідним чином змінилася, відобразивши загальну зміну комплексу озброєння та на-

гальні військові потреби боротьби з регулярною римською армією.

Однак уже наприкінці IV ст. н. е. можна спостерігати цілком протилежні тенденції у військовій справі. Хроніки згадують про озброєння сарматів як про легке, «в усьому подібне гунському»⁶⁷. Така зміна була спричинена новими історичними умовами.

Відтак важливим етапом в еволюції сарматського прямого клинка став період довгої й наполегливої боротьби сарматських племен спочатку з готами, пізніше – з гунами, які врешті поклали край пануванню сарматів у Північному Причорномор'ї⁶⁸.

Відомий англійський фахівець у галузі археології та зброєзнавства Е. Окшотт зазначає, що впродовж перших п'яти століть нашої ери зброя всіх мандрівних германських племен була «приблизно однакова»⁶⁹. Це стосується зокрема готських мечів. Зброя, знайдена у Східній Європі, класифікується як типи I та II за типологією Е. Бемера (E. Behmer)⁷⁰ (рис. 25). Із часом далися взнаки й сарматські впливи: у ряді причорноморських готських знахідок III–IV ст. простежується сарматське коріння⁷¹ (рис. 26).

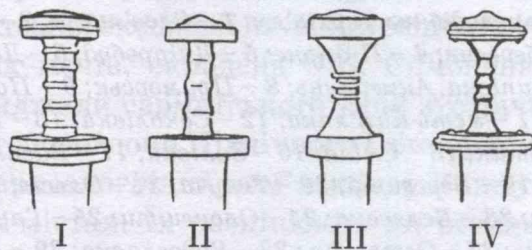

Рис. 25. Типи мечів епохи Великого переселення народів

Рис. 26. Готський меч з півдня Росії

Рис. 27. Сакс
у піхвах,
I ст. н. е.

Рис. 28. Меч із
пам'ятника
гунського часу
в Україні,
IV–V ст. н. е.

Археологічні знахідки свідчать про те, що мечі в готів уважалися престижною зброєю – здебільшого їх знаходять у могилах вождів⁷². Очевидно, поширенишим був сакс – коротка однолезова зброя, що походить безпосередньо від грецької махайри (рис. 27). Факт найвищої популярності сакса в період Великого переселення народів⁷³ свідчить на користь думки про назрілу на той час потребу в альтернативі дволезовому мечу.

Відповідно до згадок очевидців, гунські племена у військовому відношенні являли собою легку, надзвичайно рухливу кавалерію, що діяла врозсіп та була озброєна великими й потужними складними луками, дротиками, арканами, прямими дволезовими мечами (рис. 28) та скрамасаксами тощо.

У цілому абсолютна більшість археологічних знахідок свідчить про те, що в часи панування гунів матеріальна культура українського Степу та Лісостепу здебільшого визначалася місцевою сармато-аланською культурою, хоча й ускладненою елементами культури кочовиків Середньої Азії. Цей факт уповні відображено у формах клинкової зброї тих часів.

Необхідність ведення кінного бою в розсіпному строю проти легкоозброєних кочовиків змінили уявлення про ефективність удару клинкової зброї. Меч став легшим і пристосованим до різально-січного удару, переваги якого в боротьбі з таким супротивником стали очевидними. Дволезовість клинка виявилась надмірною⁷⁴. Так з'явилися прямі

однолезові сарматські мечі. Деякі дослідники визначають таку «перехідну» форму зброї терміном «палаш», що до цього часу викликає багато дискусій. За відсутності кривого леза характер удару цієї зброї спочатку нічим не відрізнявся від удару меча класичного. Проте після появи нахиленого в бік леза руків'я удар однолезового меча набув деяких ознак шабельного (різальна функція, або «протягування»).

Найбільш ранні взірці сарматських прямих однолезових мечів знайдені в Поволжі; їх датують IV–V ст. н. е.⁷⁵ В Україні таку перехідну форму виявлено під час розкопок кургану на р. Росі в Київській області.

Нова зброя швидко поширилася. Її знайдено в багатьох могильниках, що датуються V–VI ст. н. е.⁷⁶ Подальший розвиток клинка та ще більша його адаптація до рубально-різального удару спричинили кардинальну зміну форми – вигину тіла клинка (спочатку дуже незначного) та дещо нахиленого в бік клинка руків'я. Появу таких шабель археологи впевнено відносять до другої половини VII ст. н. е.

Проблема появи шаблі у Східній Європі, зокрема й на теренах України, до кінця не вирішена. Її розв'язання потребує всебічного аналізу накопиченого на сьогодні археологічного матеріалу, що складає сотні одиниць ранніх східноєвропейських шабель.

Оригінальну еволюційну теорію запропонував М.Я. Мерперт. Вивчивши конструктивні особливості шабель з Верхньо-Салтівського могильника (Харківська обл. – рис. 29 поз. 1), дослідник наводить докази походження ранніх шабель від пізнього сарматського меча (з руків'ям-штирем). Вибір зазначеного археологічного матеріалу вчений обґрунтовує тим, що в Салтові представлені майже всі відомі різновиди шабель VIII–IX ст. н. е. Ним проаналізовано 12 екземплярів⁷⁷ (рис. 30).

Розглянувши салтівський археологічний матеріал, можна зробити узагальнення щодо морфологічних особливостей давніх шабель, напряму розвитку їхніх форм, а також порівняти їх із типом пізньосарматського меча.

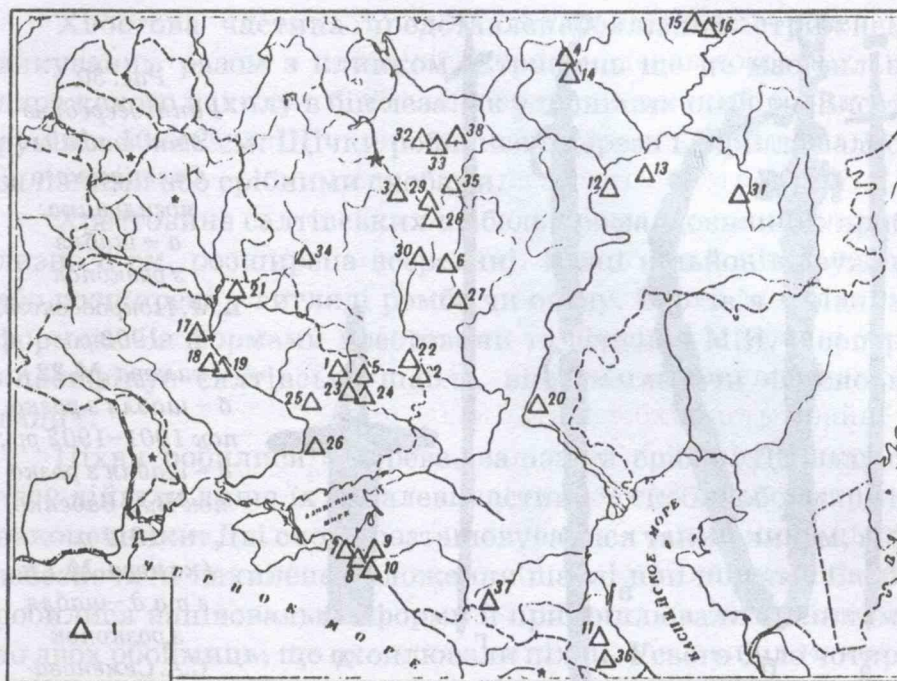

Рис. 29. Схема поширення ранньосередньовічних шаблель на території України та поза її межами:

- I – місця знахідок: 1 – Верхній Салтів; 2 – Воробійовка; 3 – Арцибашево;
 4 – Мордвинівський могилдъник; 5 – хутір Прогоня; 6 – Лидінський
 могильник; 7 – Мисхако; 8 – Новоросійськ; 9 – Глебівка;
 10 – Борисівський могильник; 11 – Агач-Кала; 12 – Танкеївка;
 13 – Біллярськ; 14 – Загребіно; 15 – Ільїнське; 16 – Загар'є; 17 – Київ;
 18 – Тачанка; 19 – Росава; 20 – Енгельс; 21 – Чорна Могила;
 22 – Підгірне; 23 – Новопокровка; 24 – Тополі; 25 – Перещепине;
 26 – Вознесенський могильник; 27 – Червоний Схід; 28 – Єлизаветин-
 ський могильник; 29 – Борковський могильник; 30 – Крюково-
 Кужновський могильник; 31 – Стерлітамацький могильник;
 32 – Володимирські кургани; 33 – Городище Володимирської обл.;
 34 – Гочевський могильник; 35 – Курманський могильник; 36 – Дегвин-
 ський могильник; 37 – Північний Кавказ (Кобань, Галіат, Дуба-Юрт,
 Умі та інші.); 38 – Малишевський район Володимирської обл.

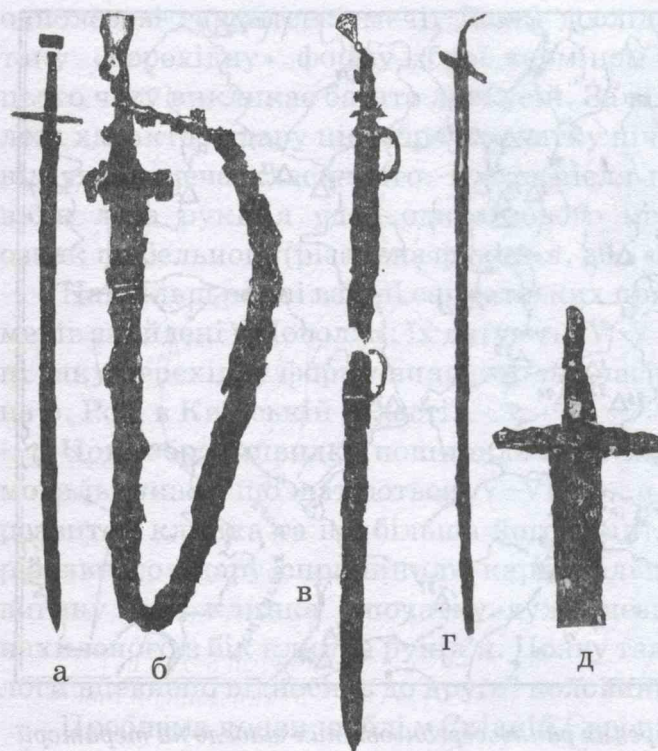

Рис. 30.
Ранньосередньо-
вічні шаблі із
Салтівського
могильника:
а – шабля
з розкопок
А.М. Покровського,
1902 р.
(камера № 22);
б – шабля з розко-
пок 1901–1902 рр.;
в – шабля з розко-
пок В.А. Бабенко,
1911 р.
(камера № 1);
г та д – шабля
з розкопок
С.А. Семенова-
Зусера, 1948 р.
(камера № 3)

Форма клинка всіх шабел має схожі ознаки. У неї дуже слабкий вигин, часто непомітний на перший погляд. Усі клинки однакової форми, довжиною від 80 до 120 см, завширшки 3–3,5 см. Обидві сторони вздовж усього клинка рівнобіжні, бойовий кінець починається біля самого вістря, причому вигин з боку леза дещо більший за вигин з боку обуха. Єлмань уже намічена, проте ще не виражена. Розглянуті особливості клинка свідчать, що всі салтівські шаблі перебувають на одній і тій самій стадії розвитку клинка. Саме клинок у цьому випадку виступає основною класифікаційною ознакою. За його характерною формою М.Я. Мерперт відносить салтівські шаблі до типу *слабовикривлених короткокінцевих*. Специфічна форма бойового кінця, на відміну від пізніших шабел, ще дуже наближена до такого в сарматського меча. Слабкий нахил руків'я додатково підтверджує, що ці шаблі належать до періоду, коли цей вид зброї тільки почав формуватися⁷⁸.

Хвостова частина представлена залізним стрижнем, викуваним разом з клинком. Стрижень ще не має сильно вираженого нахилу в бік леза, як у пізніших шабел. Висота руків'я 10–12 см. Щічки робилися з дерева і скріплювалися залізними або срібними скобами.

Хрестовина салтівських шабел пряма, довжиною приблизно 8 см, розширена всередині. Кінці кільйонів звужені або розширені у вигляді ромба чи овалу. Верхів'я – різні за формою. За формами хрестовини та верхів'я М.Я. Мерперт класифікує салтівські шаблі, виокремлюючи 4 основні типи⁷⁹.

Піхви робилися з дерева, заліза та срібла. До нашого часу дійшли лише їх металеві частини – скоби, обоймиці та наконечники. Дві скоби розташовувалися таким чином, щоб забезпечити нахилене положення шаблі при носінні. Скоби робилися напівовальної форми й прикріплювалися кінцями до двох обоймиць, що охоплювали піхви. Усього було чотири обоймиці, що рівномірно розміщувались уздовж піхов. Наконечник мав вигляд довгої трубки, яку було зроблено шляхом згинання цілого листа металу, потім спаяного. До нижнього кінця трубки монтувався гребінь. Наконечник іноді прикрашався орнаментом. Шабля носилась на перев'язі (іноді з прикрасами) з лівого боку⁸⁰.

Досліджуючи витоки шаблі, слід згадати і про мечі латенського типу з пізньоскіфських поховань, зокрема знайдені П.М. Шульцем під час розкопок Неаполя Скіфського (рис. 31)⁸¹. Зображена зброя – типовий представник мечів пізнього латену, з характерним довгим клинком (більшим за 1 м), пристосованим виключно для рубання, з бойовим кінцем округлої форми, маленьким перехрестям, розташованим над своєрідними «плечиками». Зауважимо, що тип латенського меча (рис. 32) був надзвичайно поширеним на

Рис. 31. Латенський меч із Неаполя Скіфського

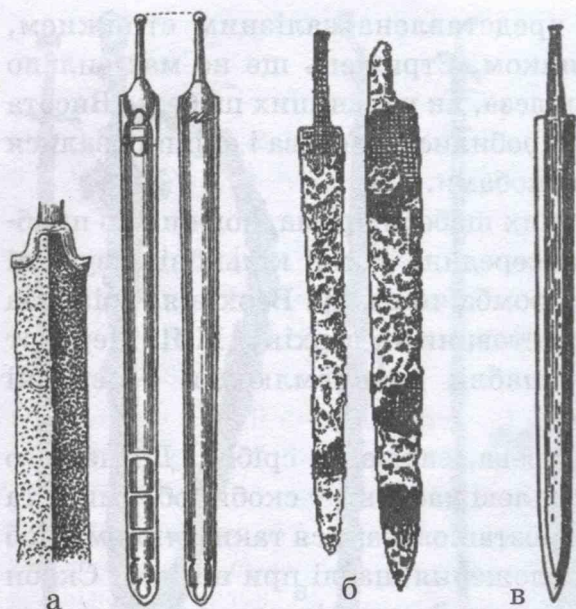

Рис. 32. Мечі пізнього латену:
 а – дволезовий меч у залізних піхвах (пшеворська культура: 125–0 рр. до н. е.);
 б – дволезовий та однолезовий мечі (пшеворська культура, ранньоримський період: 0–200 рр. н. е.);
 в – дволезовий меч (пшеворська культура, пізньоримський період: 200–375 рр. н. е.)

всій території Центрально-Східної Європи. На думку А.Л. Монгайта, у перших століттях нашої ери ця зброя набула нових рис, ставши прототипом пізніших мечів германських племен: клинок покоротшав, наблизившись за розмірами до римського *гладіуса*. Мечі з клинком подібного типу виявлені під час дослідження Ягнятинського поселення черняхівської культури (рис. 33)⁸². На території пшеворської культури навіть поширювалися однолезові мечі, відомі раніше тільки на узбережжі Балтійського моря (рис. 32-б)⁸³.

Залишаючи осторонь проблему впливу латенських мечів на формування пізньої сарматської зброї, зазначимо, що відомий археологічний матеріал не дозволяє говорити про генетичний зв'язок між мечами пізнього латену та ранніми

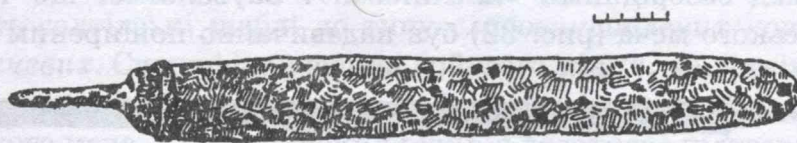

Рис. 33. Меч із Ягнятинського поселення

шаблями в межах України: перехідні форми, які могли б свідчити на користь такого зв'язку на сьогодні не виявлені. Натомість спостерігаємо пряме наслідування ранніми шаблями форм пізніх сарматських мечів (див. порівняльну таблицю).

Хронологічний тип Параметри зброї	Меч пізнього латену	Пізній сарматський меч з руків'ям-штирем	Шаблі раннього середньовіччя (VI–VII ст. н.е.)
Клинок	Довжина звичайно більше 1 м, ширина леза до 3,5 см; доли вузькі з реберцями або відсутні; основа тіла клинка чашкоподібної форми (II–I ст. до н. е.), пізніше пряма (I–II ст. н. е.); леза паралельні або майже паралельні	Довжина звичайно більша за 70 см; ширина 3,5–6 см; реберця відсутні; основа тіла клинка трикутна (I–III ст. н. е.), пізніше пряма (III–IV ст. н. е.); переріз лінзоподібний	Майже прямий, вигин надзвичайно слабкий; довжина звичайно більша за 70 см; ширина 3–3,5 см; лезо та обух ідуть паралельно вздовж майже всієї штаби; вигин леза більший за вигин обуха; намічена елмань; основа штаби пряма
Бойовий кінець	Короткий, специфічної округлої форми	Короткий (спочатку рівнобіжні леза сходяться в останній третині клинка), рідше довгий (поступове звуження сторін)	
Хвостовик	Довгий плоский залізний стрижень з виступом на кінці, відкований разом зі штабою	Плоский залізний стрижень, відкований разом зі штабою; у середині звичайно зустрічається отвір для заклепки; довжина до 15 см	Плоский залізний стрижень, відкований разом зі штабою, висота до 12 см; нахил у бік леза незначний або відсутній

Продовження таблиці

Хронологічний тип Параметри зброї	Меч пізнього латену	Пізній сарматський меч з руків'ям-штирем	Шаблі раннього середньовіччя (VI–VII ст. н.е.)
Хрестовина	Коротка або відсутня; під нею плечики у вигляді подвійного «S»	У пізніх екземплярів ідентична хрестовинам ранніх шабелі або відсутня	Пряма, довжина звичайно біля 8 см; у центральній частині розширення; кінці звужуються або мають розширення у формі ромба чи овалу
Верхів'я	Круглої форми, окремо монтувалося на хвостовик	Різноманітної форми, окремо монтувалося на хвостовик	Різноманітної форми, окремо монтувалося на хвостовик

Аналіз конструктивних особливостей салтівського археологічного матеріалу дає всі підстави для твердження, що шаблі раннього середньовіччя, виявлені на території України, найімовірніше походять від пізнього меча «сарматського типу» з руків'ям-штирем. Аналіз форми інших екземплярів ранніх шабелі, знайдених на території України (Київ, хут. Прогоня, Тачанка, Росава, Чорна Могила, Новопокровка, Тополі, Вознесенське поховання – див. рис. 29 поз. 5; 17–19; 21; 23–26), підтверджує цей висновок. Яскравим прикладом є так званий Перещепинський меч VII ст. н. е. (див. рис. 29 поз. 25), що фактично являє собою ранню шаблю⁸⁴.

Повний послідовний ряд перехідних форм зброї зафіксовано також поза межами України, зокрема в Борисівському похованні поблизу Новоросійська (рис. 29 поз. 8).

Підтверджується викладена вище теорія й зоною знахідок ранніх шабель (рис. 29), яка в цілому збігається з ареалом поширення пізніх сарматських мечів. Проте необхідно зробити застереження щодо «авторського права» сарматських племен на шаблю, процес створення якої, на нашу думку, переростає вузько етнічні межі, як, власне, і зона побутування пізнього сарматського меча. Адже на теренах України з II ст. н. е. відбувалася взаємодія різних етнічних угруповань – готів, пізніх скіфів, слов'ян (антів) та інших⁸⁵. Із часом ті ж сармато-аланські племена змішувалися з іншими народами (наприклад, черняхівським населенням та скіфами⁸⁶) або входили до різних воєнно-політичних об'єднань – готської держави Германаріха, пізніше – гунського племінного союзу, з яким самі нещодавно воювали. Загальним залишався принцип, згідно з яким класичний меч утратив свою доцільність через особливості варварських військової тактики і спорядження. Відтак сарматський меч став найкращим матеріалом для внесення необхідних змін завдяки своїй високій популярності в народів Східної Європи.

Надетнічність походження шаблі підтверджується знахідками найдавніших шабель та перехідних форм у похованнях різних народів. Так, могильник салтівської культури (Харківська область), до якого належать розглянуті шаблі, залишений народами, що входили до Хазарського каганату: аланами, болгарами та, можливо, хазарами.

Революційне значення шаблі для військового мистецтва стає зрозумілим тільки після аналізу технічних нововведень, які входять до спільного із шаблею комплексу озброєння і без яких шабля просто не змогла б існувати як ефективний різновид клинкової зброї. Найважливішими елементами такого комплексу були стремена та нова форма сідла, що забезпечували вершникові можливість упевнено триматися на коні й водночас – достатню рухомість⁸⁷.

Уперше жорсткі сідла нового типу – на дерев'яному каркасі з високими луками – принесли в Центрально-Східну Європу гуни.

Згідно з писемними та зображальними джерелами, перші стремена були відомі ще в IV ст. до н. е. зокрема й серед скіфів⁸⁸. Проте вповні оцінити переваги стремени у Центральній і Східній Європі спромоглися тільки наприкінці VI ст. н. е., коли була винайдена особлива їх форма, що домінувала до IX ст. н. е.⁸⁹ Стремена цього типу зустрічаються в поховальних комплексах разом з найдавнішими шаблями (Перещепинською та Галіатською – рис. 29 поз. 25, 37). У Салтівських похованнях стремена зустрічаються щонайменше десять разів, причому неодноразово вони були знайдені разом із шаблями⁹⁰.

До кінського спорядження, що підвищувало стійкість вершника в сідлі та надійність кріплення останнього, належить також нова конструкція пряжки для підпруги (дугоподібна, з рухомим замковим язичком), яка поширилася в Центрально-Східній Європі з VI ст. н. е.⁹¹

Іншим нововведенням, що значно поліпшило керування конем, стали вудила нової, складної форми, поширені з VII ст. н. е.⁹²

Усі вищезгадані елементи кінського спорядження зустрічаються в Салтівському могильнику.

У цілому зазначений комплекс озброєння характерний для легкої кавалерії, що діє врозсип. Він є повністю сформованим і відповідає цілком певним військово-історичним умовам. Шабля становить найбільш виразну й типову його частину⁹³.

Тож можна зробити висновок про необхідність дуже обережного підходу до проблеми еволюції шаблі, щільно пов'язаної з розвитком повного комплексу бойового спорядження кочовиків.

Існують також інші теорії щодо появи шаблі на території України.

Дослідники А. Захаров та В. Арендт⁹⁴ пов'язують поширення тут ранніх шабел із вторгненням з Азії малярських кочовиків. Під тюркським впливом малярі взяли на озброєння шаблю, що виникла десь у Центральній Азії або на

Далекому Сході. На теренах України малярська шабля зіткнулась із сарматським мечем і поступово його витіснила. Ця теорія страждає упередженістю, через що була неодноразово ґрунтовно розкритикована⁹⁵.

Досліджуючи зброю Східного Туркестану, М.В. Горелик пов'язує поширення однолезової зброї з прямим клинком (яку він називає протошаблею) із Ханською імперією (Китай). До середини I тис. н. е. ця зброя переважала на сході Центральної та в усій Східній Азії, а в VI–VII ст. поширилася далеко на Захід, аж до Центральної Європи. Процес перетворення протошаблі на шаблю автор пов'язує з присутністю в Європі аварських племен і відносить до VII ст. н. е.⁹⁶

А.М. Кирпичников зазначає, що зона, де зустрічаються найдавніші однолезові клинки, надзвичайно широка. Крім Північного Причорномор'я та Подніпров'я, вона охоплює простори Алтаю, Південного Сибіру, Угорщини та Чехії⁹⁷.

Отже, виникнення шаблі – складний історичний процес, у якому брали участь різні племена й народи, а її становлення відбувалося незалежно в різних регіонах світу. Проте поява ранніх шабель на теренах України – внесок сармато-аланських племен, що стали одними з творців нового виду зброї. Цю думку підтверджує, зокрема, висновок відомого археолога А.В. Арциховського про те, що тільки в Нижньому Поволжі (на батьківщині сарматів) археологи простежили всі етапи поступового переходу від меча до шаблі⁹⁸.

Наступний період розвитку шаблі (X–XI ст.) пов'язаний з виникненням і розвитком держави Київська Русь та протистоянням останньої кочовим народам, що проникали в її межі. З кінця IX ст. у причорноморських степах з'явилися *печеніги* – союз племен, що сформувався в Заволжі в результаті змішування тюркомовних кочовиків із сарматськими та угро-фінськими етнічними групами. У IX ст. печенігів витіснили з Приуралля на Захід племена огузів, кипчаків та хазар. Розгромивши у причорноморських степах малярів, печеніги зайняли велику територію від Нижньої Волги до устя Дунаю. Природно, що печеніги, як кочовий народ,

основу якого становили сарматські племена, мали на озброєнні різновиди шабел розглянутого вище (на прикладі салтівського археологічного матеріалу) типу, але вже модифіковані. Подібні похідні форми характерні і для озброєння інших кочових народів першої половини XI ст. з півдня Давньої Русі, зокрема *торків*.

В елітних збройних формуваннях Київської Русі основною клинковою зброєю ближнього бою був меч, що, очевидно, пов'язано зі скандинавськими впливами. У руських літописах шабля згадується як зброя кочовиків, а меч – русинів⁹⁹. Проте з X ст. в наближених до Степу південних районах Русі поширювалася й шабля. Про це свідчить численний археологічний матеріал з поховань руських дружинників.

Розповсюдження шаблі серед осілого землеробського населення може бути пов'язане тільки з перетворенням кінноти в домінуючий різновид військ та з необхідністю протистояти легкоозброєним кочовикам. Знову на перший план, як один з головних факторів розвитку військової справи, виступає характер озброєння та військова тактика супротивника.

Більшість дослідників схиляється до думки, що руська шабля має східне або південно-східне походження¹⁰⁰. Це підтверджується сукупністю морфологічних характеристик ранніх екземплярів, що майже не відрізняються від таких у східноєвропейських шабел докиївського періоду. Проте вже в X–XI ст. збільшився нахил хвостовика в бік леза¹⁰¹, зросла кривизна штаби, набула подальшого розвитку гарда. Змінилася й ширина клинка. Серед шабел цього періоду, поряд із традиційними (3–3,5 см), спостерігаються екземпляри, ширина клинків яких збільшена (до 4,2 см) і наближена до ширини меча, зберігаючи всі інші характерні ознаки шаблі. Зазначений напрям розвитку шаблі зафіксований не тільки в Давньоруській державі, він охоплює значно більші території, серед них і країни Центрально-Східної Європи (зокрема Угорщину)¹⁰². Шаблі періоду X – початку XI ст.

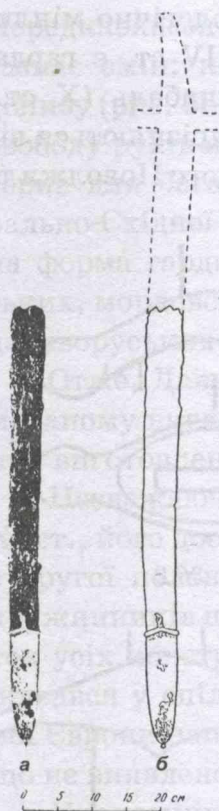

Рис. 34. Клинок «київської шаблі», знайденої в 1939 р.: а – клинок з княжого поховання в Десятинній церкві в Києві; б – він же після реконструкції

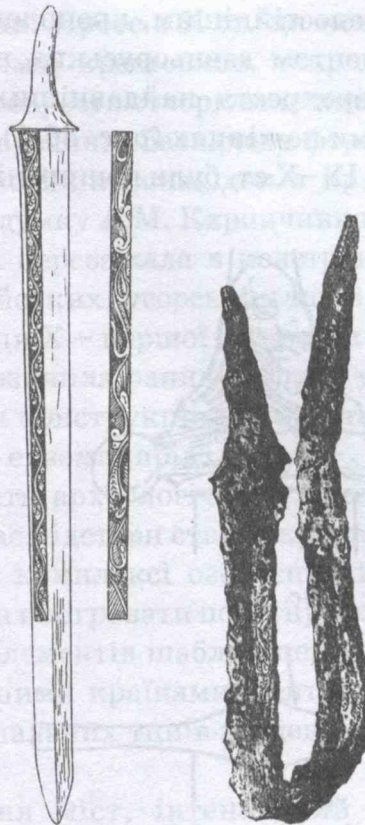

Рис. 35. «Шабля Хойновського» (кінець X – початок XI ст.): праворуч – шабля в тому вигляді, як її було знайдено в Києві в 1892 р. (навмисно зіпсована при похованні); ліворуч – реконструкція, опублікована І.А. Хойновським. Пропорції оригінального клинка не витримані, простежується намагання надати зброї типових рис, притаманних саме мечу

з таким характерним широким клинком знайдені в Середньому Подніпров'ї, зокрема в Києві. Такими були (згідно з реконструкцією) «київська шабля», виявлена в 1939 р. (рис. 34) та знаменитий «меч», знайдений київським археологом І.А. Хойновським у 1892 р. (рис. 35).

Найнепостійнішим, хронологічно й типологічно мінливим елементом давньоруських шабель X–XIV ст. є гарда. Прямі перехрестя найдавніших руських шабель (X ст.) з кульками на кінцях (рис. 36.1) нічим не відрізняються від тих, що в IX–X ст. були поширені від Північного Поволжя та

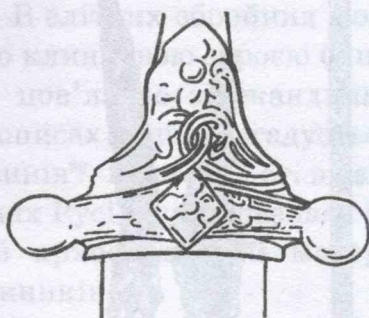

Рис. 36.1

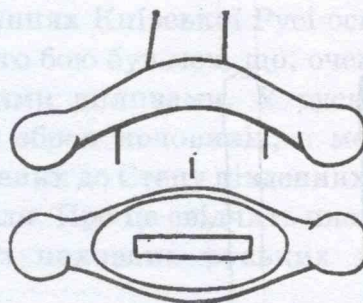

Рис. 36.2

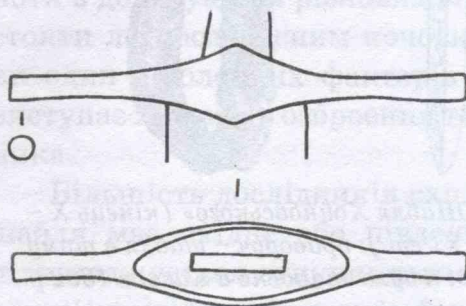

Рис. 36.3

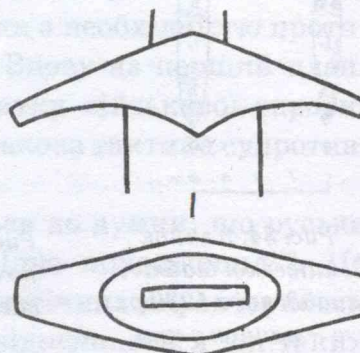

Рис. 36.4

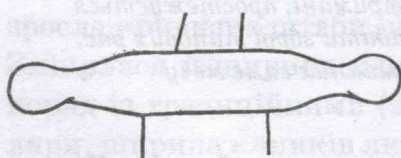

Рис. 36.5

0 3 см

Рис. 37.

Рис. 36–37. Форми давньоруських шабельних перехресть

Передкавказзя до Угорщини. Проте з X ст. ця конструкція зазнає змін: кільйони прямої хрестовини викривляються донизу (рис. 36.2). Таке перехрестя створювало кисті більшу свободу рухів під час застосування. Зазначена форма характерна для багатьох археологічних знахідок з країн Центрально-Східної Європи. На думку А.М. Кирпичникова, подібна форма гарди, очевидно, переважала в конструкції аланських, мордовських, адигейських, угорських та, відповідно, давньоруських шабелів кінця X – першої половини XI ст.¹⁰³

Отже, Давня Русь запозичила ранню гарду в уже сформованому вигляді. Саме ця конструкція використовувалася при виготовленні місцевих екземплярів.

Незважаючи на бідність археологічного матеріалу X–XI ст., його дослідження дає підстави стверджувати, що вже з другої половини X ст. в комплексі озброєння київських дружинників шабля почала відігравати помітну роль. Розвиток усіх конструктивних елементів шаблі в цей час продовжувався у спільному з іншими країнами Центрально-Східної Європи напрямі, оригінальних типів місцевої зброї поки що не виявлено.

Економічне піднесення міст, інтенсивний розвиток чорної металургії, металообробного та зброярського ремесла Київської Русі сприяли тому, що подальший розвиток шаблі на українських землях (XI–XIII ст.) відбувався на місцевому ґрунті: уперше помітну роль в удосконаленні шаблі почала відігравати ремісничка верства осілого народу. Про наявність місцевого виробництва клинкової зброї в ремісничих осередках Давньої Русі ще в ранній період свідчить не тільки встановлений факт високого рівня розвитку в державі ремесел, пов'язаних з металообробкою, а й конкретні археологічні знахідки (дві гарди розглянутого типу, відлиті в одній місцевій майстерні (рис. 37)¹⁰⁴, відомий клинок з клеймом слов'янського майстра тощо).

Розвиток давньоруської шаблі відбувався в напрямі модернізації клинка та гарди.

Як зазначалося, уже в X ст. збільшилася ширина клинка (з 3–3,7 см до 3,5–4,4 см). Протягом XII–XIII ст. зросла також його довжина (на 10–17 см). Продовжувала збільшуватися кривизна штаби (з 3–4,5 см до 4,5–5,5 і навіть до 7 см). У результаті цих видозмін зросла загальна вага зброї¹⁰⁵.

З кінця XI ст. змінилася технологія виготовлення клинка. Замість високоякісних багатошарових сталевих штаб, які вироблялися за допомогою трудомісткої технології, з'явилися клинки з наварними лезами на залізній основі. Така технологія була розрахована на масовий ринок та серійне виробництво¹⁰⁶: останнє значно розширилося та подешевшало. Відповідно, відбулося подальше розповсюдження шаблі. Криві клинки цього періоду знаходять уже набагато північніше – аж до Мінська, Новгород та Суздальського Опілля. Шабля стала широко вживаною зброєю, а в південних районах Руської держави вона на рівних конкурувала з мечем¹⁰⁷. Схема поширення руських шабелі X–XI та XI–XIII ст. наведена на рис. 38.

Загалом розвиток клинка давньоруської шаблі відбувався у відповідності до центрально- та східноєвропейських тенденцій: місцева форма клинка не відзначалася яскраво вираженими особливостями.

Розвиток оригінальних форм на базі місцевого виробництва розпочався з видозміни гарди. З другої половини XI ст. вона отримала місцеве стилістичне та декоративне забарвлення¹⁰⁸. В XI–XIII ст. хрестовина набула ромбічної форми. З'явилися виразні щитоподібні виступи над клинком – перші перехрестя, прототипи яких відомі ще в східноєвропейських шабелі VII–IX ст. Сама конструкція ромбічної хрестовини (рис. 36.3) надавала значних переваг: ущільнилося з'єднання гарди з руків'ям, гарда стала міцнішою, краще утримувала шаблю в піхвах. Подальша еволюція шабельної гарди пов'язана з підсиленням захисту кисті (без обмеження свободи її рухів). Так, гарда, призначена для кругового захисту кисті, «замикала» ворожий удар з чотирьох боків, не даючи можливості клинку зіскочити на руків'я

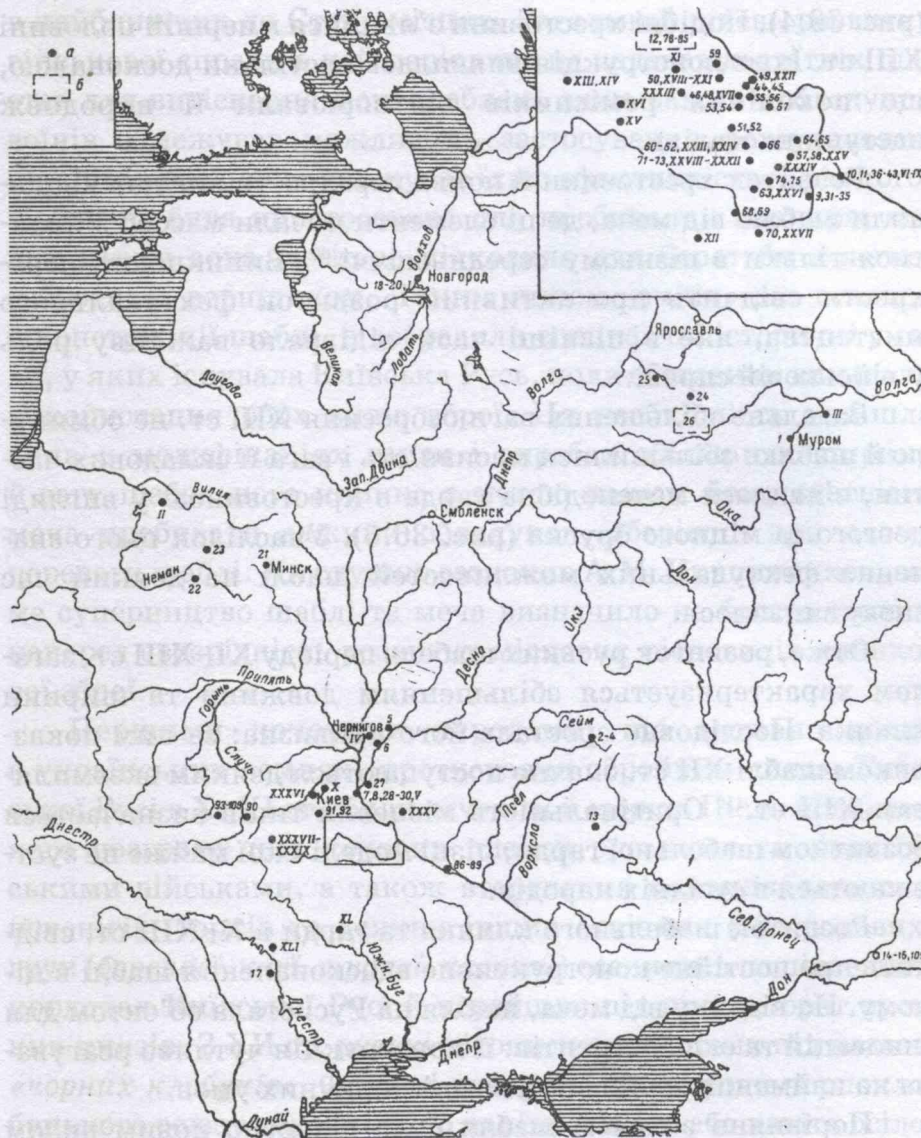

Рис. 38. Шаблі X–XIII ст. Карта знахідок. Арабські та римські цифри – номери за каталогом (див. [100] – С. 92–101); а – місце знахідки; б – район знахідки

(рис. 36.4). Подібні хрестовини з'явилися в першій половині XIII ст. Їхня конструкція виявилась настільки досконалою, що покоління ремісників відтворювали її впродовж наступних століть.

Розвиток хрестовини й поява перехрестя вигідно відрізняли шаблю від меча, де ці елементи почали масово з'являтися тільки в пізньому середньовіччі¹⁰⁹. Виникнення перехрестя свідчить про активний розвиток фехтувального мистецтва, яке в пізніші часи відіграло важливу роль у військовій справі.

Загальне збільшення ваги озброєння XIII ст. не обминуло й шаблю: збільшилися масивність і вага її складових частин, з'явилася мечеподібна гарда з хрестовиною у вигляді довгого та міцного бруска (рис. 36.5). Унаслідок цього значення фехтувальних можливостей шаблі на деякий час знову знизилася.

Отже, розвиток руських шабель періоду XI–XIII ст. загалом характеризується збільшенням довжини та ширини клинка. Послідовно зростала його кривизна: за цим показником шаблі XII ст. значно поступаються деяким екземплярам XIII ст.¹¹⁰ Оригінальність місцевих типів визначається розвитком шабельної гарди, пізні моделі якої майже не зустрічаються в сусідніх народів.

Розвиток шабельного клинка та гарди в X–XIII ст. свідчить про постійне конструктивне вдосконалення шаблі в цілому. На відміну від меча, шабля на Русі стала об'єктом для інновацій та експериментів: її конструкція чутливо реагувала на найменші зміни військово-історичних умов.

Порівняно з мечем шабля була відносно новим видом зброї, причому спеціалізованим, призначеним у першу чергу для вершників. У XII–XIII ст. з'явилася тенденція до загального збільшення ваги озброєння й підвищення ролі піхоти. Використання мечів за таких умов не тільки не зменшилось, а навіть зросло¹¹¹. Літописи та іконографічні джерела Давньої Русі переконливо відображають вирішальне значення меча. Навіть у XIII ст. шаблі надавалась перевага тільки

в найближчих до Степу місцях. Загальний рівень розвитку військової справи в цей період ще не надавав достатніх підстав для витіснення меча шаблею, адже важкий обладунок воїнів обмежував можливість застосування фехтувальних прийомів і водночас знижував їхню ефективність. Крім того, шабля не була пристосована для пробивання панцира, але при цьому вона ідеально підходила для боротьби з легкоозброєним вершником. Таким чином, зміни, що сталися в конструкції шаблі, відобразили специфічні історичні умови, у яких існувала Київська Русь, коли обставини вимагали використання обох видів зброї. Ця необхідність знайшла вияв у модифікаціях гарди і спробах збільшити ширину й вагу шабельного клинка з метою надати йому здатність меча пробивати важкий обладунок, зберігши при цьому переваги шаблі. Як слушно зазначив А.М. Кирпичников, саме суперництво шаблі та меча визначило на багато століть наперед своєрідність розвитку місцевих різновидів клинкової зброї.

Першими кочовими народами, що активно діяли в українських землях, протистоячи збройним силам Київської Русі в X–XI ст., були *печеніги* й *торки*. Після послідовного розгрому цих кочових племен руськими та візантійськими військами, а також вторгнення *половців*, залишки печенігів, торків та деяких інших етнічних (або родових) груп (*берендеї, коуї, турнеї, каспичі*) оселились на південних кордонах Київської Русі й перейшли під протекторат руських князів. З XII ст. руські літописи згадують їх під назвою «*чорних клобуків*». Фахівці твердять, що народи чорноклобуцького союзу перейшли до напівкочового або навіть осілого способу життя¹¹² переважно на правому березі Дніпра (біля гирла та у верхів'ї р. Росі – рис. 39) – у так званому Пороссі.

Землі Поросся були заселені не тільки осілими кочовиками, а й руськими переселенцями, що зафіксовано, зокрема, в Іпатіївському літописі. При цьому групи слов'янських поселенців склалися не тільки із землеробів і ремісників. Серед них були *бродники* та *берладники* – представники

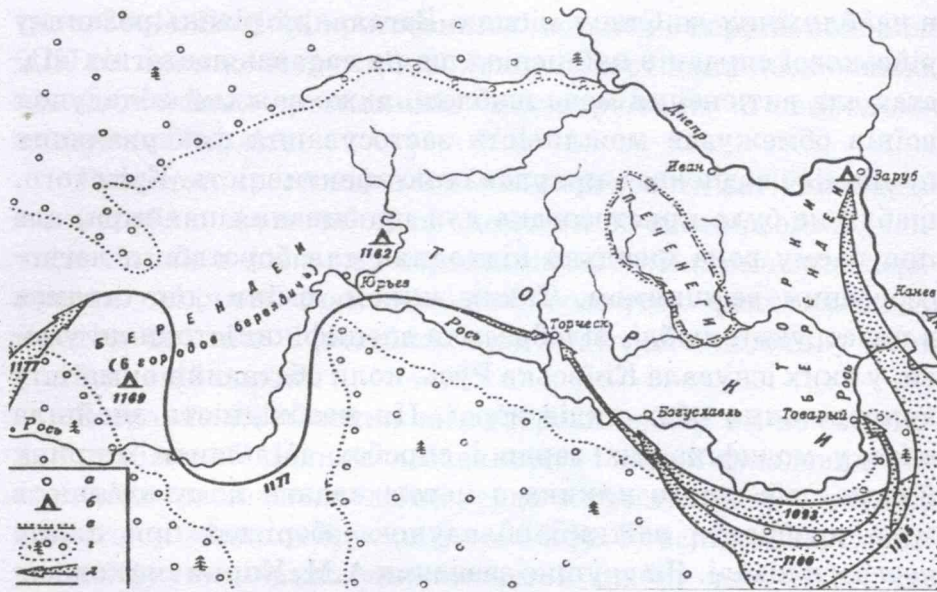

Рис. 39. Поросся в XIII ст.

(за археологічними даними та відомостями з літописів).

Умовні позначення: а – міста Давньої Русі; б – кочові вежі; в – землі печенігів за археологічними даними; г – ліс; д – походи половців

слов'янського населення, які не мешкали в постійних стаціонарних пунктах. Дослідники вважають, що саме вони стали попередниками майбутніх козаків¹¹³. Слов'янські жителі Поросся перебували в постійному безпосередньому контакті з кочовиками. Така етнічна строкатість населення регіону із часом вилилась у змішання звичаїв та обрядів. Подекуди археологам навіть важко встановити етнічну належність того чи іншого комплексу поховань¹¹⁴. Сучасні антропологічні дослідження також свідчать про змішання слов'янського та кочового населення, унаслідок чого в Україні склався певний антропологічний тип¹¹⁵.

Зброю чорних клубуків досліджували С.О. Плетньова та А.М. Кирпичников. Останній дійшов висновку, що племена чорноклобуцького союзу використовували шаблі спільних з руськими типів, а комплекс озброєння воїнів степової еліти був практично ідентичний такому в руських дружин-

ників¹¹⁶. Зброю кочовики Поросся могли отримувати від ремісників давньоруських міст або місцевих виробничих осередків (наприклад, м. Торчеська).

Отже, з XII ст. еволюція шабель значної групи кочових племен на теренах України здійснювалася у спільному напрямі з розвитком давньоруської клинкової зброї.

Крім печенігів, торків, берендеїв та інших племінних груп, величезний вплив на військово-політичну ситуацію в регіоні справляли *половці*, воєнні акції яких з XI ст. стали головною причиною поступового відходу з історичної арени інших кочових об'єднань. Половці (*кипчаки, кумани*) – кочовий монголоїдний тюркомовний етнос, що приблизно в XI ст. переселився із Заволжя у причорноморські степи, остаточно витіснивши звідти печенігів і торків. Пізніше розселення відбувалося в західному напрямі. Від середини XI ст. половці стають постійними воєнними опонентами Київської Русі.

Серед монографічних досліджень, спеціально присвячених озброєнню половців, можна відзначити тільки узагальнюючу працю В.Г. Бережинського. Опрацювавши велику історіографічну базу, присвячену матеріальній культурі середньовічних кочовиків, учений виділив, дослідив та об'єднав увесь матеріал, що безпосередньо стосується половецької зброярської культури.

У результаті можемо скласти чітке уявлення про морфологічні особливості половецької шаблі¹¹⁷.

Довжина зброї досягала 1 м. Клинок був двох типів: широким маловикривленим або вужчим, більш кривим. Бойовий кінець гострий, трохи загнутий.

Тип брускоподібної хрестовини має давню історію. Зокрема така форма зустрічається ще в ранніх середньоазійських однолезових мечів (протошабель) VI–VII ст. Інший вид гарди – хрестовина з опущеними вниз кільйонами, що наслідує загальні східноєвропейські форми X–XI ст. На Русі кінця XII ст. така конструкція вже вийшла з ужитку.

Рис. 40. Зображення
половця на мініатюрі
Радзивіллівського
літопису

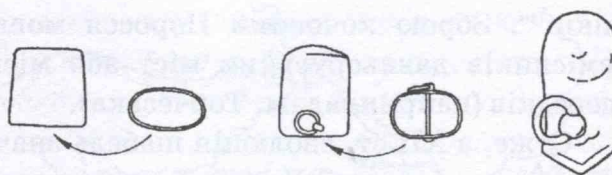

Рис. 41. Характерні верхів'я руських шабель
XII–XIII ст.

Руків'я нахилене під кутом до лінії клинка (максимальний кут нахилу складав 30°) з кістяними щічками. Верхів'я мало форму трубки з листового заліза (що характерно й для руських шабель XII–XIII ст. – рис. 41). Верхів'я іншого виду (дископодібна або шароподібна) були поширені від Східної та Середньої Азії до Центральної Європи ще з першої половини I тис. н. е. Характерні вони і для пізніх сарматських мечів, а також ранніх шабель VII–VIII ст.¹¹⁸

Піхви половецьких шабель зазвичай виготовлялися з дерева. Оправа складалася зі сферичних обоймиць та наконечника у вигляді трубки з листового заліза.

Два приклади типових половецьких шабель можна бачити на мініатюрі Радзивіллівського літопису початку XIII ст. (рис. 40) та кам'яній бабі – статуї половецьких воїнів (XII – початок XIII ст.) зі станиці Новомалоросійської (рис. 42)¹¹⁹.

Різні типи зброї очевидно пов'язані з необхідністю вести боротьбу проти супротивників різного типу. Так, подібні до давньоруських широкій клинок та брускоподібна гарда зручні для боротьби проти важкоозброєного руського дружинника (нагадаємо, що з XII ст. починається новий етап у підвищенні загальної ваги озброєння). Отже, тенденції розвитку половецької шаблі частково збігаються з такими в давньоруської зброї, що зумовлено військово-політичною обстановкою в регіоні.

У регіони половецьких кочівок, віддалені від території руських князівств, клинкова зброя надходила не тільки з давньоруських міст, хоча з останніми половці підтримували найтісніші економічні зв'язки. На сході половці торгували з арабами й Кавказом, на заході – з Угорщиною, Болгарією та іншими державами Європи. Особливо тісними були зв'язки з кримськими містами. У знаменитому Половецькому словнику (Codex Cumanicus) XII ст., трапляється багато термінів, пов'язаних з ремісничим виробництвом, адже половці займалися ремеслами, зокрема металообробкою, хоча більшість товарів усе ж отримували від сусідніх держав унаслідок обміну, торгівлі чи військового грабунку.

Форми половецьких шабел загально збігаються із центральними та східноєвропейськими. Порівняно із шаблями племен чорноклобуцького союзу спостерігається більша незалежність від традицій давньоруського зброярства й натомість простежуються азійські впливи.

З першої половини XIII ст. у Причорномор'ї з'явилася нова військова сила – монголи, які з 30-х рр. XIII ст. докорінно змінили історичний розвиток руських земель. У середині XIII ст. в районі Дніпра постійно діяли орди монгольських полководців – Мауці та Куремси, пізніше Бурундая.

Рис. 42. Шабля, зображена на статуї половецького воїна XII–XIII ст.

Військову справу та зброю монголів у різний час досліджували М.І. Іванін, В.П. Васильєв, Ю.М. Реріх, Ю.С. Худяков, М.В. Горелик та ін. Писемні джерела свідчать, що монголи, зокрема представники знаті, широко використовували клинкову зброю¹²⁰. Серед численних зображень на мініатюрах можна побачити зброю з прямим клинком, слабовикривлені шаблі та ятагани з гардами й верхів'ями різноманітних типів¹²¹. Із цього приводу Ю.С. Худяков зазначає, що з початком входження до складу Монгольської держави різноетнічних племен і народів монгольське військо стало різноплемінним, до нього мобілізувалися воїни осілих держав, включалися цілі підрозділи китайців, чжурчженів, руських та ін.¹²² Такі національні підрозділи споряджались традиційними для своїх країн комплексами озброєння.

Стосовно Русі ця теорія підтверджується даними археології¹²³, а також відомими фактами залучення до воєнних акцій монголів дружин підкорених руських князів (Болохівської землі та ін.). Отже, навряд чи можна всерйоз говорити про радикальне оновлення місцевого збройового комплексу оригінальними різновидами монгольської клинкової зброї.

Розвиток шабел ь кочових народів у цілому підтверджує розглянуті вище тенденції. А.В. Євглевський та Т.М. Потьомкіна проаналізували 135 шабел ь з кочівницьких поховань X–XIV ст. Дослідження охоплює значні території – Приазов'я, Крим, Подніпров'я, Поросся, Північний Кавказ, Поволжя, Придоння та Придністров'я. Дослідниками встановлено, що пік поширення слабо- та середньовигнутих клинків кочовиків Східної Європи припадає на XII – першу половину XIII ст. З першої половини XIII ст. частка слабовикривлених клинків знижується до 50%, а натомість збільшується відсоток середньовикривлених і з'являються перші сильновикривлені клинки (8%). Масове поширення останніх і зменшення частки всіх інших типів припадає на другу половину XIII і XIV ст.¹²⁴ Довжина клинка в цей період збільшувалася: довгих шабел ь зустрічається значно більше (51%); зростала й кількість шабел ь із широким клинком (62%).

Отже, для клинків кочівницьких шабель IX–XIV ст. загалом характерні ті самі еволюційні процеси, що їх зазнавали шаблі осілого населення лісостепової смуги України. Проте еволюцію шаблі не можна вважати однонаправленою: поряд із сильновикривленими продовжували існувати клинки зі слабкою кривизною, хоча й у меншій кількості. У той же час періодично спостерігалися стрибкоподібні збільшення чисельності клинків певних типів¹²⁵.

У XIV–XV ст. еволюція руської шаблі продовжилася. Зросла довжина клинка (у середньому вона становила 110–119 см), кривизна (6,5–9 см). З'явилися екземпляри з дещо збільшеним нахилом руків'я (5–10°)¹²⁶. Проте монгольське завоювання підірвало традиції самобутнього розвитку руського зброярства. Попри збереження й подальший прогрес ремісничої техніки, зникали конструктивні новації, переривалося місцеве поступальне вдосконалення складових елементів клинкової зброї. Із XIV ст. форми руських шабель дедалі більше наслідували південні та східні взірці. Цьому зокрема сприяло виникнення і зростання нових міських центрів Золотої Орди, до проживання й роботи в яких залучалася значна кількість полонених ремісників з руських князівств та інших окупованих країн і територій¹²⁷.

У результаті дослідження середньовічної шаблі можна виокремити такі головні тенденції її розвитку: «збільшення вигину штаби, виникнення дола [та елмані. – Д.Т.], поступове звуження клинка в останній третині, надання колольної функції дволезовому бойовому кінцю. Клинок стає довшим, ширшим, найбільше розширення припадає на зону перехрестя. Еволюція хрестовини проходила в бік трансформації прямої в дугоподібну, що забезпечувало круговий захист кисті»¹²⁸.

У Росії шабля набула високої популярності з XIV ст., а з XVI ст. вона повністю витіснила меч. З приводу походу Адашева у Крим у XVI ст. літопис повідомляє: «Русская сабля в нечестивых жилищах тех по се время кровава не была». Псковський літопис 1502 р., описуючи битву з орден-

ськими лицарями, зазначає: «...а не саблями светлыми секоша их, но биша их москвичи и татарове аки свиней шестоперами»¹²⁹. Звертаємо увагу, що літописець згадує шаблю як основний, найпрестижніший різновид холодної зброї. Отже, писемні джерела відобразили зміну значення шаблі, що відтоді стала основним різновидом клинкової зброї ближнього бою.

На межі XV–XVI ст. шабля значно поширилася й на Заході, проте перевагу тут віддавали палашу і шпазі. Тільки з XVIII ст. в Західній Європі шабля посіла домінуючі позиції. У Центрально-Східній Європі шабля витіснила меч уже з другої половини XVI ст. У Речі Посполитій цей процес інтенсифікувався ще на початку XVI ст. Уже в 1503 р. краківський цех мечників виготовляв шабель більше, ніж мечів¹³⁰. Проте власні оригінальні різновиди сформувалися тільки з кінця XVI – протягом XVII ст.

Масове поширення шаблі було зумовлене необхідністю вести бойові дії проти легкоозброєного супротивника – турків та кримських татар. У цьому випадку знову вступив у дію фактор історичних умов і зовнішніх військово-політичних обставин, що проходить червоною лінією через усю історію еволюції шаблі. Спираючись на цей принцип, не буде помилкою вважати, що в Україні шабля стала основним видом клинкової зброї ближнього бою вже з початку зародження козаччини. Адже головним ворогом українського народу з кінця XV ст. були кримські татари, тобто легкоозброєна кіннота, у протистоянні з якою шабля забезпечувала очевидні переваги.

Остаточну крапку у глобальному суперництві шаблі та меча поставили успіхи в розвитку ручної вогнепальної зброї – аркебузи й мушкета – та пов'язана з ними нова військова тактика, що радикально знизила роль захисного обладунку. Відповідно змінилися вимоги до тактико-технічних характеристик клинкової зброї вершника. Найважливішими відтепер стали рубальний удар, ефективний проти легкоозброєного супротивника, легкість зброї, що дозволяла довше

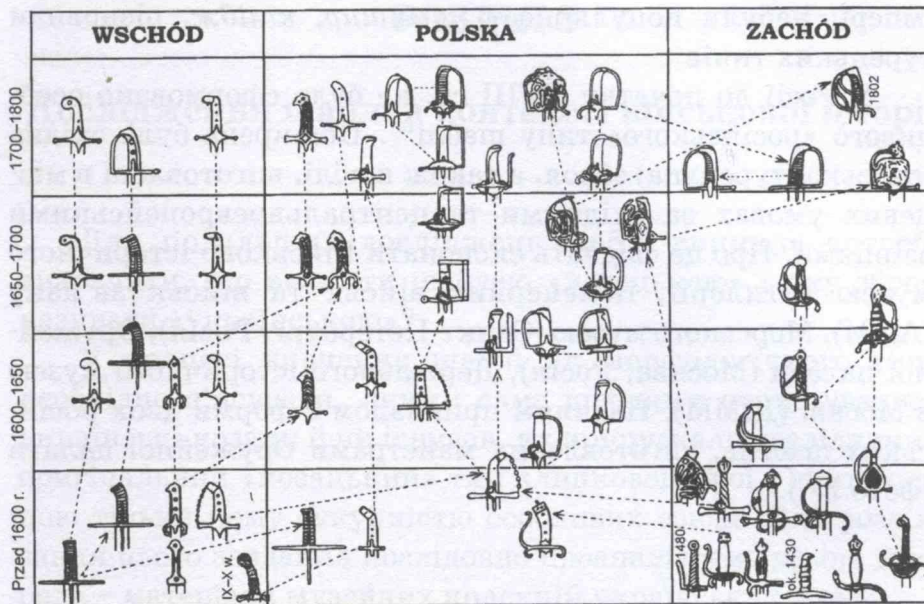

Рис. 43. Схема походження шабельних ефесів Станіслава Мейера

вести бій, зручність для фехтування. Отже, у нових військово-історичних умовах бойові якості меча повністю втратили свою перевагу порівняно з якостями шаблі.

У XVI–XVII ст. східно- та центральноєвропейські форми шаблі продовжували еволюціонувати під впливом, у першу чергу, східних (іранських та турецьких) моделей. Дослідивши генезу польської шаблі, відомий зброєзнавець С. Мейер (S. Meyer) склав схему походження та взаємовпливу різних типів шабельних ефесів (рис. 43).

Результатом складних еволюційних процесів стало виникнення спільних для Центральної та Східної Європи усталених типів шаблі, детальний опис яких було наведено в нашій роботі. Які ж із них були поширені в державах, що брали участь у бойових діях на українських землях?

Згідно з висновками польських дослідників, у Речі Посполитій XVII–XVIII ст. були поширені оригінальні типи, серед яких – числені різновиди польсько-угорського, ординки, чечуг, гусарської (чорної) шаблі, карабелі, «орла». В Османській же

імперії набули популярності *шамшир*, *кілідж*, різновиди турецьких типів.

У Росії до початку XVIII ст. не було сформовано особливого «російського» типу шаблі¹³¹. Поширена була східна (перська, турецька) зброя, а також шаблі, виготовлені в місцевих умовах за східними та центральноєвропейськими взірцями. Про це свідчать експонати Військово-історичного музею артилерії, інженерних військ та військ зв'язку (АИМ), Морського музею (Санкт-Петербург, Росія), Оружейної палати (Москва, Росія), Державного історичного музею в Москві (ДІММ). Наочним прикладом є форми двох російських шабел, виготовлених майстрами Оружейної палати (фото 1¹³²).

РОЗДІЛ 3

Дослідження шаблі в контексті військової історії

Для подальших досліджень шаблі виникла потреба визначити, що вважати шаблею «козацькою» і яку зброю називати «українською»?

У процесі вивчення шаблі як морфологічного типу необхідно з'ясувати, якими саме шаблями користувалися українські козаки й чи існував, як припускали дослідники¹, оригінальний «козацький» тип клинкової зброї з притаманною тільки йому сукупністю особливих ознак. Для розв'язання цього завдання послідовно проаналізуємо речові джерела – матеріали музейних колекцій українських музеїв.

Меті дослідження морфологічного типу зброї козаків слугують також іконографічні джерела.

Отже, для загальної морфологічної характеристики шабель військової верстви населення України доцільно послуговуватися терміном «*козацька шабля*».

Цілком очевидно, що сам факт використання козаками будь-якої зброї ще не є підставою, щоб оголосити її «*українською*». Мова може йти про походження зброї як продукту місцевого виробництва. Виготовлення такого складного предмета, як шабля, в умовах ремісничого виробництва на різних етапах передбачає застосування великої кількості спеціалізованих технологій, а отже, залучення фахівців відповідної кваліфікації. Так, щоб виготовити клинок, треба було звертатися до коваля-мечника або шабельника, адже виготовлення робочої частини холодної зброї – надзвичайно делікатний процес, що потребував, з одного боку, наявності майстра потрібного досвіду й ремісничої майстерності, а з другого – ставив високі вимоги до якості вихідної сировини. Повний комплекс послуг з виготовлення шабель могли надавати у зброярських цехах великих міст.

Звичайно, далеко не кожна шабля ставала витвором мистецтва, особливо в часи, коли бойові дії точилися майже безперервно. Тож із середини XVII ст. спостерігається «демократизація» цього виду зброї. Проте навіть для того щоб підібрати новий ефес до старого клинка й перемонтувати шаблю наново, замало було звичайних ремісничих навичок. Бо ж ефективність шаблі як бойового знаряддя визначалася комплексом досить складних механіко-кінематичних характеристик. Якщо у процесі виробництва не враховували їх, виходила річ, мало пристосована для виконання найважливішої функції зброї – захисту людського життя. Крім того, треба було зважати на те, що кожна людина, здатна користуватися в бою шаблею, володіла цілком певними навичками фехтування, які відповідали можливостям поширених у той час різновидів шабель. Тому майстер без таких знань у жодному разі не міг задовольнити індивідуальних вимог майбутнього власника шаблі. Нагадаємо, що до часів, коли шаблю «махали більше для годиться», було ще дуже далеко.

Тоді виникає інше питання: чи можна вважати зброю «українською», виходячи тільки з територіальної локалізації майстерень, що забезпечували повний цикл її виготовлення? Стосовно цього ми частково поділяємо думку польських дослідників. На погляд відомого польського зброєзнавця В. Квасневича (W. Kwaśniewicz), національною слід вважати не тільки зброю, повністю виготовлену на території держави, а й змонтовану з довізних частин, стилістично й декоративно оформлену відповідно до національного смаку². Ми ж дотримуємося думки, що національними українськими слід називати всі шаблі, змонтовані в осередках ремісничого (кустарного) виробництва холодної зброї в межах території сучасної України, адже якість монтажу та художній рівень оформлення робіт місцевих майстрів у всякому разі об'єктивно відображають рівень розвитку ремісничої техніки й культури виробництва, що зазвичай пов'язано з особистими уподобаннями замовників. Адже зброя завжди була показником соціального становища власника і обов'язково

мала відображати місцеві смаки та художні традиції. Тож «простого» механічного монтажу зі стилістично чужих для місцевої культурної традиції довізних частин зазвичай не виконували, бо подібна зброя просто не мала б попиту.

Таким чином, наше дослідження можна умовно поділити на аналіз морфологічних типів **козацької** та встановлення осередків виробництва **української** зброї.

Отже, у цьому розділі досліджуються проблеми, пов'язані з виробництвом та поширенням шабель на українських землях. Шабля розглядається як продукт середньовічних ремісничих технологій, а також як предмет місцевого імпорту.

Шабля як продукт середньовічних технологій

З'ясування стану виробництва шабель в українських землях XVII–XVIII ст. пов'язане з досить широким спектром завдань. Передусім треба визначити, які матеріали використовувалися для виготовлення українських шабель. Для цього, у свою чергу, слід розглянути шляхи надходження сировинних ресурсів, необхідних для такого виробництва. Доцільно визначити соціальний статус середньовічного зброяра, його інструментарій, установити технологічні умови виготовлення клинкової зброї та перевірити їх наявність у місцевих ремісничих центрах. Це дасть підстави зробити висновки щодо існування в Україні матеріальної бази й технологічного потенціалу, потрібних для локального виробництва клинкової зброї. Нарешті, на основі аналізу писемних джерел виявимо населені пункти з концентрацією зброярських майстерень.

Шабля – складний ремісничий виріб. Для виготовлення, декору та монтажу її частин застосовували різноманітні матеріали й ремісничі техніки. Найважливішою й найскладнішою для виготовлення, як з точки зору необхідного досвіду та ремісничої майстерності, так і за вимогами до якості

вихідної сировини, є основна робоча частина шаблі – клинок.

Для виготовлення клинка використовували сорти високоякісної сталі, виробленої за оригінальними технологічними процесами. Технологічний ланцюг виробництва клинка являв собою таку послідовність: **виплавка з руди кричного заліза** → **виплавка сталі** → **виготовлення клинка**. Отже, виготовлення клинка пов'язане з двома галузями ремісничого (з XVIII ст. – промислового) виробництва: чорною металургією та ковальською металообробкою.

Стан металургії та її сировинної бази на українських землях

Металургійному виробництву України XVII ст. присвячено ряд досліджень, найважливішим з яких є монографія П.К. Федоренка³.

Виокремимо низку пріоритетних для нас питань – чи достатніми були кількість і якість місцевих руд для подальшого виробництва необхідних сортів сталі (адже склад руди значно впливає на якість вихідного продукту⁴). Важливо також з'ясувати, залізо яких іще виробників могли використовувати українські зброярі для виготовлення потрібної сталі, оскільки залізні руди значно відрізняються за мінеральним складом, вмістом заліза, корисних та шкідливих домішок, походженням та промисловими властивостями. Залізні руди поділяються на бурій залізняк (гідроокиси заліза), червоний залізняк (гематит), магнітний залізняк (магнетит), сидеритові руди (шпатові), силікатні (залізисті хлорити) та залізисті кварцити. Серед указаних типів руд найчастіше зустрічаються бурі залізняки органічного походження (болотні, озерні, дернові та лугові руди), як правило, в осадових родовищах і родовищах кори вивітрювання.

Головні технічні принципи виробництва заліза з руди були добре відомі вже за давньоруських часів і практично без

змін проіснували аж до XVIII ст. Для виробництва використовували сировину тих самих покладів, що й у пізніші часи. Тому історіографія, що стосується металургійного та металообробного ремесел Київської Русі, є актуальною і для нашого дослідження.

Поклади руди, придатної для давньої металургії, повинні були відповідати певним технологічним вимогам, а саме:

- бути легкодоступними й добуватися в необхідній кількості;
- процеси відновлення заліза з оксиду таких покладів мають починатися при якомога нижчій температурі;
- відсоток заліза в руді повинен бути якомога вищим, а відсоток шкідливих домішок (особливо фосфору, сірки, миш'яку та сурми) – якнайменшим.

Указані норми зумовлені насамперед особливостями *сиродутного способу* виготовлення заліза.

Науковці доходять висновку, що сировиною для виготовлення крицевого заліза в Давній Русі були передусім лугові та озерні руди, а також болотна руда як найпоширеніша⁵.

Досліджуючи металургію Київської Русі, Б.О. Рибаків склав карту місцезнаходження болотних, озерних та лугових залізних руд у Східній Європі (рис. 44). Виявилось, що болотна та супутні руди поширені по всій території лісостепу. Південний кордон покладів збігається з початком степової смуги. Проте зазначені різновиди руд іноді зустрічаються навіть у степу (у байраках). Отже, давні ремісники були цілком забезпечені сировиною. Б.О. Рибаків із цього приводу зауважує, що віднайти руду ремісникові було не важче, аніж гончареві – глину⁶.

Болотна руда являє собою бурій залізняк органічного походження – залістисті відкладення на коренях болотних рослин ($2\text{Fe}_2\text{O}_3 \cdot 3\text{H}_2\text{O}_5$). При її використанні в металургії температура, за якої починається відновлення заліза, відносно невисока – від 400 до 900°C (хоча в процесі виробництва для

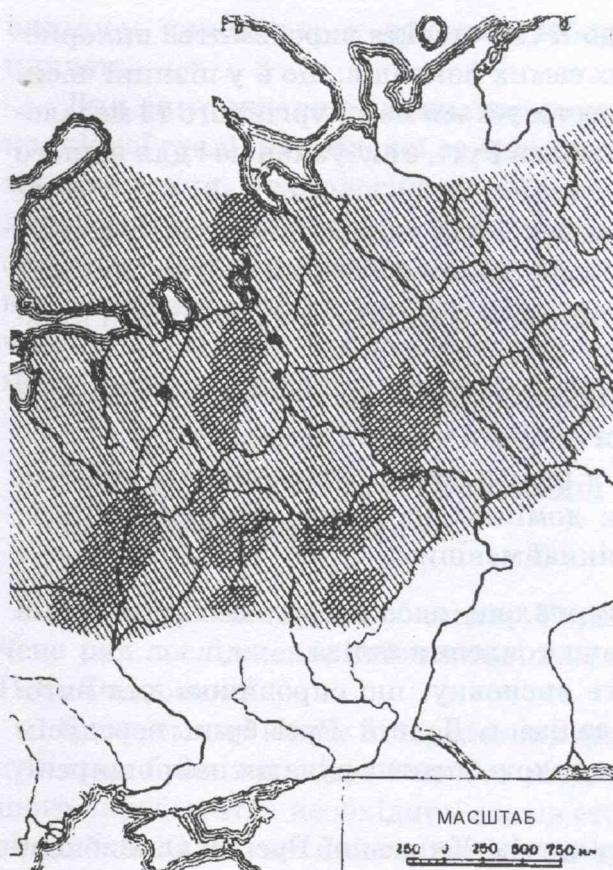

Рис. 44. Карта рудних покладів, складена Б. Рибаківим

відділення шлаків необхідна значно вища температура). Цінність цього різновиду руд визначається ще й тим, що він містить значний відсоток заліза. Так, згідно з аналізами руд Чернігівського Полісся, кількість заліза в деяких зразках сягає майже 48%⁷. Згідно з геологічними класифікаціями, такий показник вважається середнім (50–25% Fe), достатнім для промислового використання руди (після збагачення до 60%) навіть у сучасному металургійному виробництві. Необхідність у високому вмісті заліза в руді пов'язана з особливостями сиродутного технологічного процесу. Для підвищення відсотка заліза давні металурги використовували збагачення – підготовчу обробку щойно видобутої руди (видалення порожньої породи), яку проводили шляхом

вивітрювання, випалювання, подрібнення та провітрювання сировини.

Отже, з погляду технологічних вимог, бурий залізняк органічного походження є цілком придатною сировиною для отримання заліза сиродутним способом. Про пріоритетне використання цієї сировини в українській металургії свідчать опубліковані документи XVII ст. та сучасна історіографія, що досліджувала зазначену проблематику.

Сиродутний спосіб виробництва впродовж більш ніж трьох з половиною тисяч років (до XVIII ст.) залишався єдиним способом отримання чорного металу. Його досить повно й детально досліджено в науковій історико-технічній літературі⁸.

При сиродутному процесі у спеціально сконструйоване горно завантажують подрібнену залізну руду впереміш із висококалорійним паливом – вугіллям. Інтенсивне горіння останнього досягається механічним нагнітанням у горно зовнішнього (сирого) повітря за допомогою міхів. У результаті хімічної реакції між нагрітим вуглецем і рудою утворюється проміжний продукт – закис заліза. Частина закису продовжує відновлюватися до металевого заліза, а частина вступає в реакцію з породою руди, перетворює її на шлак і відділяє від металу. Саме витрата закису заліза на шлакування породи викликає потребу використовувати сировину з високим вмістом заліза й додатково її збагачувати (в іншому разі обсяг кінцевої продукції суттєво знизиться). У міру вигорання вугілля дрібні зерна відновленого металу у твердому стані опускаються вниз горна й зварюються там, утворюючи губчасту масу – крицю (звідси – крицеве залізо). Слід зауважити, що, хоча процес відновлення оксиду заліза відбувається за температури 400–900°C, для відділення шлаків потрібна температура приблизно 1200°C (причому в усьому об'ємі горна), а для зварювання криці – до 1300–1400°C (у нижній частині печі)⁹.

Губчасту зварену крицю діставали з печі, після чого треба було звільнити її від залишку шлаків і перевести

з губчастого пухкого стану в монолітний шматок заліза. Це досягалося за допомогою проковування та віджимання – ударів по криці молотами різних типів та ваги на різних ковадлах і з різною інтенсивністю. Крицям, призначеним для продажу на ринку, звичайно надавали форму коржа.

На теренах України середньовічні залізні промисли в XVII ст. існували у вигляді рудень з млиновим колом. Повільне зростання їх кількості в Україні почалося із середини XVI ст. Наприкінці XVII ст. стрімкий розвиток рудницького виробництва заліза сягнув свого апогею, а до кінця XVIII ст. з різних причин процес повністю занепав.

Територіально більшість рудень зосереджувалася в Поліссі (біля Овруча, Радомишля, Рокитного, Чорнобиля) і на Чернігівщині. П.К. Федоренко уклав карту місцезнаходження лівобережних рудень. Ця схема, доповнена нами, наведена наприкінці книжки.

На Правобережжі «рудним» районом також була Волинь. Рудні концентрувалися тут навколо Луцька й Житомира¹⁰.

Чим же фактично відрізнявся процес виготовлення кричного коржа в Україні XVII–XVIII ст. від давньоруського й чи можна говорити про пряму наступність технологій і, відповідно, якості кінцевого продукту?

Українська рудня, як виробниче підприємство, добре описана в науковій літературі¹¹.

Рудні були великими, як на той час, підприємствами, які засновувались у відлюдних місцях, часто даючи початок новим населеним пунктам. Необхідними умовами для заснування рудні була наявність рудних покладів, а також джерела гідравлічної енергії – річки та висококалорійного палива – лісу. Отже, рудню будували на греблі. У ній передбачалося від двох до чотирьох горен, у кожне з яких уставляли по два міхи, що приводилися в дію водяними колесами – «колами» (по одному на горно). Цех, у якому виварювали залізо, звався «димарка». Ще одне колесо механізувало молот, який віджимав крицю. Розмір підприємств визначався

за кількістю всіх цих компонентів (молотів, горен і кіл); їх так і називали: «рудня на два горна», або «залізний завод на три кола».

У XVII ст. найпоширенішими на Лівобережжі були рудні на два горна і три водяних колеса. На Правобережжі часто зустрічалися рудні на два колеса; утім, техніка виробництва заліза в них нічим не відрізнялась. Аналогічні конструктивні рішення були характерні і для Росії. Організаційно до складу рудницького підприємства входила також рудницька кузня, де виготовлялася залізна продукція.

Підприємство з описаним вище обладнанням називалось на лівому березі Дніпра словом «рудня», а на Правобережжі – «рудня» або «руда» (ці назви стосувалися також поселень, що виникали при підприємствах); у польських джерелах такий виробничий комплекс найчастіше визначається словами «kuznica», «huta» або «dymarzka».

Згідно з реконструкцією П.К. Федоренка, проведеної на основі значного за обсягом джерельного матеріалу, процес виплавки руди в українській рудні XVII ст. відбувався таким чином.

В обмазане зсередини глиною заглиблення (заправу) чотирикутного невисокого відкритого горна (димарки) засипали вугілля, чергуючи його із шарами попередньо збагаченої руди, змішаної з негашеним вапном. Задня частина печі була значно піднята. У ній був зроблений отвір (форма), у який через спеціальну трубку (диша, *dusza*) у горно подавалося повітря. Останнє нагніталось за допомогою двох шкіряних міхів, розміщених поза задньою стіною димарки.

Млин рудні був зв'язаний з річкою системою водяних скринь, через які вода потрапляла під млинові колеса (підливного типу) і приводила їх у дію. Колесо обертало вал, який за допомогою спеціальних втулок рухав коромисло, з'єднане з димарськими міхами. Коромисло приводило в рух то один то другий міх. Таким чином досягалось сильне та рівномірне дуття.

Процес виварювання заліза тривав від 8 до 12 годин. Упродовж цього часу кілька разів підсипали вугілля й руду, а рідкі шлаки випускали через отвір знизу печі. У кінці процесу заправа заповнювалась пухкою тістоподібною масою – крицею (лупою), яку діставали через отвір у фронтальній стінці печі (зазвичай закритому глиною) спеціальним гаком. Для очищення від домішок лупу оббивали ручними дерев'яними молотами (киянками) і, захопивши великими лупними кліщами, віджимали під великим молотом, що приводився в рух від окремого млинового кола. Після цього лупу розділяли, як правило, на три частини гострим струтизном (спеціально загостреним інструментом) і знову, розігрівши кожну частину, остаточно віджимали під великим молотом. Після подібної обробки з криці вагою 6–8 пудів виходило до 4 пудів товарного заліза.

Отже очевидно, що головна технологічна основа процесу виробництва заліза в рудні залишилася незмінною з давньоруських часів. П.К. Федоренко зазначає, що на Правобережжі збереглися залишки рудень, які існували тут до XVI ст. і сліди яких ведуть до металургії Давньої Русі¹². Разом з тим необхідно підкреслити, що в XVII ст. змінилася техніка виконання цілого ряду операцій.

Застосування механізації не тільки полегшило умови людської праці та збільшило обсяги виробництва, а й підвищило якість кінцевого продукту. Використання млинового кола дозволило застосувати більш потужне та рівномірне дуття й, відповідно, ефективніше (і в ширших межах) регулювати температуру процесу виварювання, підвищивши таким чином його загальну ефективність. Крім того, механізація важкого молота дала можливість збільшити силу ударів, а отже, значно поліпшити процедуру ущільнення криці та звільнення її від шлаків.

Спробуємо оцінити технологічну досконалість сиродутного процесу щодо можливостей використання його кінцевого продукту (кричного заліза) для подальшого отримання якісної сталі та виготовлення з неї клинків.

Температура плавлення чистого заліза становить 1539°C . Тому температура, за якої відбувався сиродутний процес, вважається недостатньою для розплавлення заліза в руді: воно переходить не в рідкий, а лише в тістоподібний стан. На думку деяких учених, така особливість пов'язана з технічною складністю досягнення високих температур у горні та загальною недосконалістю середньовічного технологічного процесу. Проте перші доменні печі з'явилися в Європі вже в XIV ст. (у Росії – у 30-х рр. XVII ст.), а виробли з чавуну (виготовлення якого передбачає плавлення заліза за відповідних температур) на теренах Східної Європи відомі ще з IV–III ст. до н. е.¹³ Нарешті, виготовлення у країнах Сходу литого булату впродовж I тис. н. е. красномовно свідчить про повну технічну спроможність давніх майстрів у разі потреби переводити чорний метал у рідкий стан.

Полемізуючи з тезою про неможливість підтримання високих температур у сиродутному горні, звертаємо також увагу читача на відомий факт, що температура плавлення заліза у сполуках (якою є руда) значно нижча за 1500°C ; використання ж флюсів ще більше знижує необхідну температуру.

Українські металурги XVII ст. застосовували надзвичайно ефективний флюс – суміш негашеного вапна (CaCO_3) з піском, що, зокрема, прискорює процес отримання заліза¹⁴ й застосовується навіть у сучасному виробництві для видалення двох найшкідливіших для металу домішок – фосфору та сірки.

Це ж стосується й заліза з певним відсотком вуглецю: із збільшенням вмісту останнього температура плавлення металу може знизитися до 1150°C ¹⁵. Отже, рідкий чавун може утворюватись уже при 1150°C . Згідно ж із дослідженнями Б.А. Колчина, температура, необхідна для зварювання криці в сиродутному горні, сягає значно вищих значень – до 1400°C .

Слід зазначити, що занадто високі температури в горні навіть шкідливі: вони призводили тільки до зайвих втрат металевого заліза разом зі шлаком¹⁶.

Наведені факти красномовно свідчать про те, що середньовічна металургія не переходила на широке виробництво чавуну зовсім не з причин технологічної обмеженості. Частково це було зумовлене недостатнім вивченням природи чавуну й методів роботи з ним, але в першу чергу – пов'язане з відсутністю особливої потреби в цьому матеріалі, значення якого зросло лише з початком ери масового промислового виробництва (у Росії широке виробництво чавуну й товарів із нього почалося з 30-х рр. XVII ст., в Україні – з кінця XVIII ст.).

Вражаючі успіхи металургії капіталістичної доби щодо поліпшення якості сталі, не кажучи вже про масштабні обсяги виробництва, були викликані цілим комплексом глобальних змін у народному господарстві. Тут – інтенсифікація та екстенсифікація розвитку світової промисловості, утворення нових, величезних (порівняно із середньовіччям) ринків збуту, загальний розвиток світової науки й початок її міжнародної інтеграції, цільові роботи і співробітництво видатних учених різних галузей (М. Резерфорд, А. Дербі, Дж. Нілсон, Е. Каупер; в Росії – П.П. Аносов, І.І. Ползунов, Д.К. Чернов та ін.), що в сукупності привело до створення нової науки про метали – металографії – та виходу металургійного виробництва на якісно новий рівень. За нових умов тільки постійне вдосконалення доменного процесу могло забезпечити зростаючі потреби провідної світової промислової галузі, на яку перетворилася чорна металургія.

Але все це відбулося пізніше. У світлі ж вимог і завдань, що ставилися перед середньовічними металургами, доменний процес не давав ніяких переваг порівняно із сиродутним: сам по собі він був недоцільним в умовах кустарного виробництва як з точки зору економічної, так і щодо обмеженості ринку споживання чавуну.

Звичайно, і в середньовіччі існували як виробництво самого чавуну, так і виготовлення з нього цілого ряду

специфічних продуктів за допомогою лиття. Проте ще в середині XVII ст. ливарна техніка залишалася надзвичайно примітивною, не даючи змоги виготовляти складні вироби¹⁷. Крім того, ливарництво обслуговувало дуже вузький ринок. Справжні успіхи воно зробило тільки з розвитком товарного виробництва й заснуванням великих мануфактур, де застосовувалися принципи кооперації підприємств та широкого розподілу праці¹⁸. У Росії цей процес розпочався ще в першій половині XVII ст. й досяг розквіту за Петра I, який активно насаджував металургійне виробництво.

В Україні ж успіхи металургійної галузі були короткочасними. Одними з головних причин занепаду української металургії в кінці XVIII ст. були утворення всеросійського ринку, ліквідація внутрішніх (спільних з Росією) митниць і в результаті повне витіснення українського заліза валом більш рентабельної російської сировини та готової продукції.

У процесі виварювання заліза давні металурги отримували цілком придатну сировину для подальшого перетворення її на високоякісну сталь. Про це свідчить зокрема велика кількість знайдених і досліджених археологами якісних залізних і сталевих місцевих виробів ще давньоруських часів. Якості давньоруських криць також цілком вистачало для подальшого виробництва робочих частин холодної зброї, зокрема клинкової, які високо цінувались як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках¹⁹. Порівняльна характеристика сиродутного процесу давньоруських часів і доби пізнього середньовіччя дає підстави зробити висновок, що металургія України XVII ст. не тільки не втратила якості кінцевого продукту, а навпаки – дещо її підвищила.

Інша проблема полягає у вивченні можливості застосування болотних руд для виготовлення якісної сталі. Про реальність такого виробництва навіть на більших за звичайні рудні мануфактурах, з доменним процесом і високим ступенем розподілу праці, свідчить зокрема російський досвід XVII ст. Так, група Павлівських заводів, заснованих ще в 1651 р., обслуговувала господарство Тайного приказу

й виробляла надзвичайно різноманітну продукцію, серед якої були гармати. Сировиною для їхнього виробництва слугувала болотна руда²⁰. Інша справа, що тонкі шари залізняків органічного походження не могли забезпечити потреб розвинутої металургійної промисловості.

Організація кустарного ремісничого виробництва XVII ст. мала відсталий характер порівняно з такою на великих мануфактурах, які тоді зароджувалися. Розпорошеність дрібних виробництв перешкоджала централізованому контролю за ними й ефективному виконанню завдань державних масштабів. Проте кустарність позитивно відбивалася на якості самої холодної зброї та усталеності процесу її виробництва (фактор особистої зацікавленості). Мечі та шаблі не втрачали якостей індивідуальних, авторських виробів. Окремі майстри й цілі цехові організації були зацікавлені у високій конкурентоспроможності своєї продукції, особливо в умовах активного розвитку позацехового ремесла. Крім того, у часи, коли холодна зброя як різновид починала втрачати свої позиції, цехи мечників і шабельників продовжували докладати всіх можливих зусиль для подальшого вдосконалення своєї продукції з метою збереження її місця на ринку.

Для порівняння: у Росії після запровадження Петром I регулярної армії та у зв'язку з перебудовою промисловості вже в XVII ст. виникли великі металургійно-металообробні підприємства, побудовані за принципом кооперації окремих заводів – державні та приватні. На них виробляли чавун, різні сорти сталі й широкий спектр виробів з них. Там же, у відповідно обладнаних цехах, виготовляли всю необхідну зброю: холодну та вогнепальну (Липський, Уктуський та інші заводи)²¹. Іноді заводи, що виготовляли продукцію із заліза, мали характер окремих великих підприємств. Так, Сестрорецький зброярський завод належав до такої групи. На ньому в першій чверті XVIII ст. працювало 629 майстрів та робітників. Поряд з рушницями, пістолетами і шпагами він випускав якорі, цвяхи, дріт та жерсть²².

Звичайно, на подібних підприємствах виробництво було поставлене «на потік» і, до певної міри, позбавлене високої якості та індивідуальних ознак. Це стосувалося всієї продукції, але особливо такої, що потребувала високої ремісничої майстерності. У цьому випадку функцію гаранта якості (в Україні та Європі її виконувала цехова та позацехова конкуренція) брав на себе терор. Так, в одному з листів Петра I (1706 р.) стосовно продукції Московського Пушечного двору, сказано: «...а буде мастера московские учнут пушки лить опять кривороты и со всякими охулками, худые и к делу негодны и им сказать, буде в том не исправятся, быть из них кому повешену»²³.

В Україні в XVII ст. підприємства, подібні за масштабами до російських, почали виникати тільки в промислових галузях, зокрема металургійній. Проте вони так і не досягли російського розмаху. Показово, що вже наприкінці XVII ст. в Росії майже не залишилось металургійних підприємств, обсяг виробництва яких задовольнили б тонкі поклади болотної руди, у той час як в Україні розміри рудень та сировина, на якій вони працювали, здебільшого залишилися без змін аж до зникнення цього виробництва.

Отже, можна стверджувати: сиродутна технологія в цілому забезпечує всі можливості для виготовлення сталевих виробів цілком достатньої якості.

Звичайно, не можна ігнорувати того факту, що отримання заліза сиродутним способом має відчутні недоліки, такі як невинуваті втрати заліза у процесі шлакування порожньої породи, просякнутість криці шлаком, від якого її треба потім звільняти, тощо. Сукупність усіх негативних чинників зумовлювала передусім низьку економічну ефективність сиродутного процесу, особливо коли мова почала йти про масове промислове виробництво. Проте щодо якості кінцевого продукту класичні способи виготовлення зварної та литої сталі з кричного заліза не поступаються пізнішим способам її виготовлення із чавуну. Так, Б.А. Колчин зазначає, що масова частка шлакових включень у виробках

з давньоруського металу в середньому не перевищує 1%, тільки іноді досягаючи 2–3%. Цей показник не гірший, ніж в основних сортів зварного металу XIX ст.²⁴

Тому ми вважаємо недостатньо аргументованими поширені в наукових колах твердження про занадто низьку якість українських криць XVII–XVIII ст. На нашу думку, якість кричного заліза була цілком достатньою для подальшого виробництва робочих частин холодної зброї.

Остаточно підтвердити результати цього висновку могли б фізико-хімічні дослідження залізної руди з місць, де вона добувалася. Така робота мала б ще більше значення для встановлення місць виробництва конкретних екземплярів холодної зброї. У цьому разі дослідження руд потрібно доповнювати металографічним аналізом робочих частин клинкової зброї, зокрема спектроаналітичним, що дозволяє виявити в металі масову частку сторонніх домішок. Адже для руд кожної місцевості властивий особливий хімічний склад, вони містять домішки різних елементів, які потім переходять у кінцеві вироби. Маючи інформацію про склад місцевої руди і знаючи, комплекс яких домішок містить металевий виріб, завжди можна дійти правильних висновків щодо походження останнього. Про необхідність вивчення руд у цьому зв'язку згадували ще Б.А. Колчин та А.М. Кирпичников²⁵, а ефективність такого аналізу практично довели у своїх роботах Р. Плейнер (R. Pleiner), М.Ф. Гурін та А.К. Антейн²⁶. Так, для руд Волині характерні домішки кобальту, міді, нікелю та марганцю. У Польщі в рудах виявлено ряд стійких місцевих домішок: цинк, олово, свинець, зрідка кобальт. Уральські руди Тагіла містять мідь, а для сталі з керченських руд завжди притаманна незначна кількість миш'яку. У рудах Чехії та Моравії дослідники спостерігають підвищений відсоток нікелю.

Крім бурих залізняків, на території України розташовані значні поклади високоякісних гематитових руд з великим вмістом заліза й досить низьким відсотком фосфору та сірки. Ідеться про Керченський та Криворізький залізорудні басейни.

У період XVII–XVIII ст. військово-політична ситуація складалася таким чином, що не могло бути й мови про використання Україною рудних покладів Криму. Інша річ – Криворіжжя. Б.О. Рибаків зазначає, що є відомості про експлуатацію згаданого родовища ще за скіфських часів. Масова промислова розробка криворізької руди почалася тільки з XIX ст. Але теоретично можливе використання цих покладів і раніше.

Утім, доки металографічний аналіз холодної зброї XVII–XVIII ст. чекає на свого дослідника, існує й інший спосіб установити принаймні якість українського кричного заліза. Він полягає у вивченні низки архівних документів, пов'язаних з виробництвом на руднях.

Типовими є документальні свідчення про криці низької та високої якості. Згадується залізо «*крушне*» (*kruchy* – крихке, низької якості), придатне для виготовлення найпростішого сільськогосподарського реманенту, та «*гнуче*», або «*добре*» (високої якості).

Так, в умовах здачі в оренду двох рудень, що належали чернігівському архієпископу, зазначається: «К сему имеет дати до катедры 10 возков гнучого железа, 10 крушного»²⁷.

Головна проблема якості давнього заліза пов'язується із сировиною. Так, в описі рудні Єльні Стародубського полку читаємо: «В сей рудне делают железо крушное, поелику сорт руды лутшого произвесть не может...»²⁸.

Вплив шкідливих домішок, що містяться в руді, на якість кінцевого продукту підтверджується пізнішими дослідженнями в галузі металознавства. Самі ж родовища болотної руди в різних місцевостях значно відрізняються за хімічним складом, що знайшло відображення в писемних джерелах. Легко помітити, що звіти про якість заліза, як правило, збігаються для груп залізних заводів, розташованих у певному районі (наприклад уздовж однієї річки). Ці підприємства виділено на карті (див. кольорову вклейку 1).

Так, дві Голубові рудні на р. Туросні виробляли «добре» та «крушне» залізо (вклейка 1 – поз. 25, 26)²⁹. До району

цього ж родовища із чистою рудою належить і підприємство Рудня на р. Снові, залізо якого характеризувалось як «добре», «гнуче» (вклейка 1 – поз. 71)³⁰.

Працівникам двох рудень на р. Вазі (Щербиницької та Кривушинської, вклейка 1 – поз. 77, 78) гетьманським універсалом наказувалося шукати на території Стародубського полку якісну руду, «способную до гнучого железа», оскільки поряд із цими руднями не було покладів, що відповідали б необхідним вимогам³¹.

Про деякі рудні прямо вказується, що вони брали руду з одних і тих самих місць. Так, Ярилівська та дві Вирські рудні (вклейка 1 – поз. 35, 39, 40) брали руду в лісі Злий Острів³².

Нововертецька, Вертецька, а також, майже напевне, Губицька та Грабова рудні на р. Вертечі (вклейка 1 – поз. 52, 53, 51, 54) брали руду з болота Рудного й, відповідно, виробляли залізо низької якості³³.

Отже, першим чинником, від якого залежала якість заліза, виступав хімічний склад руди з певного родовища, яке експлуатувала рудня.

Іншим, надзвичайно важливим чинником було регулювання якості кричного заліза самим виробником. Так, вище вже згадувався наказ Щербиницькому та Кривушинському підприємствам щодо пошуків руди певного сорту навіть у віддалених місцях у зв'язку з потребою Військового скарбу в «доброму» залізі.

На Голубовій рудні простежується зміна якісного складу кінцевого продукту залежно від виробничої політики хазяїв. Так, засновник цього підприємства став його орендарем і виплачував власнику щорічно 25 возиків «крушного» заліза та 5 возиків «гнучого». Через 40 років ця рудня була віддана в оренду росіянам – промисловцям Оружейної слободи м. Тули за 40 рублів, 30 шин «добрного» та 30 шин «крушного» заліза на рік³⁴. Отже, співвідношення «крушного» заліза до «гнучого» змінилося від 5:1 до 1:1.

При передачі Недачинської рудні (вклейка 1 – поз. 55) в оренду чернігівському архієпископу (1701 р.) останнього, гетьманським універсалом було зобов'язано до орендної плати в розмірі 12 возиків «доброго» заліза «до скарбу войскового». З 1710 р. відкупщик рудні вже в «Чернігівського архієрейського дому» виплачував натурою 10 возиків «гнучого» заліза та стільки ж «крушного». Через 70 років про цю ж рудню маємо відомості, що в ній тимчасово роблять просте «крушне» залізо³⁵. У цьому випадку простежуємо поступову цілковиту зміну якісного асортименту – від «доброго» до виключно «крушного».

На Палузькій рудні (вклейка 1 – поз. 1) у 1749 р. орендарі повинні були виплачувати 40 рублів 50 копійок, а також 2 сніпки «крушного» та 2 сніпки «доброго» заліза. Маємо відомості, що вже через 20 років на підприємстві вироблялося тільки «крушне» залізо³⁶.

Отже, якість кричного заліза від рудні до рудні значно відрізнялась. На кожному підприємстві вона також не була постійною й час від часу змінювалась залежно від економічних обставин.

Ураховуючи два вищезазначені головні чинники, від яких залежала якість заліза, виробленого в українських руднях, необхідно дуже обережно оцінювати висновок П.К. Федоренка про низьку, у середньому, якість українського заліза, яку дослідник пов'язує з поганою якістю руди й недосконалістю сиродутного процесу³⁷. Наведені вище факти дозволяють оцінити ситуацію по-іншому.

Справді, кількісно «крушного» заліза вироблялося значно більше, ніж «доброго» (співвідношення, за П.К. Федоренком: «крушного» більше, ніж «гнучого», приблизно в 5 разів). Проте цей факт у жодному разі не свідчить про нестачу в Україні власної високоякісної криці.

Підтвердження цього знаходимо, установивши особу замовників заліза й виробів з нього, а також вивчивши асортимент металевих виробів рудницьких кузень.

До складу будь-якого рудницького підприємства входила кузня. Залізо, після віджиму криці великим молотом, потрапляло до рук ковалів, які надавали йому необхідної для подальшого транспортування та продажу форми або виготовляли з нього господарський реманент. Було зручно виготовляти металеві вироби в тому ж місці, де вироблялося залізо, бо транспортування – складна справа й вимагає додаткових витрат.

Ковалів вважали найкваліфікованішими фахівцями на рудні. Кількість їх коливалась від одного до п'яти, у більшості випадків – два–три³⁸.

Серед асортименту українських рудницьких кузень у документах найчастіше згадуються товари сільськогосподарського та загальногосподарського призначення. Так, на р. Уші працювали одразу два залізних заводи, що виробляли і продавали сошники та плуги³⁹. Подібне виробництво цілком задовольнялося «крушним» залізом, іноді найгіршим. Документи свідчать, що на рудні Єльні (вклейка 1 – поз. 17) виготовлялися лемішки, підоски та шини, причому лемішки були такої поганої якості, що продавалися тільки в Стародубський та Чернігівський полки, оскільки не підходили для обробки твердого степового ґрунту⁴⁰.

Продукція рудницьких кузень звичайно відправлялася замовникам, надходила на ринки навколишніх міст і містечок, а також використовувалася для внутрішніх потреб рудницького поселення.

Найбільшими власниками лівобережних рудень та замовниками їхньої продукції були монастирі, козацька старшина та Генеральний військовий скарб (ГВС). Останньому належала значна кількість підприємств Лівобережжя. Особливо бурхлива діяльність ГВС щодо заснування нових рудень у гетьманській державі припадає на другу половину XVII ст. У наказах генерального підскарбія Романа Ракушки на будівництво нових рудень прямо вказувалося, що робиться це в інтересах «військового скарбу», який потребує заліза. У цей же час будували нові гетьманські військові рудні (Кривушинську, Івотську, Унецьку та ін.).

Потреба військового скарбу в залізі простежується в багатьох документах. Зокрема, у гетьманському універсалі від 1689 р., яким Радківська рудня закріплювалася за Леонтієм Полуботком, зазначалося, що останній повинен «руду для потреб войсковых на железо переробити»⁴¹.

Згідно з більш пізніми свідченнями, можна вважати, що й інші полуботківські рудні виготовляли залізо для військових потреб, як і рудні інших власників із числа козацької старшини, що перебували поблизу військової справи⁴².

Звичайно ГВС отримував металеву продукцію у вигляді військових припасів або сировини (штаб заліза).

Так, рудники Любецької сотні Чернігівського полку поіменним списком були звільнені від відбування загальних повинностей, оскільки ГВС зобов'язав зазначені рудники виготовити кулі та картеч⁴³. Характерно, що ядра, кулі й картеч – це єдина продукція, замовлена рудням у готовому вигляді. Це свідчить про невисоку або невідповідну кваліфікацію рудницьких ковалів для виготовлення продукції військового призначення. Указані фахівці виробляли широкий спектр загальногосподарських товарів. Виготовлення зброї (холодної та вогнепальної) вимагало особливої кваліфікації, сировини, інструменту та умов, яких ковалі на руднях не мали й не потребували: їхня робота спрямовувалася на зовсім інший ринок. Факт випуску подібної продукції дає підстави для припущення, що на руднях могли виготовляти також чавун і вироби з нього. Це побічно підтверджується висловлюванням А. Шафонського, яке П.К. Федоренко вважає помилкою: «Заводы железные в лесных и болотных местах у некоторых владельцев есть, где руда... из болота достается, с которой один только чугун плавится и полоски железа выковываются»⁴⁴. Але ж саме чавун використовувався для виробництва гармат! Однак, окрім зауваження А. Шафонського, інших прямих свідчень про виплавку на руднях чавуну не маємо.

У більшості випадків у ГВС уважали за краще отримувати від рудень штаби «доброго» заліза, виготовлення

якого взагалі було характерне передусім для підприємств, пов'язаних із військовим відомством.

Таким чином, поряд із монастирськими і старшинськими господарствами ГВС був однією з найважливіших рушійних сил подальшого розвитку металургійної промисловості в Україні, причому діяльність його, на відміну від двох перших, мала загальнодержавне значення.

Розглянуті документи свідчать про те, що ГВС мав першочергову потребу в «доброму» залізі, яке добувалося на військових руднях та підприємствах козацької старшини. У разі необхідності ГВС міг регулювати виробництво, змінюючи асортимент продукції як щодо якості, так і загальних обсягів (значні поклади болотної руди в Україні так і залишилися нерозвіданими, що говорить про достатність відкритих рудних покладів для задоволення внутрішніх потреб у залізі; про це ж свідчать розрахунки П.К. Федоренка⁴⁵).

З огляду на все вищевказане, доходимо висновку про те, що не можна оцінювати стан металургійного виробництва в Україні XVII–XVIII ст. за спрощеними схемами:

- 1) погана руда, недосконалий сиродутний процес → переважно «крушне» залізо;
- 2) низька в середньому якість заліза → низька якість продукції;
- 3) малий відсоток виробництва «доброго заліза» → неможливість виготовлення якісного продукту в потрібній кількості → життєва необхідність імпорту заліза й виробів з нього.

Згідно з висновком дослідників, рудня – одна з початкових форм мануфактури, яка обслуговувала певний ринок⁴⁶. Як обсяги виробництва, так і ринок збуту готової продукції рудні значно ширші, ніж за часів ручного ремісничого виробництва. Асортимент товарів, якість продукції й динаміка розвитку такого підприємства відображають нагальні потреби народного господарства, особливості та нові явища в економіці країни.

рудні (Кривуштанську, Івотську, Унецьку та ін.).

Тому для пояснення ситуації з якістю кінцевої продукції в українській металургії XVII–XVIII ст. пропонуємо таку схему:

1. Розвідані поклади доброї та поганої руди, сиродутний процес → виробництво «доброго» та «крушного» заліза;

2. Вимоги ринку, потреба в певних товарах (або в сировині) певної якості → виготовлення «доброго» та «крушного» заліза в кількості та співвідношенні, достатніх для задоволення внутрішніх потреб.

Отже, з огляду на комплекс розглянутих факторів, прогноз щодо використання місцевої руди для виготовлення робочих частин клинкової зброї в умовах ремісничого виробництва позитивний.

Процес виготовлення середньовічної клинкової зброї, її виробник та необхідний інструментарій

Важливим етапом виробництва клинків є приготування з криці необхідного сорту сталі, яка характеризується певними фізико-хімічними властивостями. Їй притаманні ковкість і тягучість як при звичайних, так і при високих температурах, а також здатність загартовуватися після нагрівання до червоного жару й подальшого швидкого охолодження⁴⁷.

У хімічному відношенні сталь являє собою надзвичайно складний стоп різноманітних елементів, основою якого є залізо, що й визначає кристалічну будову матеріалу. Мінімальна кількість домішок, що входять до складу звичайної вуглецевої сталі, становить 12–13 елементів⁴⁸.

Більшість фізичних характеристик сталі змінюється залежно від вмісту вуглецю, кількість якого, як правило, визначає її сорт і призначення. Д.К. Чернов зауважує, що для холодної зброї найкраще підходить сталь середньої твердості з вмістом вуглецю 0,6–0,8%⁴⁹. Зниження цього показника веде до підвищення м'якості, збільшення – до твердості

й крихкості металу. Навіть незначна зміна кількості атомів вуглецю (скажімо, з 4 до 22 на 1000 атомів заліза) уже веде до повної зміни характеристик сталі та виробів з неї⁵⁰. Саме тому таке велике значення має *правильно розроблена технологія виготовлення сталі*, що практично зводиться до науглецювання заліза. Контроль процесу ускладнюється внаслідок величезної кількості виробничих нюансів: навіть незначні технологічні відхилення можуть призвести до цілковитої зміни фізичних властивостей кінцевого продукту. Тому середньовічному ковалеві необхідний був не тільки значний особистий досвід, а й добра школа – тобто вся інформація та практичні навички, накопичені попередниками. Із цієї причини так легко втрачалися надбання давніх металургів. Достатньо було перервати ланцюг спадкоємності або змінити місцеперебування виробництва (інші рудні поклади, технологічні умови тощо) і розробку ковальських прийомів доводилося починати майже спочатку. Справу погіршувало те, що всі свої надбання давні майстри намагалися утримувати в секреті, боячись конкуренції. Так, історія зафіксувала приклади кількарізних втрат і винаходів секрету *ливої булатної сталі*, остаточно відтворений уже за часів масового промислового виробництва.

За основними способами виготовлення сталь може бути *зварна* (тобто така, що у процесі виготовлення не переходить у рідкий стан) і *лита* (яка у процесі виготовлення плавиться). За умов ремісничого виробництва найпоширенішою у світі була технологія виготовлення виробів зі зварної сталі. Здавна відомо кілька способів приготування цього напівфабрикату, які практично без змін дійшли до XVIII ст.

Один зі способів виготовлення зварної сталі називається *цементациєю*. Процес передбачає застосування чистого заліза з низьким відсотком фосфору й сірки, оскільки всі домішки, присутні в залізі, перейдуть у кінцевий продукт. Цементовану сталь використовували на українських землях від часів Київської Русі аж до XIX ст.

Інший, більш давній різновид зварної сталі, що використовувався спеціально для виготовлення робочих частин холодної, а пізніше – стволів вогнепальної зброї, зветься *дамаською сталлю*. Її походження пов'язане з намаганням наслідувати литу булатну сталь, не знаючи секрету виробництва останньої. У XVII ст. коштовна й трудомістка технологія виготовлення дамаської сталі вже занепала. Цьому сприяв розвиток значно дешевших технологій виробництва звичайної зварної (*цементованої*) сталі, які цілком забезпечували потреби у виготовленні якісних робочих частин холодної зброї. Звичайно, окремі коштовні екземпляри зброї з дамаської сталі продовжували вироблятися в різних країнах.

Найкращим сортом сталі для виготовлення клинків найвищого ґатунку вважався *литий булат*. В описах майна української старшини XVIII ст. часто зустрічаються «булатні» шаблі, проте залишається невідомим, ідеться про справжній литий булат чи про дамасковані клинки⁵¹.

Для реалізації технологічного процесу виготовлення клинка зі сталі залучався спеціальний інструментарій, робота з яким вимагала володіння специфічними ковальськими прийомами й методами обробки металу.

Головні труднощі при виготовленні якісного клинка полягали в тому, що майбутній виріб мав суміщати в собі по суті взаємовиключні властивості: значну ударну в'язкість і пружність (щоб не зламатися при ударі) та максимальну твердість і гостроту леза (щоб розрізати будь-який предмет, не втрачаючи гостроти). Навіть маючи добрий напівфабрикат, що відповідає виробничим вимогам, його дуже легко зіпсувати в разі неправильної обробки. Із цього приводу відомий фахівець у галузі металознавства й історії техніки А.К. Антейн зазначає, що навіть у наш час, маючи спеціальне обладнання, необхідні знання з теорії металографії й достатній практичний досвід, виготовити справді якісний клинок зовсім не просто⁵³.

За часів Давньої Русі остаточно склалися передові методи металообробки, які й пізніше застосовували під час

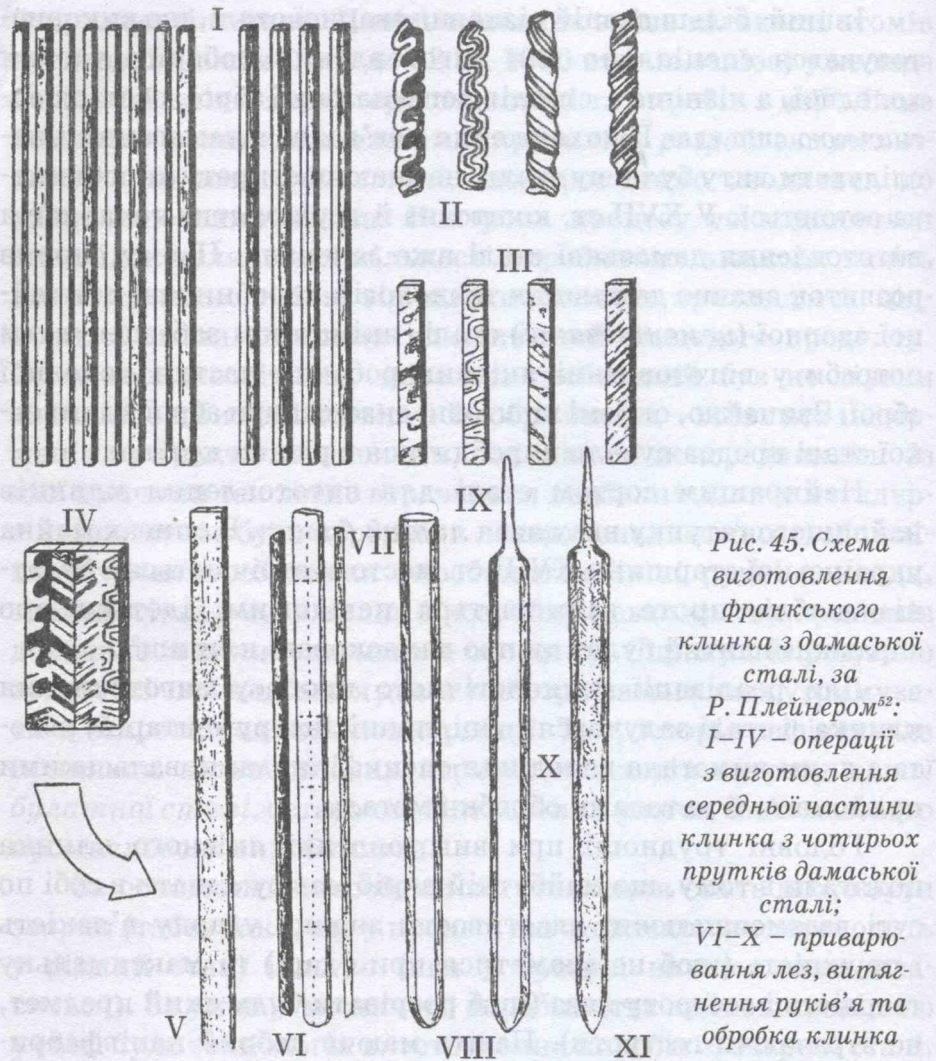

Рис. 45. Схема виготовлення франкського клинка з дамаської сталі, за Р. Плейнером⁵²: I–IV – операції з виготовлення середньої частини клинка з чотирьох прутків дамаської сталі; VI–X – приварювання лез, витягнення руків'я та обробка клинка

виробництва зброї. До них належали різноманітні прийоми вільного кування, зварювання заліза і сталі, цементація заліза і сталі, термічна обробка, різання та обточування металу на точилах і напилком, полірування заліза і сталі, їх лютування, інкрустація благородними металами (ташування) тощо.

Механічній обробці нагрітого металу за допомогою ударів молотом (вільному куванню) підлягає тільки метал, що

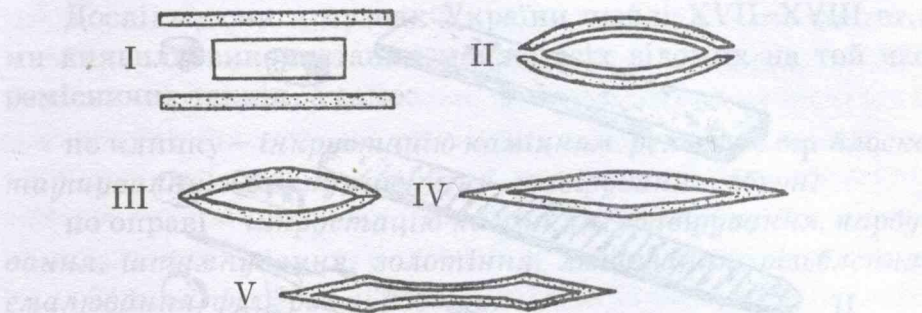

Рис. 46. Схема виготовлення давнього сталевго клинка із залізною серцевиною, за Е.Х. Шульцем⁵⁴:

I, II – вихідні матеріали (дві сталеві пластини та залізо всередині);
 III – клинок після зварювання пластин; IV – клинок сплющують до необхідної товщини; V – уздовж клинка проведено доли

перебуває у пластичному стані. У такий стан його переводили методом розжарювання в ковальському горні до певної температури (для заліза 900–1300°, для сталі 775–1050°C⁵⁵).

Особливим мистецтвом, що вимагало надзвичайно великої вправності й досвіду, була термічна обробка – *загартування* клинка та його *відпуск*. Незначні відхилення від температурних або часових режимів призводили до браку і втрати виробу. Досвідчені майстри визначали температуру «на око», залежно від кольору розжареної заготовки або *мінливості*.

Дуже важливим чинником, що одночасно свідчив про високу технічну культуру коваля, був диференційований підхід до вибору режиму загартування та відпуску залежно від призначення виробу.

Загальні схеми виготовлення середньовічних клинків, відтворені на основі праць сучасних учених, наведені на рис. 45–47. Такі схеми, очевидно, були спільними для шабель і мечів. Проте виготовлення шабельного клинка все ж складніше з огляду на його високотехнологічну форму, яка обумовлена специфікою шабельного удару й потребує точних розрахунків кривизни, поперечного перерізу та правильного розподілу ваги. Помилки неминуче призводили до зниження

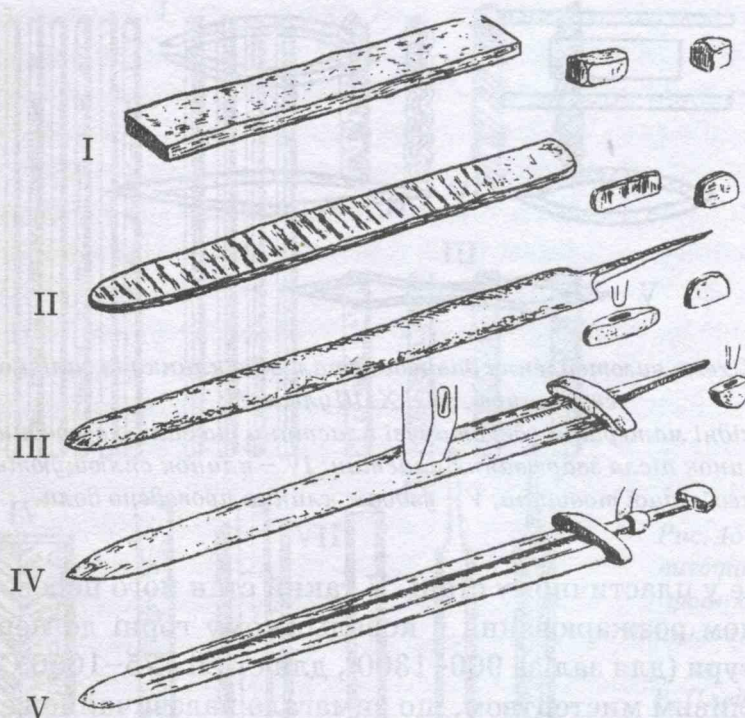

Рис. 47. Схема виготовлення «простого» франкського меча,
за Р. Плейнером

міцності виробу та ефективності удару. Тому шаблі міг виготовляти тільки досвідчений майстер – фахівець з виготовлення клинкової холодної зброї. Це повністю підтверджується виявленими даними зі спеціалізації середньовічних ковалів.

Великої майстерності вимагало також виготовлення шабельної оправи. Для цього застосовувалися різноманітні матеріали (дерево, шкіра, кістка, золото, срібло, інші кольорові метали, дорогоцінне та напівдорогоцінне каміння тощо) і техніки. Залежно від характеру замовлення та особи замовника значно різнилися як рівень виконання оправи (від найпростішої до витонченої ювелірної роботи, що могла коштувати цілого статку), так і кількість використаних матеріалів. Так, на шаблі й сагайдаку, що належали «писарю земського воеводства Брацлавського», одного тільки срібла було «гривен пять»⁵⁶.

Досліджуючи в музеях України шаблі XVII–XVIII ст., ми виявили використання майже всіх відомих на той час ремісничих технік, а саме:

по клинку – *інкрустацію камінням, рельєфне та плоске таушування, насічку, чорніння, гравірування, оброн;*

по оправі – *інкрустацію камінням, гравірування, карбування, штампування, злотіння, лютування, різьблення, емалювання, філігранні роботи.*

Фахівцем, що в середньовіччя займався виготовленням залізних виробів, був коваль. Узагалі, *ковалем (blacksmith, smith)* є будь-який «ремісник, який виробляє предмети із заліза шляхом гарячого та холодного кування на ковадлі»⁵⁷. Відповідно до такого визначення логічно припустити спільний, загальний для всіх ковалів набір інструментів. З іншого боку, певні відмінності у складі обладнання конкретного фахівця (наявність спеціальних інструментів) дають можливість точніше визначити вузьку спеціалізацію коваля.

Поняття «*ковальство*» надзвичайно широке. Воно охоплює величезну кількість ремісників, зовсім різних за своєю конкретною спеціалізацією. Ковалі фактично виконували всі види робіт, так чи інакше пов'язаних з обробкою чорних і кольорових металів. Поряд із сільськогосподарськими знаряддями ковалі виробляли й ремонтували всілякі металеві предмети, необхідні для сільського та міського господарства, а також речі побутового вжитку⁵⁸. І хоча метал, як технічний матеріал, був не такий поширений, як, наприклад, дерево чи камінь (оскільки вимагав недешевого і складно організованого процесу виробництва), спеціалізація серед ковалів була найвищою.

Відомий фахівець з історії міського виробництва О.С. Компан вважала, що велика кількість ремісничих спеціальностей пов'язана зі складністю процесу виробництва металевих речей за умов ручної техніки⁵⁹. Коваль, який виготовляв якийсь певний складний виріб, зазвичай був спеціалістом саме з виготовлення подібних речей. Про це свідчать хоча б назви спеціальностей майстрів, які були

членами ковальських цехів. Наприклад, у м. Самборі, що зовсім не був знаменитий своїми ковальськими виробами й узагалі спеціалізувався на ткацтві, серед ремісничих професій згадуються ножарі, решітники тощо, які входили до спільного ковальського цеху⁶⁰.

Самі назви ремісничих цехів у великих містах свідчать про сферу спеціалізації майстрів. Так, у Львові у другій половині XVII ст., крім власне ковальського цеху, існували цехи мечників, лучників, слюсарів, котлярів, бляхарів, годинників, голкарів, людвісарів⁶¹. У межах цих цехів працювали ремісники близько 25 спеціальностей, що значно перевищує кількість розподілу за фахом у будь-якій іншій галузі⁶².

Отже, поглиблений розгляд терміна «коваль» дає змогу зрозуміти, чому ремісників цієї професії було багато на всій території України. Архівні документи повідомляють, що у списках ремісничих професій міст і містечок ковальство незмінно посідає одне із чільних місць. Так, у 1666 р. м. Батурин (Чернігово-Сіверщина) мав 365 міщанських дворів (679 осіб)⁶³, з них ремісничих – 58. За фаховим розподілом серед ремісників зазначено 12 ковалів (з них один слюсар, один котляр), 10 шевців, 9 кушнірів тощо⁶⁴.

Одним із джерел про кількісне представництво та спеціалізацію ковалів XVII ст. є «Переписні книги», що описують кількість і заняття мешканців різних населених пунктів, а також різноманітні реєстри, люстрації маєтностей та описи володінь і майна. Останні стосуються насамперед ковальських майстерень – *кузень*.

Професія коваля нерозривно пов'язана з кузнею. Згідно з «Кембриджським міжнародним словником англійської мови», кузнею (*smithy*) називається «місце, де виробляються речі з металу, зокрема заліза і сталі, шляхом його нагрівання та подальшої обробки молотом»⁶⁵. Отже, кузня – це основне робоче місце коваля.

Аналіз статистичних даних про кількість і розташування кузень дає можливість зробити висновок про масштаб

і стан розвитку ковальської справи у визначеному регіоні, а також установити головні місця концентрації цього виробництва. Саме описи кузень (наприклад, дані про наявність специфічного інвентарю, розмір будівлі, кількість працівників тощо) підводять дослідників до висновку про конкретну ковальську спеціальність, розміри ковальського виробництва, асортимент виробів. Інформація про належність кузні до іншого підприємства (наприклад, *рудницька кузня*) може уточнювати ці дані. Зазначення соціального статусу її власника чи власника підприємства, до якого вона належить, наприклад, кузня майстра ковальського цеху в Києві (у будинках ремісників звичайно розміщувались і їхні майстерні⁶⁶), а також дані про особу головного замовника виробів (наприклад, Генеральний військовий скарб) дозволяють розширити інформаційне коло.

Ще більше інформації надає аналіз сировини, проміжних продуктів виробництва, заготовок та всіляких допоміжних матеріалів, які зазвичай бувають у кузні.

Так, в інвентарному списку львівського мечника Петра Каліського (1637 р.) перелічено такі інструменти: «3 лецат, 1 ножиці, 1 ковадло, 2 ножі вісні, 2 рашпилі, пилка, 15 малих і великих пилок, сталька до гострення, топорець, 3 скоблики, залізна ступочка, камінь до жаріння, пара молотів, ванна до побілу, штучка свинцю, тигель для клею». Зазначено також латунний валок для пресування шкір та позичені Каліському цехом міх і велике ковадло з молотами. Крім знарядь праці, у нього виявлено руків'я до шабель горлицького, або підгірського, і краківського виробництва, шаблі та їхні частини⁶⁷.

В описі рудні Ропчик, розташованої на території Стародубського полку (1749 р.), указані: 2 молоти, 1 кліщі великі (лупні), 1 кліщі – тройцарки, 5 кліщів звичайних, 1 стахель, 5 струтизнів, 1 лопата, 2 граца залізних, 1 шлютарка, 1 формизель, 2 матички, 1 штих, 2 гаки, 1 опресак⁶⁸.

У списку ковальського обладнання загального призначення, що було на ринку в Києві (1804 р.), серед іншого

знаходимо: «міх ковальський, коваadlo, кліщі, точило, коваadlo з рогом, шрубштак, пилка мала, пилка велика, ножиці великі, молоточок маленький, обценьки, великий верп'як, малий верп'як, машина, що рушниці крутить»⁶⁹.

Отже, особливості ремісничого спорядження та характерні заготівки красномовно свідчать про більш конкретну спеціалізацію майстрів.

В описі Палузської рудні (Стародубського полку) (1767 р.) відзначено: «...Савка Коваль ... пришел в 765 году з рудне Воловки... Да Владимир Белый коваль ... пришел в 765 году з прописанной же рудне Воловки...»⁷⁰. Перехід ковалів з однієї рудницької кузні до іншої ще раз підкреслює, на нашу думку, вузьку ковальську спеціалізацію. Таким чином, з огляду на вищевказане, єдиним фахівцем – виробником зброї, що вимагала надзвичайно високої організації та майстерності⁷¹, міг бути коваль-зброяр. Рівень спеціалізації таких фахівців залежав від стану розвитку зброярського виробництва конкретного ремісничого осередку. Так, у Львові, що був одним із найвпливовіших центрів зброярства Речі Посполитої, цех мечників не виготовляв вогнепальної зброї. У Чернігові, де виробництво зброї було не дуже розвинуте, у «Переписі» поряд із «сабельником» зустрічаємо сумісну професію «рушинкарь и сабельник»⁷². Отже, зброя посідає особливе місце серед продукції ковалів у XVII ст.

Інструментарій українського ремісника для обробки чорного металу набув розвинутих, раціонально розроблених конструктивних форм ще за часів Київської Русі⁷³. Серед тогочасного спорядження зустрічаємо: коваadlo, молоти, молотки, кліщі, зубила, пробійники, обжимки, підкладки, штампи, напилки, кругові точила, лещата.

Наскільки ж із часом змінювалося функціональне призначення інструментів та їхні форми? На це запитання можна відповісти, порівнявши знайдені археологами екземпляри давньоруського ковальського інструменту (вони описані й охарактеризовані в роботах Б. Колчина та Б. Рибаківа) і сучасного приладдя сільського коваля-ремісника⁷⁴.

Зміни торкнулися тільки назв та, незначною мірою, форм деяких інструментів. Основні їх різновиди та функціональне призначення повністю збереглися. Це стосується й методів ковальської обробки: усі основні прийоми залишилися без змін⁷⁵.

Отже, є всі підстави стверджувати, що методи гарячої та холодної обробки металу разом з ковальським інструментом практично без змін перейшли із часів раннього середньовіччя в XVII ст. Змінилася лише організаційна сторона виробництва.

Розглянуті нами питання походження сировини, необхідної у процесі виробництва клинків холодної зброї, а також виокремлення з ремісничих фахів виробника холодної зброї і встановлення його зброярського інструментарію та основних робочих прийомів у комплексі засвідчують існування в XVII ст. матеріальної й технологічної бази, ремісничого ресурсу для розвитку національного виробництва холодної зброї, зокрема шабель.

Писемні джерела про осередки виробництва шабель в Україні

Логіка подальшого дослідження вимагає локалізації осередків місцевого зброярства. Тут доцільно залучити інформаційні масиви різного походження. Перевагу віддамо писемним джерелам з відомостями про зайнятість населення, ремісниче виробництво, описане майно.

Як показано вище, єдиним виробником клинкової зброї в середньовіччі був коваль-зброяр. Місцезнаходження ковальських кузень значною мірою обумовлювалося достатньо високим рівнем поділу праці та специфікою роботи. Фахівці вважають, що розташування робочих майстерень ковалів-зброярів не було безпосередньо прив'язане до місць видобування рудних покладів або лісу⁷⁶.

Виробництво зброї, як і іншої ковальської продукції, було розраховане на товарний ринок, але пов'язане з ним особливо щільно: тут і потреба у значній кількості різноманітних матеріалів, необхідних для виготовлення холодної зброї, зв'язки з ремісниками інших фахів (наприклад ювелірами), можливості збуту готової продукції. Крім того, специфіка технологічного процесу, складні виробничі прийоми вимагали особливої організації виробництва. Усі ці чинники зумовили концентрацію зброярських майстерень (як, до речі, й інших високоспеціалізованих галузей ремісничого виробництва) у визначних осередках масового ковальського виробництва, представлених у першу чергу середньовічними містами.

У середині XVII ст. в Україні нараховувалося близько тисячі міст та містечок⁷⁷. Найбурхливіше зростання їхньої кількості відбувалося наприкінці XVI ст. та протягом першої половини XVII ст.⁷⁸ Деяка частина їх перетворилася тоді на значні центри (Біла Церква, Васильків, Лубни та ін.).

Міста й містечка зазвичай мали власника. Власниками могли виступати: король, приватна особа (заможний феодал) або церква. Так, у першій половині XVII ст. із 323 міст і містечок у Київському та Брацлавському воєводствах приватним особам належало 261 (близько 81%), королю – 52 (16%) і церкві – 10. Інші воєводства наслідували цю тенденцію⁷⁹. Характерним явищем було зростання кількості міст за рахунок містечок, що домоглися грамот на *магдебурзьке право*. Власники цих населених пунктів були зацікавлені в тому, щоб належні їм поселення одержали статус міста, що надавало певні економічні переваги⁸⁰. Наведені вище зауваження допомагають простежити певні тенденції розвитку міського ремесла й зокрема зброярства. Адже існує пряма залежність соціально-економічного розвитку міста від форми власності на нього. Бажання великих магнатів будь-що перетворити свої села на містечка й міста призводило до появи великої кількості «штучних» міст, тобто таких, що не мають ані достатньої кількості населення, ані об'єктивних засад для

створення ефективного міського господарства й цехових організацій. Більшість містечок були землеробськими, ремесла й торгівля там ледь розвинулися⁸¹. Після створення міського самоуправління власник одразу розпочинав невблаганний економічний тиск, чим, як правило, перешкоджав нормальному розвитку новоутвореного міста⁸². У подібних «містах» не могло бути й мови про спеціалізоване висококваліфіковане виробництво, оскільки вони по суті мало відрізнялися від містечок чи навіть сіл⁸³.

З поселень передусім привертають увагу привілейовані *королівські міста*. Вони були найбільшими виробничими центрами державного значення, де розвиток ремесел досяг свого апогею. Найбільші міста належали до найстаріших, заснованих ще за часів Київської Русі. Серед них – Київ, Чернігів, Львів та ін.

Інша група складалася з порівняно молодих міст, більшість із яких переросла у справжні великі виробничі центри вже в XVII ст. Так, на Лівобережжі В.О. Романовський на підставі матеріалів перепису 1666 р. виділив 36 «справжніх» великих міст⁸⁴.

Ретельний аналіз стану зброярського виробництва в кожному українському місті виходить за межі нашого дослідження. Тому ми встановлювали тільки наявність такого виробництва й кількість майстрів, а також визначали найхарактерніші риси зброярської галузі найбільших міст.

Найбільшим осередком виробництва холодної зброї в XVII ст. був Львів. Зброярство тут мало давні традиції: за деякими відомостями, початки його сягали XIV ст. Із XVI ст. львівські мечники входили до спільного для більшості ремісників, що виготовляли металеві вироби, ковальсько-слюсарського цеху, від якого відокремилися в 1634 р.⁸⁵

Цех мечників м. Львова був одним з найбільших у Речі Посполитій (за впливовістю з ним можна порівняти тільки познанський та краківський). Кількість цехових майстрів була порівняно невеликою й зростала повільно. З XV по XVII ст. цех налічував чотирьох мечників. У 1623–1689 рр.

міське право одержали і стали цеховими майстрами 39 мечників⁸⁶.

Мечники спеціалізувалися саме на холодній зброї (захисне спорядження виготовляв цех *платнерів*, а вогнепальну зброю – цех *рушникарів*). Чільне місце в асортименті виробів мечників посідали мечі та шаблі, а з XVI ст. – майже виключно шаблі⁸⁷. Крім масової продукції, виготовляли також коштовну зброю на замовлення, на продаж або як ремісничий «шедевр», потрібний для вступу до цеху (таке правило існувало також для майстрів у краківському й познанському цехах⁸⁸). Про обсяги та якість виробництва промовляє той факт, що львівський цех мечників очолював усі мечницькі цехи інших міст Руського й Подільського воєводств, а також здійснював галузеву юрисдикцію над усіма ремісниками цієї спеціальності в радіусі 30 миль від Львова⁸⁹. Узагалі, звання майстра-мечника в усій Речі Посполитій міг здобути тільки майстер, що навчався цього ремесла в Познані або у Львові⁹⁰. Саме Львів був відомий як «школа ремісників» (*seminarium mechanicorum*).

Про львівське виробництво холодної зброї збереглися красномовні свідчення сучасників. Йоан Альнпех у своєму «Описі міста Львова» згадує великий військовий арсенал і наголошує на тому, що «ніде в Польщі не можна було б краще озброїти військо, як тут»⁹¹.

Особливе торговельне значення міста, а також розмах виробництва в ньому холодної зброї сприяли тому, що серед великого асортименту експортних і реекспортних товарів значне місце належало зброї, зокрібра шаблям⁹². Так, гетьман Ян Тарновський ще в 1547 р. закупив у трьох львівських купців 21 віз холодної зброї⁹³. Напередодні Національно-визвольної війни 1648 р. у Львів для закупівлі зброї виїхали довірені особи Богдана Хмельницького⁹⁴.

Розвинутим зброярським виробництвом уславився Кам'янець-Подільський – головний центр Подільського воєводства. Єдиний спільний ковальський цех, що налічував 26 ремісників, об'єднував мечників разом із слюсарями,

котлярами, лимарями, сідлярами та лудильниками. Кам'янець-подільські мечники ще 1592 р. скаржилися на львівських колег за те, що ті не приймали вивчених ними підмайстрів до своїх громад⁹⁵. Кам'янець, як найбільший ремісничий центр Поділля, увесь час конкурував зі Львовом. Загальна кількість ремісників у ньому досягала 130 осіб⁹⁶.

1616 р. у м. Самборі затвердили зброярський цех, який протягом XVII ст. налічував у середньому 6–8 осіб (для порівняння: ткачів – 61)⁹⁷. Він спеціалізувався на виготовленні рушнично-гарматної зброї. Про мечників у документах не згадується, незважаючи на добрий стан ковальської справи в місті (12–18 осіб у ковальсько-слюсарному цеху) та існування навіть таких, порівняно мало поширених спеціальностей, як ножарі та решітники.

Натомість у списку цехів такого значного міста, як Дрогобич, фах зброярів не згадується взагалі⁹⁸.

У невеличкому ж подільському місті Сатанові «Люстрація 1578 р.» зафіксувала 57 ремісників, у тому числі одного мечника.

Крім того, науковці відзначають діяльність цехів мечників та шабельників напередодні й під час Визвольної війни майже в усіх значних містах Белзького воєводства⁹⁹.

Маємо також свідчення щодо виготовлення клинкової зброї в м. Вінниці (Брацлавське воєводство). Серед опису пограбованого майна шляхтича С.С. Кропивницького згадуються «шабель пахолчих барвених пять, работы Вѣницкое»¹⁰⁰.

Отже, у багатьох, навіть значних за розмірами і значенням ремісничих осередках західних областей дослідженої території, не кажучи вже про менші населені пункти, виробництво холодної зброї було присутнє в незначних розмірах або взагалі не згадане в залучених нами документах.

На території Гетьманщини в середині XVII ст. проходив інтенсивний процес виникнення та зростання міст і містечок, серед яких 36 відзначені документами як найбільші. Серед них Київ, Стародуб, Переяслав та Ніжин були найрозвинутішими¹⁰¹.

Київ відігравав провідну роль у торгівлі й ремісничому виробництві всієї Наддніпрянщини. Проте інформації, що він мав окремий зброярський цех, нами в документах не виявлено. Утім відомо, що в місті діяв добре розвинений ковальський цех. Він був у привілейованому становищі¹⁰² та об'єднував ремісників багатьох спеціальностей. Перепис 1666 р. зафіксував тільки одного *шабельника*, однак треба взяти до уваги, що перші 14 сторінок матеріалів перепису втрачено. Єдиний двір шабельника в документі зараховано до IV, найбіднішої статті, тож навряд, щоб у місті тоді працювали заможні майстри цього фаху (для порівняння: шевців III статті було 5, IV статті – 31)¹⁰³. Отже, попри велике промислове й торговельне значення Києва, обсяг виробництва шабель тут був вочевидь незначним.

Виявлені й уточнені дані про найзначніші зброярські центри й деякі менші міста Лівобережжя подаємо в таблиці.

Підрахунки виконано за опублікованими й неопублікованими¹⁰⁴ даними перепису 1666 р. Аналізуючи виробництво в Ніжині, ми додатково залучали друковані відомості із цехової книги ніжинських ковалів¹⁰⁵.

Київ, Стародуб і Ніжин були найрозвинутішими містами Гетьманщини. Тут склався значний прошарок торгових людей¹⁰⁶. Це підтверджується кількістю ремісників у тих галузях виробництва, продукція яких формувала міський ринок збуту. Так, у Стародубі налічувалося 45 дворів шевців, 44 – кравців; у Києві – 36 дворів шевців, 19 – чинбарів тощо. Тим часом ремісників-шабельників припадало 1–2 на місто. Отже, обсяги цього виробництва були невеликі, а його продукція призначалася для задоволення внутрішніх міських потреб. У цьому випадку навряд чи доводиться говорити і про можливість експорту холодної зброї.

Важливе для нашої теми писемне джерело – книга ніжинських ковалів – найстаріша із цехових книг Лівобережжя, що збереглися. Ніжин – «молоде» місто (магдебурзьке право отримало в 1625 р.), ковальський цех у ньому створено порівняно пізно – у 1634 р. Згідно з даними цього

Таблиця

Кількість шабелників у містах Лівобережної України

Місто (кількість статей)	Кількість міщан (двори)	Ремісниче населення: двори (% від кількості міщан)	Ремісники-металообробники: двори (% ремісників від загальної кількості ремісників)	Кількість шабелників (за статтями)						
				I	II	III	IV	V	VI	Бобилі та підсудки
Київ (IV)	684	205 (30)	17 (8,2)	н/д	-	1	-	-	-	-
Козелець (VI)	357	83 (23,2)	15 (18)	-						
Переяслав (III)	274	101 (36,8)	19 (18,8)	-	1	2	-	-	-	-
Остер (V)	246	139 (56,5)	15 (10,7)	-	-	-	-	-	-	1
Миргород (III)	156	60 (38,4)	5 (8,3)	-						
Стародуб	911	341 (37,5)	29 (8,5)	1						
Ніжин (V)	642	168 (26,1)	39 (23,2)	-	-	-	3	-	-	-
Сосниця (V)	567	156 (27,5)	14 (8,9)	-	-	-	1	1	-	-
Нові Млини	519	94 (18)		-						
Конотоп (VI)	495	52 (10,5)	10 (19,2)	1	-	-	-	-	-	-
Мена (IV)	480	43 (9)	6 (14)	-						
Почеп	436	85 (19,5)	10 (11,7)	-						
Батурин	365	58 (15,9)	12 (20,6)	-						
Чернігів (V)	314	69 (22)	7 (10)	1	-	1	-	1	-	-
Седнів	164	100 (61)	н/д	-						
Любеч	28	4 (14,3)	-	-						

джерела, цех був спільний для всіх ніжинських ремісників металообробної галузі: відсоток останніх найвищий порівняно з усіма проаналізованими містами. Серед майстрів ковальського цеху зафіксовано трьох шабельників¹⁰⁷.

Необхідно зауважити, що троє майстрів для другої половини XVII ст. – невелике число (у Львові тоді працювало майже сорок мечників). Проте такої кількості було більш, ніж досить, щоб задовольняти внутрішні потреби й виконувати сторонні замовлення. У тому ж Львові, як зазначалося, з XV по XVII ст. працювало всього чотири мечники.

Міста Південної Гетьманщини за складом населення різнилися від інших: вони мали більшу кількість заможних цехових майстрів, великі цехові об'єднання. Найбільшим торгово-ремісничим осередком тут був Переяслав, що мав найвищий у Київському воєводстві відсоток ремісників, зайнятих у металообробці (19%). За чисельністю ковалі посідали третє місце після шевців і кушнірів. Шабельників налічувалося троє.

У північній частині Лівобережжя найзначнішими містами були Чернігів, Батурин, Остер, Мена, Нові Млини, Конопот, Козелець і Сосниця.

У Мені виявлено тільки двох ковалів (вони проживали поза містом). Схожий з Меною характер невеликого ремісничого осередку (23% ремісничого населення) мав Козелець. Попри велику кількість ремісничих спеціальностей (31) та порівняно високий відсоток ремісників металообробних галузей, шабельники тут також окремо не виділені.

У Батурині та Нових Млинах спостерігаємо зовсім іншу картину. Тут переважало торгово-промислове населення, кількість хліборобських дворів незначна. Відсоток ремісничого населення низький. В обох містах під час перепису не дотримано звичайного поділу населення на статті. Натомість уведено до 9 типів податків (від 3 алтинів 2 деньги до 1 руб.). Більшість ковалів потрапило під податок нижче середнього (приблизно від 6 до 16 алтинів), що свідчить про їхню незможність.

Остер розвивався як великий ремісничий центр (56% ремісничого населення). Майже всі ремісники металообробних спеціальностей, включаючи єдиного шабельника, належали до найбіднішої категорії.

Ще більший центр, хоч і з нижчим, ніж в Острі, відсотком ремісників, являла в той час Сосниця. При загалом меншій кількості осіб, зайнятих у сфері металообробки, тут працювало двоє шабельників.

У Конотопі виявлено невеликий відсоток ремісничого населення. Проте 52 ремісничі двори представлені значною кількістю спеціальностей. Найбільше серед них шевців (дванадцять дворів), друге місце посідають ковалі – сім дворів. Серед майстрів-металообробників були слюсар (один двір), котляр (один двір) і шабельник (один двір). Шабельник жив тільки з ремесла («пашни, коня и вола нет»¹⁰⁸) і при цьому залишався одним з найзаможніших у місті майстрів (платив найвищий податок – 2 копи).

У Конотопі під час перепису населення не було диференційоване за статтями. Натомість використано іншу схему оподаткування (8 типів податків), що дає змогу детальніше оцінити майновий стан кожного міщанина. Крім шабельника, найвищий податок серед ремісників платив тільки один коваль. При цьому на фоні загальної статистичної картини такий випадок доволі рідкісний. Заможні майстри-шабельники, як правило, мешкали в містах з розвинутішим зброярським ремеслом.

Почеп – місто із середнім рівнем ремісничого розвитку. Міські професії представлені всіма основними ремісничими галузями. Серед майстрів, що займалися металообробкою, згадано шістьох ковалів, одного решітника, трьох котлярів. Крім того, дев'ять та десять осіб визначені, відповідно, як «ремесленные» та «промышленные люди», без конкретизації фаху. Податки ковалів середньої заможності складали 0,5 копи, незаможних – 1 злотий. Професії шабельника в «Переписі» не зафіксовано.

У книзі перепису Стародуба та Почапа міститься інформація щодо міста Погара¹⁰⁹, у якому зафіксовано 415 дворів міщан¹¹⁰. На жаль, значна кількість сторінок рукопису зіпсована і скласти повний звіт про кількість ремісничого населення й розподіл його за фахом виявилось неможливим.

За чисельністю міщанського населення Чернігів у середині XVII ст. поступався вищезгаданим містам Лівобережжя. За розмірами податків населення міста можна поділити на 5 статей. Наводимо більш детальні відомості про склад і майновий стан міщанського ремісничого та торгового населення, що дають змогу оцінити соціально-економічне становище міста в середині XVII ст.

Усього в Чернігові «промышленных и торговых людей 182 двора – на них положено 93 р. 12 алтын 3 деньги...»; «ремесленных людей 69 двор – на них положено 23 р. 7 алтын 2 деньги... бедных и убогих 12 дворов...»; «итого мещан, пахотных и промышленных и торговых и ремесленных и убогих и бедных 314 дворов. Людей в них 467 человек»¹¹¹.

Аналізуючи інформацію з таблиці, легко помітити, що Чернігів розвивався передусім як осередок торгівлі: кількість «торговых людей» у ньому значно перевищувала кількість ремісників. Ремісники становили невеликий відсоток від усього населення міста (22%). Серед них невелика кількість була пов'язана з металообробними галузями (7 дворів, або 10%). Незважаючи на це, тут зафіксовано одразу трьох зброярів. Двоє з них платили високий податок (один – найвищий), що свідчить про їхню заможність. Специфіка зброярського виробництва Чернігова полягала в тому, що обидва заможні ремісники виготовляли водночас рушницю й шаблę, чого не було в інших містах. Третій (незаможний) зброяр працював як шабельник. Усі троє майстрів повністю відійшли від сільського господарства й заробляли тільки своїм ремеслом: «...пашни вола и коня нету...»¹¹².

Поряд з великими містами на Чернігово-Сіверщині, як і всюди на Лівобережжі, існували й менші міста (до 200 дворів). Одним із таких міст був «приписной Черниговский

Таблиця

Склад і майновий стан міщанського ремісничого й торгового населення м. Чернігова в середині XVII ст.

м. ЧЕРНІГІВ						
Міщани за фахом	Кількість міщан (за розміром податку)					Усього
	2 копи (1 рубль)	1,5 копи (22 алтина)	1 копа (16 алтинів 4 деньги)	0,5 копи (8 алтинів 4 деньги)	1 злотий (6 алтинів 4 деньги)	
Бондар	–	–	–	2	1	3
Бурмістр	1	–	1	–	–	2
Воскобійник	–	–	–	–	1	1
Золотар	–	–	1	–	–	1
Калачник	–	–	–	4	2	6
Чинбар	–	–	–	1	–	1
Кожум'яка	1	–	1	–	–	2
Коновал	–	–	–	–	1	1
Котляр	–	–	1	1	1	3
Кравець	1	–	1	4	3	9
Кушнір	–	–	2	2	5	9
Мірошник	–	1	–	–	–	1
Пиріжник	–	–	2	1	1	4
Прасол	–	–	3	1	–	4
Різник	3	–	3	2	–	8
Рушинкар і шабельник	1	–	1	–	–	2
Шабельник	–	–	–	–	1	1
Чоботар	–	–	–	1	2	3
Торгова людина	29	–	32	45	7	113
Торгова людина, тютюнник	–	–	–	2	–	2
Швець	–	–	3	5	5	13
Шинкар	2	–	1	–	2	5
Ремісна людина	1	–	1	1	1	4

город» Седнів. За кількістю міщанського населення його можна порівняти з Миргородом, а от щодо відсотка ремісників, то Седнів стояв незрівнянно вище. Цей показник (61%) у Седневі найвищий серед усіх розглянутих міст Лівобережжя. Серед ремісників, зайнятих металообробкою, зустрічаємо тільки ковалів (3 двори). Повну картину соціально-економічного розвитку міста встановити неможливо через велику кількість зіпсованих сторінок «Перепису».

Інший так званий «приписной город» – Любеч – за кількістю дворів та ремісничого населення більше схожий на село. Ремісники, пов'язані з металообробкою, тут відсутні.

Аналізуючи дані зі складеної нами таблиці, доходимо висновку про відсутність чіткої статистичної залежності кількості шабельників від кількості більш загальних категорій населення – міщан і ремісників, які були спеціалістами в усіх галузях, пов'язаних з металообробкою. Так, у Сосниці, де відсоток ремісників металообробних галузей складав 8,9%, було два шабельники, у Козельці (18%) – жодного.

Тож, розглянувши представницько-вибірково цехове ремісниче виробництво шабель в українських містах XVII ст., можна зробити ряд висновків. Нами точно встановлено, що шаблі виготовляли в полкових містах (з населенням більше 600 дворів – Київ, Стародуб, Ніжин) з високим відсотком ремісничого населення.

Виробництво холодної зброї існувало й у менших населених пунктах (від 200 дворів) з високим чи дуже високим (наприклад, Остер) показником ремісничого розвитку (вище 25%).

Зважаючи на незначну в середньому кількість ремісників-шабельників і мечників у містах Гетьманщини, логічним буде припустити, що більша частина їхньої продукції використовувалась для внутрішніх міських потреб. Відомо, що цехи відповідали за міську оборону. Цехові організації були одночасно й військовими одиницями міста. У Львові кожен майстер, який вступав до цеху, приносив із собою зброю – рушницю, шаблі та ін.¹¹³ У Києві магістрат зобов'язу-

вав цехових майстрів бути на офіційних церемоніях у повному військовому спорядженні¹¹⁴. У Ніжині була своя збройна сила – вісім «пушкарів міських», у тому числі два слюсарі, один коваль, один мідяр¹¹⁵.

Крім потреб оборони міста, у другій половині XVII ст. внаслідок невщухаючих бойових дій у містах постійно розташовувалися гарнізони (польські, українські, російські), бойове спорядження яких потребувало ремонту або заміни. Так, в Острі польський король Ян Казимир у 1663 р. мав свою штаб-квартиру¹¹⁶. У Києві з 1654 р. постійно перебував російський гарнізон у підсиленому воеводському складі¹¹⁷.

Необхідно підкреслити вплив фактора розвинутої торгівлі на наявність у місті виробництва клинкової зброї, адже найвища кількість заможних майстрів-шабельників фіксується в полкових містах із підвищеною торговельною активністю – Ніжині, Переяславі, Чернігові. Імовірно, що частина продукції в цих містах постачалася на внутрішній ринок. Тож шляхта й заможні козаки могли купувати для себе і своєї військової дружини шаблі місцевого виробництва, що й зафіксовано в документах.

Для всіх галузей середньовічної промисловості була характерною тенденція, згідно з якою більшість міських ремісничо-торгових осередків мали певну «спеціалізацію». Як наголошує В.О. Голобуцький, у XVII ст. в Україні виразно виявилися ознаки територіального поділу праці, що спричинило пожвавлення економічного спілкування між регіонами. Важливу роль у цьому поділі відігравали великі міста, кожне з яких мало своє «професійне обличчя»¹¹⁸. Стосувалося це й виробництва зброї. Головним постачальником холодної січної зброї в українських землях Речі Посполитої було м. Львів. Тільки тут виготовлення та експорт клинкової зброї набули справді масового характеру.

З причини недостатньої збереженості архівних матеріалів видається неможливим розглядати окремо спеціалізацію цехових і позацехових ремісників у досліджуваному регіоні.

Вивчаючи статистичні дані, важко визначити належність кожного шабельника до цеху. Проте навіть фрагментарні відомості свідчать про виробництво холодної зброї «партачами», які на початку XVII ст. почали серйозно конкурувати із цеховими ремісниками в усіх виробничих сферах.

Я.П. Кісь наводить дані про те, що на початку XVII ст. у Львові налічувалось близько 2 тис. цехових ремісників (4 тис. разом з родинами, учнями та підмайстрами) та 1 тис. позацехових (2 тис. разом з родинами)¹¹⁹. У скарзі цехів і міського управління на львівського старосту і шляхту (1600 р.) подано повний список позацехових майстрів Львова, серед яких було п'ять мечників¹²⁰.

На теренах західних воєводств «партачі» були під опікою власників юридик і становили значну виробничу силу, сприяючи вільній конкуренції й тим підриваючи становище цехів. Так, львівський староста, якому було дозволено мати на юридичі шість ремісників, мав їх аж 150 та ще «багато інших бродячих людей»¹²¹.

Отже, коли йдеться про позацехових ремісників, насамперед розглядають юридики й магістратські села, де кількість партачів була переважно більша, ніж у середмісті. У таких випадках під назвою «ремісничо-торговельний центр» треба розглядати не тільки саме місто, а й належні до нього села¹²².

Партачі не були обмежені цеховою регламентацією, швидше переймали прогресивні технологічні методи й завдяки цьому збільшували відсоток продукції високої якості¹²³. Крім того, вступ до цехів у великих містах Руського, Подільського й деяких інших воєводств був настільки ускладнений, що навіть талановитий, досвідчений майстер часто не проходив процедури добору або ж його взагалі не допускали до вступу через релігійні та національні обмеження. Усе це сприяло тому, що й серед партачів було чимало висококваліфікованих ремісників. А власник юридики цілком міг забезпечити такого майстра цінним обладнанням, скажімо, ковальським міхом. Приміром, у 1654 р. львівські цехи

зброярів, мечників і слюсарів скаржилися на партачів, які, живучи під різною юрисдикцією, перешкоджають цеховим майстрам закуповувати сировину, переманюють підмайстрів, а готові вироби продають через купців¹²⁴.

З проаналізованої інформації випливає, що шаблі виготовляли як цехові, так і позацехові ремісники.

Існує ще один цікавий тип виробничих об'єднань позацехових майстрів. Мова йде про так звані купецькі мануфактури.

У XVII ст. в руках купців зосередилось достатньо коштів, щоб не тільки скуповувати величезні партії готових виробів, а й організувати їх виробництво, залучаючи до роботи розрізнених позацехових майстрів. Відомо, що масштаби діяльності таких об'єднань часто були настільки значними, що спричиняли справжні скандали та гучні судові процеси (як, наприклад, справа львівського купця Аведиковича). Є також свідчення про те, що розбагатілі цехові майстри й самі неофіційно також користувались послугами партачів¹²⁵.

Усе сказане стосується безпосередньо й виробництва холодної зброї. Значення ж торгових мануфактур у виробництві останньої потребує окремого дослідження.

При розгляді питання щодо визначення осередків виробництва шабель в Україні в нашій роботі досі йшлося тільки про одну, хоч і різнорідну, групу населення – міщан. Однак загальний склад міської людності в XVII–XVIII ст. швидко поповнювався козацькою верствою. До того ж після Національно-визвольної війни 1648–1667 рр. частина міщан, які брали участь у війні, перейшла до стану козаків, значно збільшивши їхню кількість. І.П. Крип'якевич наводить дані перепису 1654 р., що зафіксували значні зміни у складі населення: у деяких місцевостях до козацького стану перейшло понад 60–80 відсотків людності. Наприклад, у Батурині значилося вже 486 козацьких дворів, у Миргороді – 708¹²⁶ (міщанських відповідно 365 та 156). Проте в найбільших містах кількість козацького населення, порівняно з міщанством, і надалі залишалася невеликою.

Козаки не підпорядковувалися встановленим міським правилам, зокрема й тим, що регламентували ремісничу діяльність. Ремісництвом вони займалися на свій розсуд, нехтуючи цехові обмеження. З приводу численних порушень міських прав і пільг тільки в Ніжині, починаючи з 1663 р., було видано цілу низку гетьманських універсалів. У наказі ніжинських міщан 1767 р., де зібрані факти козацького свавілля за термін 1625–1767 рр., зазначається, що шляхта й козаки, які оселилися в місті, займаються міськими промислами, відійшли від підлеглості магдебурзькому праву тощо¹²⁷.

Серед козацьких міських ремісників були спеціалісти різних фахів. Інформацію про це містять матеріали Рум'янцевської ревізії, генеральних слідств полків, ревізьких книжок тощо. Так, за даними 1766 р. у м. Острі козаки становили 54% населення. З них майже половина займалась ремеслами¹²⁸.

Деякі відомості про ремісників-шабельників можна виявити в козацьких реєстрах 1649 р. І.П. Крип'якевич¹²⁹, Ф.П. Шевченко¹³⁰ і Я.І. Дзира вказують на пов'язаність окремих прізвищ із ремісничим фахом. За даними цих дослідників, поміж козацьких ремісників були й спеціалісти металообробного фаху. Ф.П. Шевченко зазначає, що в реєстрі згадуються 216 ковалів (загальна кількість ремісників, згадана в цьому документі, – 747), проте їх, вочевидь, налічувалося значно більше. У війську вони повинні були виконувати спеціальні роботи: обслуговувати артилерію, виготовляти й ремонтувати зброю, підковувати коней тощо¹³¹. За допомогою Я.І. Дзирі виявлено прізвища, пов'язані з ремісничим фахом шабельника¹³².

Отже, до міст із цеховим виробництвом шабель треба додати осередки, у яких цим ремеслом займалися також козаки. Серед них – Канів, Київ, Корсунь, Миргород, Полтава, Прилуки, Черкаси, Чигирин та Умань.

Крім козаків і міщан-ремісників, різноманітними ремеслами так само займалися вільні селяни. До цієї верстви

Таблиця

**Прізвища козаків українських полків, пов'язані
з ремісничим фахом шабельника (за «Реєстром Війська
Запорозького 1649 року». – К., 1995. – 592 с.)**

<i>Полк</i>	<i>Сотня</i>	<i>№</i>	<i>Прізвище</i>	<i>№ сторінки</i>	
Канівський	Волинцова Павла	1	Шабуненко Никін	105	
	Гунина (Федора)	2	Шабельниченко* Микита	111	
	Маслівська	3	Шабельниченко Сахно	128	
		4	Шабельниченко Ігнат		
	Стародубова (Івана)	5	Шабельниченко Данило	100	
		6	Шабельниченко Онофрій		
			7	Шабельниченко Улас	99
	Стаяцька	8	Шабельтасенко** Лесько	126	
Київський	Макарівська	9	Шабельтасний Трохим	306	
Корсунський	Герасименкова	10	Шабельник Мисько	151	
Миргородський	Лубенська	11	Шабельник Гаврило	389	
		12	Шабалтасний Яцько	391	
	Лубенська сільська	13	Шаболтасний Семен	393	
Полтавський	Веприцька	14	Шабалтасний Процик	427	
		15	Шабельтасненко Лаврин	428	
Прилуцький	Горлюнська	16	Шабельтасний Лаврин	457	
	Іваницька	17	Шабалтасний Савка	452	
	Прилуцька	18	Шабельник Гаврило	444	

Продовження таблиці

Полк	Сотня	№	Прізвище	№ сторінки
Черкаський	Золото-ніська	19	Шабельник Процик	90
	Лазарева	20	Шабельник Фесько	78
	Піщанська	21	Шабельник Курило	92
Чигиринський	Бужинська	22	Шабельник Степан	35
Уманський	Ладижинська	23	Шабельник Гриць	232
		24	Шабельників зять Улас	231

* Суфікс *ич* означає, що козак носить дане прізвище у другому поколінні. Так, прізвище *Шабельниченко* повинно означати «син *Шабельника*».

** *Шабельтас* – ремінь, на якому носять шаблю (Словник Грінченка); *Шабалтас* – «чпагъ» [79].

можна зарахувати міщан багатьох невеликих містечок, більшість з яких виникла в першій половині XVII ст. і які майже не мали ремісничого й торгового населення. Чимало таких містечок узагалі нічим не відрізнялося від сіл. Сам термін «міщани» часто прикладали до вільних селян¹³³.

Сільське населення поділялося на козаків та «посполитих». Між цими двома групами не зафіксовано істотної майнової різниці.

У середовищі вільних селян міра розвитку ремісничого виробництва була неоднорідною. Так, на Батуринський, Бахмацький, Ніжинський, Борзнянський та Менський повіти (13 сіл, або 1250 дворів) припадало всього чотири двори ремісників (0,32%), три з яких (ткача, кравця й шевця) були в с. Митченках і один двір (коваля) – у с. Тростянках Батуринської сотні¹³⁴. Водночас у п'ятнадцяти селах Львова (так званих магістратських) жила велика кількість ремісників. Висновок про це можна зробити на підставі того, що на

початку XVII ст. 53% всіх селянських господарств у тих селах не мали землі та засобів виробництва. Селяни жили з найму та ремісникували¹³⁵.

Згідно з переписом 1666 р., у північних полках Лівобережжя на 3638 дворів сільського населення припадало 397 дворів ремісників, тобто 4,5% від загальної кількості населення. Такий показник В.О. Романовський пояснює налагодженням зв'язків села з міським ринком і великою кількістю бобилів (серед яких було багато ремісників) у селах Північного Лівобережжя¹³⁶. Так, у «Черниговском уезде... в тех 9 селах и 24 деревнях крестьян и пахотных людей 157 дворов, промышленных людей 3 двора, ремесленных 2 двора, бедных и нищих 9 дворов»¹³⁷.

На тлі пересічно незначної кількості ремісників у складі сільського населення подекуди цей показник міг бути досить високим. Особливо багато ремісничих осередків було в погарських селах, яких, за переписом, налічувалося понад півсотні. Типовий приклад становила «деревня Заливаная», де на 24 записаних двори припадало 11 дворів ремісників різного фаху¹³⁸. У тому ж таки Погарському повіті майже повністю ремісничою була «деревня Чеховичева» (17 колісників і один решітник на 19 записаних дворів)¹³⁹. Очевидно, що більшість сільських ремісників поєднувала ремісництво із сільським господарством.

Як установив М.М. Ткаченко, на Лівобережній Україні існували села, де мешканці жили виключно з ремесла (села Василівка, Білоусівка, Уличі). Дослідник також проводить аналогії між топонімами сіл та основним заняттям його жителів – Кузнеці, Котлярове, Бондарівка тощо¹⁴⁰. Навіть серед сучасних топонімів трапляються Шабельники (села Чигиринського¹⁴¹ й Золотоніського¹⁴² районів Черкаської області та Полтавської області¹⁴³).

Безперечно, з погляду наявності кваліфікованої робочої сили, деякі села мали цілком достатній потенціал для виготовлення в місцевих умовах холодної зброї, у тому числі клинкової.

Окремого дослідження потребує виробництво зброї на Запорозькій Січі. У своїй фундаментальній праці В.А. Голобуцький, описуючи Січ на Базавлуці, зазначає, що поблизу січового майдану стояли будівлі господарського призначення, серед них «кузні та інші майстерні, де лагодили та виготовляли зброю, робили порох»¹⁴⁴. Звичайно, сам характер Запорозької Січі як автономного військового утворення та доконечна потреба її ефективного самозабезпечення диктували потребу в ремісничих майстернях, де принаймні можна було полагодити зброю, виготовити порох та кулі.

На основі зібраних у процесі роботи матеріалів ми уклали карту розміщення в Україні зброярських осередків, у яких виготовляли шаблі (кольорова вклейка № 2). Очевидно, дальші студії дадуть змогу доповнити її.

Роль міжнародних торговельних зв'язків

у поширенні клинкової зброї на українських землях

Велике значення для місцевого виготовлення клинків та ключове – у поширенні іноземної холодної зброї відігравав імпорт необхідної сировини (заліза і сталі високої якості), готових частин холодної зброї для її подальшого місцевого монтажу, а також повністю готових шабелів іноземного виробництва.

В Україну імпорт надходив з трьох напрямків: Західної Європи, країн Сходу, Росії.

Економічні зв'язки українських торгових людей з російськими розвивалися з давніх часів. Територія України була для російських купців як безпосередньо експортно-імпоротною, так і транзитною зоною, через яку пролягали торгові шляхи та здійснювався реекспорт західноєвропейських і східних товарів до Росії.

Українські купці часто закуповували російський товар на зворотному шляху з Росії, куди вони привозили свій наярмарки – Свинський, Макар'ївський тощо. У свою чергу,

росіяни приїздили в українські міста на Сосницький, Новгород-Сіверський, Барський та інші ярмарки. Саме через ярмаркову торгівлю здійснювався великий, головним чином оптовий, товарообіг¹⁴⁵.

Міста Західної України, що цікавили російське купецтво насамперед як центри торгівлі східними і європейськими товарами, підтримували економічні зв'язки з Росією через білоруські землі Великого князівства Литовського та Берестя. Проте основною зоною російсько-української торгівлі залишалася Наддніпрянщина. Це підтверджується інформацією різних документів. Так, збереглося багато скарг українських купців на захоплення їхніх товарів поблизу Брянська¹⁴⁶.

Згідно з книгою Московської митниці за 1693–1694 рр., до Москви приїздили мешканці 13 українських лівобережних міст, проте найбільшу активність виявляли ніжинці та кияни¹⁴⁷.

Про потужний товарообіг між Росією та Україною в XVII – першій половині XVIII ст. свідчать документи й інших митниць, як російських, так і українських (Севської, Брянської, Путивльської, Межигірської та ін.). Там наявні відомості й щодо торгівлі залізом і сталлю.

З першої половини XVII ст. в Росії почався бурхливий розвиток промисловості, що охопив, зокрема, металургійне виробництво. У 1720–1730-х рр. розвиток металургії досягнув такого рівня, що розпочався експорт чавуну, заліза та виробів із них за кордон, для організації чого Петром I навіть було створено спеціальний приказ. До кінця XVIII ст. експортний потік невпинно зростав¹⁴⁸. Однак у XVII ст. зазначений процес ще не набув великого розмаху. Цікаво, що ще на початку XVIII ст. можна помітити не тільки рух російського заліза в Україну, але й зворотний. Так, у червні 1720 р. в Курській митній книзі зафіксовано ввіз із Малоросії в Росію чотирьох партій заліза на суму 150 рублів¹⁴⁹ (це не міг бути реекспорт з країн Західної Європи, оскільки продукція останніх потрапляла в Україну тільки у вигляді

готових виробів чи сталі). Згаданий факт свідчить про достатньо високу якість українського заліза, що в той період не поступалося російському. Це ж підтверджується й фактом відкupu Голубової рудні промисловцями Оружейної слободи м. Тули за 40 рублів, 30 шин «доброго» та 30 шин «крушного» заліза на рік.

Проте через низку причин ввіз в Україну російського заліза завжди переважав вивіз. Так, у тому ж місяці 1720 р. через Курськ надійшло до України сім партій тульського заліза на суму 432 рублі¹⁵⁰. Спостерігався й експорт в українські міста російської сталі¹⁵¹. Більшість згадок про завезений до України російський метал, як правило, пов'язано з Тулою¹⁵².

За 15 верст від Тули були розташовані найстаріші в Росії доменні заводи, засновані ще в 30-х рр. XVII ст. голландським концесіонером Вініусом. Там виробляли чавун та залізо, відливали гармати. Однак саме підприємство працювало не на місцевій сировині. Руду підвозили за 40 верст, з району Деділова, де ще із XVI ст. було розвинуте кустарне виробництво заліза.

Закупки заліза, що постачалося на ринки України, купці здійснювали, як правило, у «промышленных людей» самої Тульської «Оружейной слободы», тобто не пов'язувалися з підприємствами Вініуса та його сировиною. Адже відомо, що тульські зброярські заводи впродовж усього XVII та початку XVIII ст. були формальним об'єднанням ремісників, не пов'язаних організаційно й навіть не зобов'язаних працювати виключно на державу¹⁵³. Технічне забезпечення виробництва було відсталим. Досить сказати, що на початку XVIII ст. в тульських майстернях ще повністю не вийшли з ужитку ручні плавильні домни. Централізовані зброярські підприємства набули значного розвитку тільки з 20-х рр. XVIII ст.

Отже, у південній частині Центрального району Російської держави (Тульській області) була розташована ціла зона дрібного виробництва заліза з місцевих руд¹⁵⁴. Якість

цих покладів цілком відповідала потребам виробництва холодної та вогнепальної зброї. Очевидно, що залізо і сталь, виготовлені з руди цих родовищ, протягом XVII ст. і постачалися в Україну.

Ще Д.К. Чернов зазначав, що найкращі руди, з низьким відсотком шкідливих домішок, належать до уральських покладів. Саме уральські руди П.П. Аносов пізніше використав для відтворення литого булату.

Усього від часу заснування (1699 р.) і до 1723 р. на Уралі було побудовано одинадцять заводів. Їх створили з метою задовольнити внутрішньодержавну, у першу чергу військову, потребу в залізі, сталі, міді та виробам із них в умовах безперервних війн, які провадила Росія в XVII–XVIII ст. (війна зі Швецією, азовські, перські кампанії тощо). Важка ситуація з металом у країні ускладнювалась економічною ізоляцією: основний російський імпорт припадав на високоякісний шведський метал, постачання якого призупинилося з початком російсько-шведського конфлікту. За таких обставин перші заводи Уралу й інших новоутворених (та розбудованих старих) металургійних промислових зон (Олонцький, Онезький та інші регіони) не могли відігравати помітної ролі в постачанні російського заліза і сталі за межі країни. Необхідні умови для налагодження справді широкого експорту з більшості казенних залізних заводів виникли тільки з другої половини XVIII ст.

Із втягнуттям України у процес становлення всеросійського ринку, особливо після скасування внутрішніх митниць між Україною та Росією в 1753 р., ринки Лівобережжя почали інтенсивно заповнюватись дешевими і якісними російськими залізом, сталлю та виробами з них. Водночас територія України стала транзитною для зростаючого російського експорту. Щороку через неї в західному та південному напрямках проходили десятки тисяч пудів російського заліза¹⁵⁵. Указані чинники зрештою призвели до занепаду українських рудень у кінці XVIII ст.

Зазначені вище факти знайшли відображення в документах, що стосуються торгівлі російським металом в Україні: у документах XVII – початку XVIII ст. згадки про російський експорт пов'язуються переважно з тульською продукцією. Обсяги цього експорту були малозначущими для тогочасного українського металургійного виробництва; територіально ж він поширювався передусім на частину Лівобережжя.

Інформації щодо надходження торговельними каналами з Росії в Україну клинкової зброї або її частин у розглянутих документах нами не виявлено. Відсутність широкого імпорту російської зброї знаходить пояснення під час розгляду іншого, державного (наказного) типу постачання російського заліза та металевих виробів в Україну, що мав на меті вирішити завдання утримання в українських містах російських гарнізонів. Підрозділи останніх склалися зі стрільців та драгунів і мали типове для цих різновидів російського війська озброєння, що часто згадується в документах. У разі призначення нових воевод зазвичай склалися так звані «росписные списки городов».

У «Росписном списке Чернигова» 1682 р. зафіксовано бердиші та мушкети¹⁵⁶. У «Росписном списке Переяславля» за 1683 р. зустрічаємо значну кількість різноманітної холодної та вогнепальної зброї: гармати, пицалі, мушкети, карабіни, пістолети, шпаги з піхвами, протазани, довгі й короткі списи та, зокрема, «З знамени кумачных казачьих»¹⁵⁷. Це приводить до висновку, що в «росписных списках» указувалася вся наявна зброя міського замку чи арсеналу, у тому числі міських збройних сил, що підтверджується багатьма вказівками на місцеве виготовлення деяких партій зброї із числа «принятых». Так, у розписі переяславського військового спорядження за 1679–1680 рр. згадуються драгунські рушниці та мушкети переяславської роботи¹⁵⁸. При цьому слід урахувати, що царське військове керівництво докладало всіх можливих зусиль для організації матеріального забезпечення своїх гарнізонів з російської території. Ці

поставки звичайно не пов'язувалися зі зброєю, адже в Україну російські військові підрозділи направлялися в уже сформованому та спорядженому вигляді¹⁵⁹ зі зброєю власних зразків – шпагами, бердишами та ін. Зброю ж із українських міст по можливості відправляли до Росії¹⁶⁰. Такий підхід цілком узгоджується з політикою царського уряду стосовно інших «стратегічних» військових товарів. Так, з Росії до України заборонявся ввіз селітри, що була сировиною для виробництва пороху. Причому вивіз зазначеної продукції з України (де подібний експорт, у свою чергу, був заборонений урядом Речі Посполитої) завжди економічно заохочувався¹⁶¹.

Проблему обслуговування та ремонту зброї російські військові намагалися розв'язувати своїми силами. Так, для ремонту гармат та «перекручування» зіпсованого пороху в 1697 р. до Переяслава були направлені російські майстри з учнями. Причому було наказано: «...пушкарям и солдатам и стрельцам учиться, чтоб впредь в Переяславль для таких дел мастеров не посылать...»¹⁶². Після завершення ремонту та курсу навчання майстрів з учнями відіслали до Ніжина.

Усе це свідчить не про відсутність у Переяславі кваліфікованих зброярів, а про небажання російського уряду їх наймати: «...от переяславльскаго воеводы о том, что... мелкого худого ружья починить некому, мастеров таких нет. А Черкасские слесари о починке просят... рублей с полтиной, а меньше не берут». А за таку ціну воевода їх «братъ не смеет»¹⁶³.

Необхідні для обслуговування арсеналу матеріали російські військові також намагалися привозити із собою. Збереглося багато документів, що свідчать про замовлення російськими воеводами українських міст заліза та інших матеріалів з Росії¹⁶⁴, хоча обставини іноді примушували їх купувати місцеву продукцію (мідь, олово, залізо тощо)¹⁶⁵. Приїжджим майстрам також доводилось користуватися послугами місцевих підприємств¹⁶⁶.

Сукупність наведених документів свідчить про прагнення російських урядовців забезпечити незалежність функціонування своїх військових гарнізонів в українських містах

(де вони, очевидно, почувалися непевно) від місцевої матеріальної бази.

Постачання «воинских припасов» для українців усе ж існувало. Виявлені нами документи свідчать про відправлення російських свинцю, пороху, куль та іноді й гармат до Запорозжя на прохання кошового отамана¹⁶⁷, зокрема напередодні бажаних для Росії військових акцій січовиків. Відомо, що у справі опанування України царський уряд розраховував на запорожців, неодноразово вів з ними переговори та надсилав допомогу.

Розглянувши факти, що стосуються російського державного постачання металу і зброї в Україну, необхідно визнати, що цей канал не міг повністю використовуватися для завезення в Україну матеріалів, необхідних для місцевого виробництва холодної зброї. Усі матеріали і зброя, що надходили в українські міста з Росії, призначалися на задоволення потреб російських військових гарнізонів.

Отже, залишалось тільки надходження торговими шляхами з «Тульської Оружейної слободи» сировини (заліза і сталі), якість якої цілком відповідала вимогам, що висувалися при виробництві холодної зброї. Проте ця сировина постачалася переважно на ринки міст Північного Лівобережжя.

Широка торгівля з країнами Західної Європи традиційно провадилася руськими купцями ще за часів Київської Русі. Основні шляхи західної торгівлі українських земель у XVII–XVIII ст., як і раніше, пролягали через міста Речі Посполитої. Польська міська адміністрація вдавалась до різних обмежень (право складу та ін.) для іноземних купців, що здійснювали транзитну торгівлю з Україною та Сходом. Подібні заходи сприяли економічному піднесенню Любліна, Кракова та інших міст Польщі.

Серед міст, розташованих у межах сучасної України, значні привілеї в торгівлі виборов тільки Львів. Численні торговельні шляхи з'єднували місто з країнами Східної та Західної Європи (Італією, Німеччиною, Фландрією, Угорщи-

ною, Молдавією). Сюди приїздили також купці зі східних країн (зокрема Туреччини¹⁶⁸) та Росії. Крім того, Львів, як значний транзитний центр, був одним із посередників у торгівлі країн Східної та Західної Європи зі Сходом¹⁶⁹.

Львівське виробництво холодної зброї потребувало значної кількості сировини, що могла надходити з різних місцевостей. Документи свідчать, що російське залізо, якщо й постачалося до Львова, то в дуже незначній кількості. Львівські мечники могли використовувати залізо, яке виплавлялося на Волині, або готову імпортовану австрійську (штирійську) низьколеговану сталь із чистих залізняків, що містили марганець і надзвичайно низький відсоток шкідливих домішок. Ця гіпотеза підтверджується фактом значних поставок в Україну австрійських товарів з металу¹⁷⁰, що реекспортувалися аж до Росії.

У науковій літературі зустрічається також припущення, що львівські зброярі виробляли клинки зі сталі, яка надходила з Угорщини¹⁷¹.

З готових складових частин клинкової зброї до Львова довозилися клинки з відомих європейських майстерень – генуезьких, австрійських, краківських або познанських, причому фахова конкуренція з двома останніми містами не перешкоджала використанню їхньої продукції. Так, у наведеному вже описі інструментів львівського мечника згадуються руків'я «горлицького, або підгірського і краківського виробництва».

Про надходження готових клинків з різних майстерень Європи, зокрема штирійських та генуезьких, свідчить розглянутий І.К. Свешниковим археологічний матеріал з місця Берестейської битви. На клинках зброї польсько-угорських типів часто зустрічаються західноєвропейські клейма. Це свідчить про те, що в Речі Посполитій часто тільки виготовляли оправу та здійснювали монтаж шабел (див.: експонат ДІМ інв. № О-262).

Цікаво, що є відомості стосовно зворотнього потоку шабел з України в Європу. За даними 1565 р., острозький

міщанин Плескач систематично продавав на Люблінському ярмарку вишукані й дорогі товари, серед яких зустрічаємо «сагайдаки, седла коштовные, сабли, ряды острожское работы»¹⁷². В.О. Голобуцький також відзначав, що зі Львова до Молдавії та Росії серед інших товарів вивозилася на продаж і зброя. Постачалися на український ринок і готові зразки. Клинкову зброю польського виробництва було легко придбати: її виготовляли у двох найбільших мечницьких цехах Речі Посполитої – познанському і краківському, що насичували внутрішній ринок, частину якого становила й Україна.

Країни Сходу також зробили свій внесок у формування ринку клинкової зброї в Україні. Писемні¹⁷³ та речові джерела свідчать про постачання в Україну шабель турецького та перського виробництва, а також клинків, які використовувалися для монтажу місцевих шабель.

Важливу роль у торговельних зв'язках України зі Сходом, окрім Львова, відігравав Кам'янець-Подільський. У XVII ст. добре відомими були і ярмарки в Барі, куди приїздили східні та російські купці.

Київ також провадив торгівлю з країнами Сходу, посередником у якій виступала вірменська колонія міста, що інтенсивно зростала в середині XVI–XVII ст.¹⁷⁴ У XVIII ст. цю справу продовжували грецькі купці-кияни.

Темою окремого вивчення може стати торгівля товарами, які в середині XVIII ст. надходили на так звані «січові» (запорозькі) базари. Грошовий обіг цього незалежного ринку складав чималі суми, а товари відзначалися надзвичайною різноманітністю.

Таким чином, виявлені нами факти у своїй сукупності свідчать про наявність досить потужних міжнародних каналів надходження до України зброї, яка спрямовувалася на озброєння війська Козацької держави.

РОЗДІЛ 4

Козацька шабля як тип клинкової зброї

Місце шаблі в комплексі озброєння українського козака

Перш ніж перейти до встановлення типів шаблі, поширених серед військової верстви населення України, необхідно з'ясувати, яку роль відігравав цей різновид холодної зброї в комплексі козацького озброєння, його місце в тактичних схемах бойових дій і популярність шаблі в козацькому середовищі. Для висвітлення цих питань необхідно зробити короткий огляд холодної зброї українських козаків.

Першою розглянемо групу так званої селянської зброї. Звичайно, її не можна віднести до розряду професійної, проте вона завжди використовувалася в козацькому війську тими масами селянства, які були постійним джерелом його поповнення, особливо під час проведення масштабних військових акцій.

В усіх європейських країнах епохи середньовіччя селяни, тобто люди, у своїй масі дуже далекі від військової справи, під час бойових дій користувалися найпростішими засобами, найчастіше – перемайстрованим у місцевих умовах сільськогосподарським реманентом. Це пояснювалося його дешевизною, наявністю в усіх селянських господарствах, легкістю оволодіння та простотою застосування у вигляді зброї.

Найбільша кількість козацько-селянської зброї виявлена під час археологічних розкопок під Берестечком. Поза всякими сумнівами, це зброя саме селянської частини козацької армії, оскільки у війську Речі Посполитої селян не було, відповідно й подібні різновиди зброї не використовувались.

Дрюк-довбня – холодна монофункціональна монолітна ударна зброя, різновид дубини. Це, певно, найдавніший різновид зброї, відомої людству. Знайдені біля переправи зразки виготовлені з наростів на дереві, що під кутом переходять у довгі руків'я (рис. 48). Про застосування цієї зброї існують письмові повідомлення, підтверджені зображальними джерелами.

Бойова коса – холодна поліфункціональна деревкова січна колольно-різальна зброя. Фактично це звичайна робоча коса з перемайстрованою робочою частиною, підсиленою повздовжніми реберцями жорсткості. Біля переправи знайдено три таких екземпляри з довжиною лез близько 80 см (рис. 49). Положення п'яти коси свідчить про те, що робочі частини кріпилися до деревка по-іншому, ніж у подібної зброї більшості країн Європи, а саме – перпендикулярно (як у звичайних робочих знарядь). Цей висновок підтверджується даними зображальних та писемних джерел.

Бойовий серп – холодна поліфункціональна деревкова січна колольно-різальна зброя – практично являє собою перемайстрований сільськогосподарський серп з розпрямленою робочою частиною (іноді з підсиленням бойовим кінцем), вертикально закріпленою на довгому деревку. Біля Берестейської переправи було знайдено три таких екземпляри (рис. 50).

Обушок – холодна монофункціональна гнучка ударна зброя, що складається з руків'я, гнучкої з'єднувальної частини та власне робочої частини у вигляді різних форм

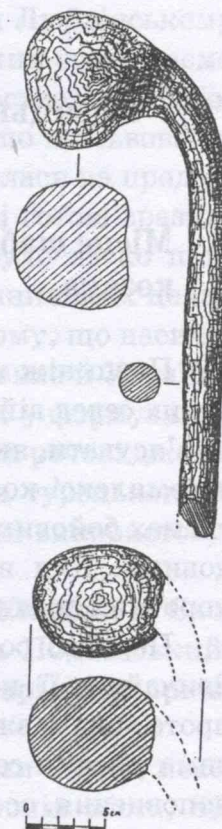
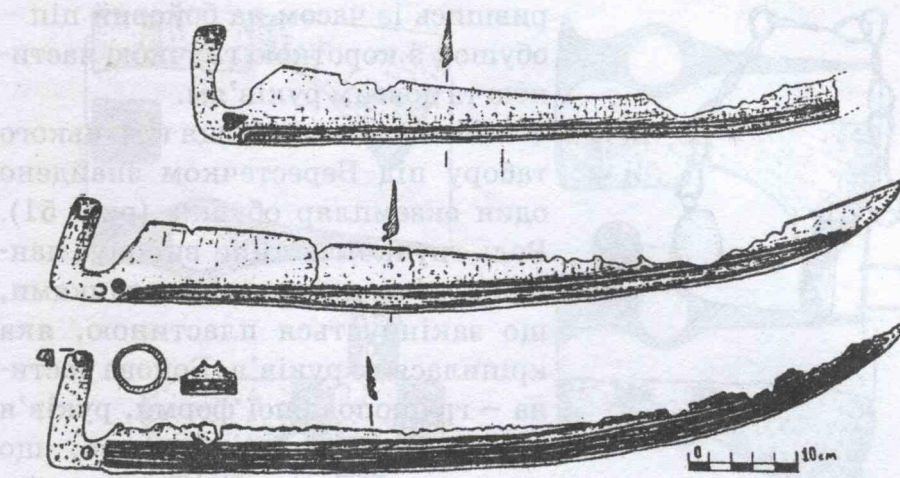
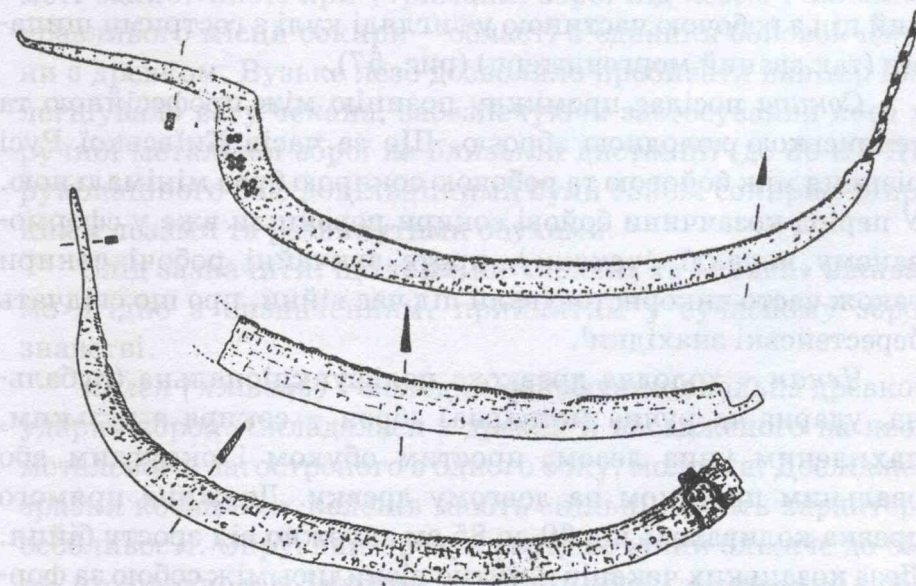

Рис. 48.
Дрюк-довбня

Рис. 49. Бойові коси

вагів, що кріпилися на самому кінці гнучкої частини. Якщо у країнах Європи обушок як армійська зброя вийшов з ужитку ще до XVI ст., то в Московській державі він залишався на озброєнні стрільців ще й у XVII ст. Пізніше обушок розвивався як селянська зброя та зброя ополчення, перетво-

Рис. 50. Бойові серпи

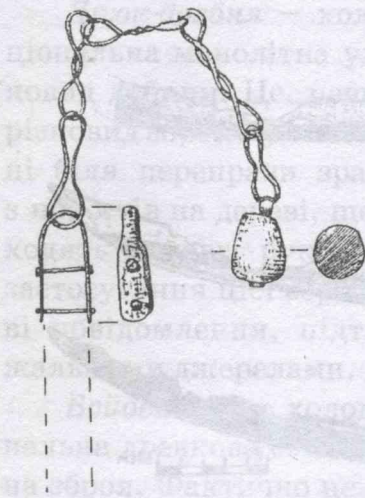

Рис. 51. Обушок

рившись із часом на бойовий ціп – обушок з короткою гнучкою частиною та довгим руків'ям.

Неподалік від місця козацького табору під Берестечком знайдено один екземпляр обушка (рис. 51). Роль гнучкої частини виконує ланцюг з п'ятьма великими ланками, що закінчується пластиною, яка кріпилася до руків'я. Бойова частина – грушоподібної форми, руків'я втрачене. Цілком можливо, що гнучка частина розглянутої знахідки кріпилася на довгому руків'ї; у такому випадку цей зразок слід віднести до бойових ціпів.

У писемних джерелах зустрічаються поодинокі згадки про козацькі обушки. Серед зображальних джерел нам відомий лише один малюнок, на якому під ногами полонених під Берестечком селян, поряд з іншою зброєю, зображено бойовий ціп з робочою частиною у вигляді кулі з гострими шипами (так званий моргенштерн) (рис. 57).

Сокира посідає проміжну позицію між професійною та селянською холодною зброєю. Ще за часів Київської Русі різниця між бойовою та робочою сокирою була мінімальною. У період козаччини бойові сокири перейшли вже у сформованому вигляді (*чекани*), проте звичайні робочі сокири також часто використовували під час війни, про що свідчать берестейські знахідки¹.

Чекан – холодна деревкова поліфункціональна (рубальна, ударна та ручна метальна) зброя – сокира з вузьким, нахиленим униз лезом, простим обухом і округлим або овальним провухом на довгому деревку. Довжина прямого деревка коливалась від 60 до 85 см залежно від зросту бійця. Леза козацьких чеканів помітно різнилися між собою за формою (рис. 52)², проте їхньою спільною характерною ознакою

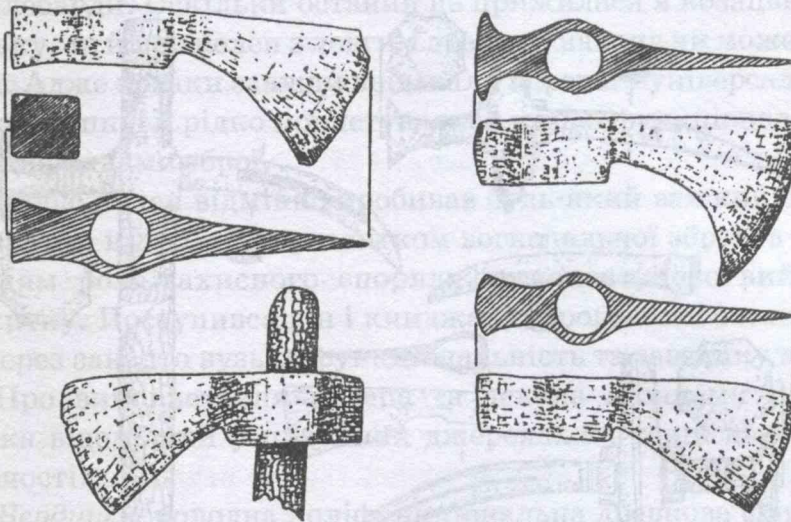

Рис. 52. Чекани

були скошені донизу леза невеликого розміру. Таке традиційне конструктивне вирішення не тільки кардинально підвищувало ефективність цього різновиду зброї³, а й мало на меті захист кисті при утриманні зброї під лезом і найбільш уразливого місця сокири – області з'єднання бойової частини з деревком. Вузьке лезо дозволяло пробивати панцир і полегшувало вагу чекана, забезпечуючи застосування його як ручної металевий зброї на близькій дистанції (до 30 м). Для рукопашного бою доцільнішими були бойові сокири з широкими лезами та розвинутими обухами.

Слід зазначити, що терміни «чекан» та «келеп» вживаємо згідно з визначенням, прийнятим у сучасному зброєзнавстві.

Келеп (клівець) – холодна монофункціональна деревкова ударна зброя. Складалася з деревка й насадженого на нього металевого, загостреного з одного боку, молотка. Досліджені зразки козацьких келепів мають спільні, досить характерні особливості. Округлий провух розташований ближче до обуха, приблизно в 1/3 частині довжини зброї, захищений з обох боків плиткою з верхніми та нижніми вусами. Масивний,

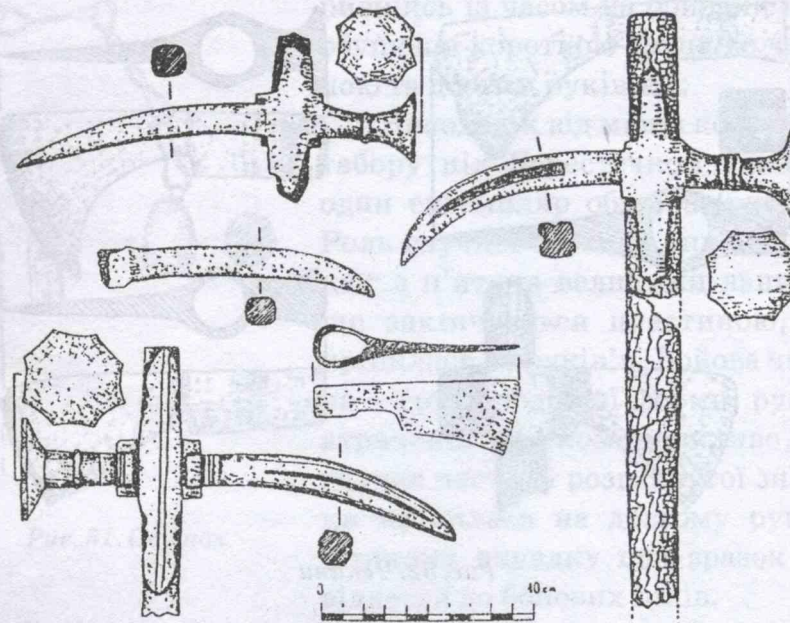

Рис. 53. Келепи

нахилений униз клівець у перерізі, як правило, прямокутний. Обух на видовженій шийці закінчується опуклим восьмикутним щитом (рис. 53)⁴.

Келеп і чекан – давня зброя, відома ще із часів епохи бронзи. У Речі Посполитій XVII ст. особливої популярності набув келеп, яким часто діяли в тих же випадках, що й *кинджалом*, завдаючи, проте, набагато страшніших ушкоджень. На нашу думку, застосування келепа було найдоцільнішим під час бою вершників, у випадках, коли було неможливо або незручно скористатися пістолями чи шаблею.

Деякі фахівці вважають пріоритетним застосування келепа піхотою проти вершників у поєднанні з *бердишем* (шляхом розподілу цих різновидів зброї між воїнами, що стояли поруч)⁵. Очевидно, що такі бойові дії можна вести тільки за умови використання келепа з дуже довгим древком, щоб мати змогу дістати вершника; на наш погляд, у цьому разі доцільнішим було б застосувати один з різнови-

дів алебарди. Оскільки остання не прижилася в козацькому війську, то й про келеп з довгим древком навряд чи може йти мова. Адже козаки завжди віддавали перевагу універсальному озброєнню й рідко користувалися вузькофункціональними різновидами зброї.

У бою келеп відмінно пробивав будь-який важкий обладунок, але в XVII ст. з розвитком вогнепальної зброї та зниженням ролі захисного спорядження поступово вийшов з ужитку. Поступився він і кинджалу, програвши останньому через занадто вузьку функціональність та зовнішню вагу.

Про використання келепа та чекана козаками маємо кілька відомостей у писемних джерелах та усній народній творчості.

Бердиш – холодна поліфункціональна древкова січна та ударна зброя. Фактично це різновид бойової сокири з древком середньої або значної довжини (до 200 см). Virізняється надзвичайно специфічною бойовою частиною, що складалася з великого леза-півмісяця (30–100 см), нижня частина якого іноді закінчувалася на древку, та обуха, що міг бути різної форми.

Крім прямого призначення, бердиш також використовувався як форкет для рушниць. Носилася зброя на ремені за плечима.

Через масивність бойової частини та особливості конструкції фехтування бердишем вимагало від воїна неабиякої фізичної сили та складної професійної техніки. Бердиш – досить екзотичний для козаків різновид зброї; здебільшого він відомий як холодна зброя особливих піхотних підрозділів сусідньої держави – московських стрільців-бердишників. З другої половини XVII ст. бердиші поширилися й серед польської піхоти, на озброєння якої цей різновид впровадив король Ян III Собеський⁶. Польські бердиші за формою бойової частини значно відрізнялися від московських (що також були виявлені під час розкопок).

У писемних джерелах зустрічаються цілком вірогідні відомості щодо використання козаками бердишів. З речових

джерел до нашого часу в Національному музеї Кракова (Польща) зберігся рідкісний зразок, що дозволяє трактувати бердиш щонайменше як церемоніальну козацьку зброю (фото 2)**. Зображення цього бердиша з'являється в історичних працях ще з кінця XIX ст.⁷

Спис – холодна монофункціональна деревкова колольна та ручна метальна холодна зброя. Спершу це був загострений ціпок, пізніше – деревко з наконечником, довжиною від 1,5 до 5 м. В Україні серед козаків були поширені як *списи*, так і *піки*. Під час розкопок козацької переправи під Берестечком знайдено три типових наконечники списів (рис. 54). Вони мають видовжено-трикутні листовидні, ромбовидні в перерізі, робочі частини (пера) і довгі втулки з отворами для кріплення до верхньої частини деревка. Робочі частини двох екземплярів у середній частині зміцнені повздовжнім реберцем, угнуті від реберця до країв леза. Довжина пера цих наконечників – від 14,5 до 21 см, довжина із втулкою – 23,5–30,5 см⁸.

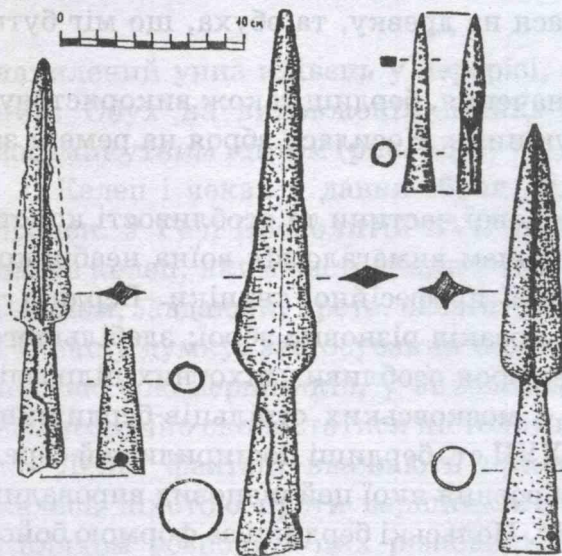

Рис. 54. Списи

** Тут і далі фотографії, позначені **, узяті з книги Ю. Савчука «Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція)» з його люб'язного дозволу.

В «Історії українського війська» зазначається, що під час повстання 1637–1638 рр. значна частина козаків використовувала такий різновид списа як *рогатина*, а козацький табір був «рогатинами добре обострожений»⁹. Піші козаки могли застосовувати рогатини як засіб протидії ворожій кінноті. Рогатина коротша за спис, із товстим древком та широкою листовидною бойовою частиною.

Піка – полегшений різновид довгого списа, вагою до 4 кг. Складалася з древка і три- чи чотиригранної або листової сталеві бойові частини. Довжина становила до 3,5 м (довжина пера 12 см). Деякі фахівці відносять появу піки до XVIII – початку XX ст., розглядаючи її як пізній різновид списа; інші вважають, що цей різновид зброї почав застосовуватися піхотою до початку XVIII ст. Утім відомо, що ще на початку XVII ст. піхота збройних сил держав Західної Європи складалася на 2/3 з пікінерів та на 1/3 з мушкетерів¹⁰. Типовий склад драгунської роти західноєвропейських імперій XVII ст. був представлений 100–120 пікінерами та 100–160 мушкетерами¹¹.

В Україні легка козацька кавалерія, очевидно, використовувала саме піки. За описом Д.І. Яворницького, древко типового козацького списа виготовлено з легкого дерева, завдовжки 5 аршинів (близько 3,5 м). На ньому знизу був проріз для ремінної петлі, що одягалася на ногу й допомагала легше утримувати зброю. Древко закінчувалося залізним наконечником, під яким іноді розміщували хрестовину. Деякі списи робили з вістрями на обох кінцях¹². Наведені в книзі ілюстрації форм бойові частини, а також свідчення про легкість козацького списа цілком відповідають визначенню піки. Інші дослідники також зараховують «довгу піку» до «основної зброї козака»¹³, очевидно маючи на увазі кінноту. Утім, згідно з повідомленнями писемних джерел, цей вид зброї при нагоді застосовувався й піхотою. Так, щоденникові записи П. Гордона свідчать, що під час облоги Чигирина в 1677–1678 рр. охочепіхотні полки, котрі захищали фортецю, додатково озброювалися піками¹⁴.

Факт використання козаками списів підкріплений значною кількістю зображальних джерел – гравюр та живописних творів, що зберігаються в багатьох музеях України.

Величезне практичне значення списа пов'язане не тільки з його тактико-технічними характеристиками та простою виготовлення, а й із багатофункціональністю в походах, чому козаки надавали неабиякого значення, адже спис – це основа намету, деталі для ношів тощо.

Кинджал – холодна клинкова колольно-різальна та рубальна зброя, призначена для рукопашного бою на найближчих дистанціях. Складається з короткого широкого клинка середньою довжиною 25–30 см, руків'я та інколи гарди. Клинок, частіше дволезовий, був прямим або викривленим. З писемних джерел відомо, що кинджали були надзвичайно популярними в козацьку добу як незамінний засіб рукопашного бою, диверсійних акцій, а також господарських робіт у таборі, де кинджал міг виконувати функції ножа. Проте в досліджених зображальних та писемних джерелах не зафіксовано конкретніших відомостей про використання козаками кинджалів та їхній вигляд, хоча Д.І. Яворницький згадує їх серед переліку козацького озброєння¹⁵. Інформацію про форми козацьких кинджалів можна отримати, проаналізувавши матеріали музейних колекцій, у яких зберігаються відповідні зразки. Це здебільшого криві дволезові кинджали східного походження – кавказький бебут, перський джамба, арабський джамбія, або ханджер (фото 3).

Ніж (метальний) – холодна ручна метальна клинкова різально-колольна зброя з коротким одно- чи дволезовим клинком, як правило, без гарди. Складається з руків'я та клинка. Особливість *метального ножа* полягає у зміщенні центра ваги на середину чи ближче до вістря, а також ряду конструктивних вирішень для леза та руків'я, покликаних підвищити ефективність цієї зброї як метальної. Серед археологічних знахідок під Берестечком виявлено два унікальні бойові ножі із суцільним залізним руків'ям. Вони мають прості спинки й леза, та масивні руків'я, що закінчу-

ються в передній частині виступом у формі півкола. Руків'я одного екземпляра в перерізі округле, другого – квадратне з округлими кутами. Подібна конструкція недоцільна для робочого знаряддя, проте зручна для кидання ножа в ціль¹⁶.

Булава – холодна монофункціональна ударна древкова (рідше монолітна) зброя довжиною 50–80 см. Конструктивно складається з металевої, кістяної чи дерев'яної кулястої (грушоподібної) бойової частини – яблука, або призматичної форми – бруса¹⁷, іноді із шипами – буздихан, та короткого дерев'яного чи металевих руків'я у вигляді стрижня. Бойову частину виконували як суцільнолитою, так і порожньою всередині. В останньому випадку її іноді значно збільшували в розмірі (церемоніальна зброя) або заповнювали свинцем (бойова зброя).

Булава – один із найдавніших видів зброї: ранні знахідки булав з кам'яною бойовою частиною відносять до часів неоліту. На теренах України бойові булави особливо поширилися за часів Київської Русі¹⁸.

У XIV ст. з'явився *пернач* – холодна монофункціональна ударна древкова (рідше монолітна) зброя, різновид *булави* (фото 4-1). Пернач відзначався характерною бойовою частиною, утвореною радіально розташованими металевими вертикальними трикутними або фігурними пластинами – пір'ям. Зброя мала дерев'яне або металеве руків'я. У XVI–XVII ст. середня довжина пернача сягала 50 см разом із залізною головкою діаметром до 14 см з пір'ям (кількістю до 14 одиниць). У випадку, коли пір'їн було шість, цей вид зброї називали шестопером (щоправда, іноді таку назву давали й при більшій кількості пір'їн¹⁹).

У XVII–XVIII ст. в Україні булава й пернач втратили суто бойове значення, залишившись символом влади гетьманів і, відповідно, військових начальників нижчого рангу – полковників, курінних отаманів тощо. З фактом масового перетворення бойової зброї на витвір декоративного мистецтва пов'язане широке застосування надзвичайно коштовних матеріалів і складних ремісничих технік для виготовлення

булав і перначів, а також зазвичай високий рівень їхнього художнього оформлення.

До наших часів збереглися щонайменше дві ідентифіковані булави, що належали Богданові Хмельницькому та Пилипові Орлику (фото 4-2**, 4-3).

Лук – механічна метальна ручна зброя, призначена для метання стріл. Широко використовувався для ведення бою та полювання з глибокої давнини аж до XVII ст. Складний лук мав дерев'яну основу, підсилену із зовнішнього боку сухожиллям, а з внутрішнього – роговими пластинами, і тятиву, яку виготовляли із сухожилля великої рогатої худоби або інших матеріалів. Зроблені з очерету або дерева стріли мали гострий наконечник з одного боку та оперення – з другого.

Автори «Історії українського війська» зазначають, що лучники перебували в козацькому війську ще за Хмельниччини, хоча тоді їхня кількість значно зменшилась порівняно з попередніми часами. Тільки на Запорозжжі лук протримався до середини XVIII ст., а запорожці уславилися як чудові стрільці-лучники²⁰. Д.І. Яворницький, спираючись на спогади віце-адмірала К. Крюйса (1669 р.), відзначав, що козаки використовували луки, з яких дуже влучно стріляли²¹. У «Літописі Самовидця» також згадується про козацькі луки. Крім того, сагайдак часто фігурує в народних піснях і думах.

Зображальні джерела також підтверджують високу популярність лука. Навіть у XVII ст. лук ще був досить поширений і активно конкурував з ручною вогнепальною зброєю. Дослідники вказують, що дальність польоту стріли удвічі перевищувала дистанцію стрільби з пищалі²². Проте це твердження справедливе тільки стосовно окремих застарілих видів гладкоствольної вогнепальної зброї, що іноді зустрічалась у козаків. Так, згідно з даними Радянської військової енциклопедії, дистанція ефективної стрільби з лука досягала 200 м, при стрільбі ж із коня ця відстань збільшувалась на 30–40 відсотків. Проте вже в XVI ст. в Німеччині

з'явилися стволи з гвинтовим нарізним каналом, дистанція влучного пострілу з яких досягала 200–500 м. Під час розкопок під Берестечком було виявлено майже всі види ручної вогнепальної зброї першої половини XVII ст. Поруч знайдено рештки сагайдака з дев'ятьма стрілами та латунний гудзик для його запинання. Оперення стріл не збереглося. Їхні дерев'яні древка, довжиною до 74 см і товщиною в нижньому кінці 1–1,2 см, звужуються до верхнього кінця, у який вбито загострені кінці черенків наконечників різного типу. Серед них ромбічні, овальний із загостреним кінцем, один майже округлий з гострим виступом у верхньому кінці, інші – трикутні, чотиригранні тощо (рис. 55). В одному з козацьких гаманців на переправі знайдено кістяний перстень, призначений для

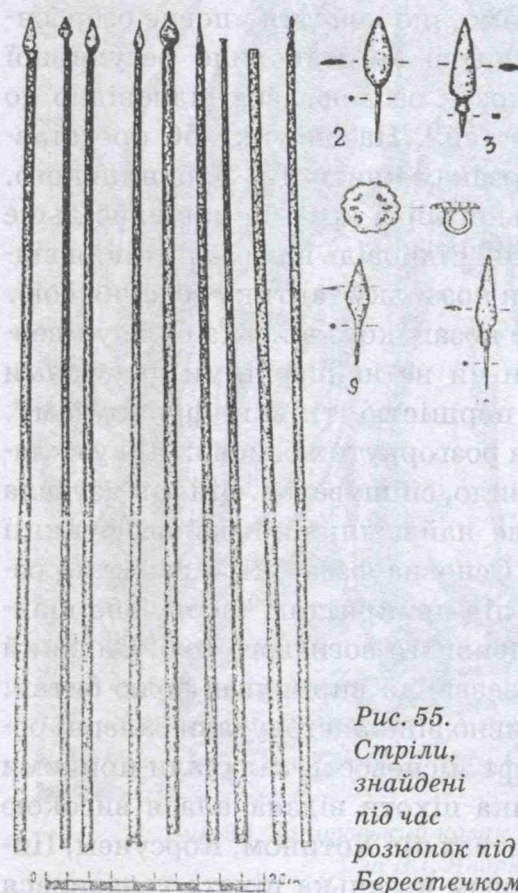

Рис. 55.
Стріли,
знайдені
під час
розкопок під
Берестечком

захисту великого пальця лівої руки від удару тятиви лука. Він також свідчить про вживання козаками під Берестечком луків і стріл²³, перевага яких полягала у високому темпі стрільби, недосяжному для тогочасної вогнепальної зброї. За певних обставин у пригоді ставала також повна безгучність пострілів з лука.

Головний недолік лука був пов'язаний з необхідністю багато років набувати кваліфікації, потрібної для швидкої і влучної стрільби, чого зовсім не вимагалось від вогнепальної зброї; застосування лука зобо-

в'язувало стрільця майстерно володіти зброєю, на відміну від аркебуз, мушкетів тощо, з яких давали неприцільний залп.

Найважливішим елементом наступального озброєння козака завжди залишалася ручна вогнепальна зброя – мушкет, рушниця, або самопал, та пістолі. Козаки уславилися, зокрема, як видатне піше «рушничне військо». Саме бездоганне володіння прийомами вогневого бою та своєрідна оборонна тактика допомагали козакам неодноразово перемагати супротивника, який мав кількісну перевагу.

Вище ми в загальних рисах окреслили наступальну зброю, якою користувались українські козаки. Для відтворення повного комплексу озброєння необхідно додати оснащення, таке як лопата чи мотика, рушничне начиння, натруска, кресало. Зауважимо, що поняття «повне озброєння» умовне, оскільки козацтво не становило регулярної військової сили й кожен козак озброювався відповідно до своїх уподобань і можливостей²⁴. На рисунку 56 представлено комплекс озброєння козака з книги Д.І. Яворницького.

Який же вид наступальної зброї козаків мав найбільше значення під час бойових дій? Відповідь на це запитання віднаходимо, проаналізувавши козацьку тактику ведення бою.

Найважливішою рисою козацького війська була універсальність вояків, що стали чи не найпершими драгунами в Європі, поступившись першістю тільки французам²⁵. У разі необхідності ведення розгорнутих бойових дій у складі підрозділу козак, як правило, спішувався. Бій зав'язувала й завершувала кіннота, але найважливіші бойові функції були покладені на піхоту. Основна фаза битви завжди розгорталась у пішому строю під прикриттям табору або шанців, з використанням інтенсивного вогневого бою. Сильний вогонь піхоти й артилерії зазвичай вирішував долю битви. У бойових діях козаки активно використовували саперні роботи, ураховували ландшафт місцевості, залучали прийоми військової хитрості. Тактика піхоти відзначалася високою маневреністю. У великих битвах під Хотиним, Корсунем, Пиллявцями, Збаражем і Зборовом козацька піхота уславилася

*Рис. 56. Запорозький козак при повному озброєнні,
за Д.І. Яворницьким*

своїми сильними ударами по ворогу й набула популярності далеко за межами України²⁶.

Шабля, як перш за все кавалерійська зброя, завжди мала в піхоті другорядне значення. Піші підрозділи послуговувалися шаблею тільки у випадках, коли доходило до рукопашної з пішими частинами ворога. До цього моменту доля бою, як правило, була вже вирішена.

У козаків кіннота ніколи не була найкращим різновидом військ. Г. де Боплан згадував, що на власні очі бачив, як 200 польських кавалеристів примушували втікати 2000 кращих козацьких кіннотників²⁷. У такому ж сенсі висловився один польський очевидець битви під Берестечком, сказавши, що «один добрий юнак може відігнати 10 кінних козаків»²⁸.

Подібні свідчення не можуть викликати недовіри: регулярна важка кіннота Речі Посполитої на той час була кращою в Європі. Козацька ж кавалерія виконувала другорядні функції, що зводились до розвідки, несення караульної служби, патрулювання. Під час битви кіннота розпочинала бій, відтягувала противника від основних сил або заманювала його в пастку. Так, під Хотином (1621) та Куруковом (1625) кіннота починала бій у той час, як основні піхотні сили намагалися непомітно наблизитися до ворожого табору. Бойова тактика кінноти зводилася до наступу «лавою» та герців. Звичайно при цьому активно використовувались усі ефективні засоби кінного бою, зокрема спис та шабля. Кіннота також завжди завершувала бій, коли необхідно було довершити розгром ворога або організувати його переслідування. Самостійного значення українська кіннота набула тільки з другої половини XVII ст.

Отже, шабля ніколи не була вирішальною зброєю в масштабних битвах. Шабля – це передусім зброя індивідуального рукопашного бою, незамінна у випадку, коли найперші засоби ведення збройної боротьби (у піхоті – вогнепальна зброя, у кінноті – спис) не можуть бути використані.

Цей факт підтверджується аналізом народної творчості. У народних піснях, коли мова йде про битви, шабля згадуєть-

ся рідко. Шабля та кінь – у більшій мірі персональні, глибоко інтимні й водночас символічні атрибути, що визначають «лицарський стан» козака. У народній уяві міцного зв'язку з такими атрибутами образ козака набуває тільки під кінець XVIII ст., після гайдамаччини. Так, у серії народних картин «Козак-бандурист» на найбільш ранніх полотнах, а також у лаврських «кужбушках» (шкільних підручниках), що писалися з живих прототипів, шабля присутня далеко не завжди.

Така ситуація відображена й у свідченнях сучасників, очевидців бойових дій, у яких брали участь козацькі війська. Так, у грудні 1637 р. запорозьке військо під проводом Павлюка, що налічувало 23 000 бійців, було не дуже добре озброєне: частина рушницями, інші – тільки рогатинами, косами, сокирами.

Під Хотиним, за свідченнями Я. Собеського, «було 30000 рушничних козаків, що могли ставати пішо, бо шаблі не всі мали»²⁹. Відомо, що в реєстр 1619 р. було записано 10 600 козаків. Під Хотин (1621) Сагайдачний привів понад 40 000 бійців. Отже, тільки приблизно кожний четвертий козак був реєстровим.

Очевидно, що реєстрові козаки, як професійні, привілейовані та більш забезпечені воїни, не могли обійтися без шаблі. Усі ж інші, позареєстрові козаки, як правило, озброювалися по змозі. Більшість із них були людьми незаможними й не могли придбати дорогої зброї.

Під Берестечком (1651) також далеко не кожний козак мав шаблю: «...шабля рідка, самопал у кожного»³⁰. Проте в цей час ситуація із шаблями в козацькому війську помітно поліпшилася. Так, на гравюрі В. Гондіуса 1652 р., що зображує полонених під Берестечком козаків, під їхніми ногами бачимо переважно шаблі (рис. 57). На барельєфі саркофага Яна Казимира (1672) більшість козаків озброєна шаблями (рис. 58).

Цьому є свої пояснення. У результаті визначних перемог військ Богдана Хмельницького над поляками козацька армія захопила військову здобич у нечуваній до того часу

Рис. 57. В. Гондіус.
Полонені під
Берестечком козаки
(ліворуч) та селяни
(праворуч)

кількості. Крім того, сам Хмельницький приділяв багато уваги військовій організації армії та її забезпеченню. Так, козаки, захоплені в полон під Почаєвом 31 травня 1651 р., у своїх свідченнях твердили, що у військо Хмельницького харчі, горілку, шаблі, порох і свинець везуть з Києва³¹. Згідно з іншими свідченнями, здійснювалася закупівля довіреними гетьмана партій зброї у Львові³². Дослідники економіки козацької держави також вважають, що Хмельницький організував централізоване забезпечення армії зброєю, зокрема шаблями³³.

Шабля не була дешевим і загальнодоступним видом зброї. Це характерно не тільки для України, а й для Європи та країн Сходу. Так, С.К. Богоявленський зазначає, що східні шаблі в Московії XVI ст. дуже високо цінувались за якість металу та обробки. Вони коштували по кілька сотень рублів, тож більшість дворян купувала шаблі місцевих виробників³⁴. Проте протягом XVI–XVII ст. обсяг світового вироб-

Рис. 58. Козаки на барельєфі саркофага Яна Казимира

ництва зброї значно зріс, технології спростилися й подешевшали; відповідно знизилася й ціна на шаблі. Змонтована проста іранська шабля стала коштувати від 5 до 6 рублів³⁵.

В Україні навіть прості шаблі місцевого виробництва спочатку коштували значних грошей. У документі 1582 р. зустрічаємо згадку про вінницької роботи «шабель пахолчих барвєных пять, ... купленные по сороку и осьми грошей литовских»³⁶. В іншому місці записано: «...а у вози взяли: шаблю, которая коштowała сорок грошей литовских» (1585 р.)³⁷. 40 литовських грошей – це приблизно 1,7 злотих.

У 1578 р. рядові реєстрові козаки регулярного підрозділу, організованого Стефаном Баторієм, отримували по 15 злотих (6 литовських кіп, або 360 грошей) щорічно, за умови ведення бойових дій. У мирний час козаки отримували менше (для порівняння: платня старшого підрозділу становила 400 злотих, або 160 кіп)³⁷. Отже, проста бойова шабля наприкінці XVI ст. коштувала приблизно півтори місячні платні реєстровця.

У 1601 р. полковник одержував 200 злотих на рік, обозний – 30, писар – 10, осавул – 25, сотник – 15, хорунжий, сурмач, довбуш – по 8, рядові козаки – 7³⁹.

До 30-х рр. XVII ст. платня козакам підвищилася до 28 злотих. Звичайно, вербуючись на чужу службу або захоплюючи військову здобич, козак міг одержувати й значно більше.

У середині XVII ст. шабля подорожчала: за часів Хмельницького її вартість становила 10–15 польських злотих⁴⁰. В.О. Сидоренко наводить схожі дані за 1656 р. з цінами шабел по 10, 11, 12 злотих⁴¹. Однак і співвідношення цін змінилося. Рядовий козак діючої козацької армії отримував у цей час платню в розмірі 30 злотих щорічно, хоча й нерегулярно⁴². Реєстрові підрозділи 1660 р. (усього 60 000 бійців⁴³) здебільшого не мали потреби платити за шаблю (армія забезпечувалася шаблями та рушницями коштом держави).

Ціни на шаблі варіювалися в дуже широкому діапазоні залежно від вимог до зброї кожного конкретного замовника. Документи перших десятиліть XVII ст. свідчать, що шляхетська шабля «сребром оправная» коштувала в середньому 30–40 злотих (1617–1618). Для тогочасної заможної шляхти узвичаєним було мати декілька шабел, що являли собою скоріше витвори ювелірного мистецтва, аніж зброю. Так, в описі майна Семена Палія налічувалося майже півтора десятка розкішних екземплярів шабел⁴⁴. Ще більша колекція шабел була в домі Івана Самойловича. Ось одна із звичайних характеристик такої зброї: «...ножны хозу черного, криж и оправа золотые, и в той оправе 315 камней болших и малых и искр яхонтовых красных измерудных, да 30 искор алмазных; полоса булатная...»⁴⁵. Речі подібної вартості постійно згадуються в описах майна української шляхти⁴⁶.

Звичайно, що ціни на такі вироби із часом тільки зростали, іноді складаючи справжнє багатство. Так, одна із шабел Костянтина Острозького коштувала 6 тис. талерів (1616)⁴⁷.

Отже, в першій половині XVII ст. шабля, як і раніше, залишалася відносно дорогим і престижним видом зброї. Її завжди мали на озброєнні реєстрові підрозділи, що перебували на офіційній службі польської корони, а також заможна українська шляхта (козацька старшина) та їхні «пахолки».

Для незаможних козаків єдиним способом дістати шаблю було захоплення військової здобичі.

До другої половини XVIII ст. ситуація із шаблями (а також іншим озброєнням та амуніцією) у козацьких полках різко погіршилася: давалися взнаки наслідки Руїни. Джерела згадують переробки зі старих російських палашів, давні польські шаблі, а в більшості випадків – шаблі місцевої роботи, часто ремонтвані, без оправ, виготовлені із заліза найнижчої якості⁴⁸. Подальша доля козацьких шабел на українських землях, колонізованих Російською імперією, була остаточно пов'язана з масовим російським зброярським виробництвом та російськими типами зброї.

Дослідження зразків шабел у музейних колекціях України

У даному підрозділі розглянемо та проаналізуємо *козацьку шаблю* виключно як морфологічний тип. Відбір матеріалу зумовлений необхідністю з'ясувати, якими саме шаблями користувалися українські козаки. Звичайно, сьогодні неможливо цілком певно сказати, кому саме належав той чи інший екземпляр з колекції зброї, що зберігається в одному з музеїв України. Проте основа вже сформованих музейних фондів залишається незмінною – це приватні колекції відомих меценатів XIX–XX ст., збирачів козацьких старожитностей, які намагалися добирати тематичні речі (наприклад ДІМ, ЧІМ). Так, знаменитий збирач предметів козацької давнини В.В. Тарновський використовував прогресивний на сучасному йому етапі розвитку історичної науки метод, диференціюючи зброю відповідно до її походження⁴⁹. Керуючись таким підходом, «козацькими» слід вважати шаблі, що надійшли до музейних колекцій з родин нащадків козаків.

Інші збірки – пізнішого періоду, проте вони також сформовані за рахунок злиття давніших колекцій, об'єднання

музеїв та передачі експонатів з однієї установи до іншої (наприклад ЛІМ, ПІМ).

Для зброєзнавчого аналізу ми використали матеріали шести великих українських музейних колекцій зброї. Залучений масив, звичайно, не охоплює навіть половини загальної кількості матеріалу, наявного в музейних та приватних збірках нашої країни, проте його цілком достатньо для визначення загальних тенденцій поширення певних морфологічних типів та створення узагальнюючого «портрета» козацької шаблі.

Вивчати шаблі будемо у групах, створених за принципом спільного місця зберігання пам'яток. У дужках наводимо загальну нумерацію експонатів, підданих класифікації.

У фондах **Національного музею історії України** (м. Київ) зберігається одна з найбільших в Україні група шабел XVI–XX ст. загальною кількістю понад 90 експонатів. Серед них 25 одиниць XVII–XVIII ст. вважаємо козацькими.

Наводимо детальні описи тільки найбільш характерних та перспективних, з нашого погляду, пам'яток, дослідження яких може привести нас до виявлення зброї українського походження.

1(1). Карабеля XVII ст., Туреччина – Україна. Інв. № 3-365.

Сталь, срібло, дерево, шкіра, напівдорогоцінне каміння. Кування, карбування, гравірування, насічка, емалювання, таушування, інкрустація камінням. Параметри шаблі: А=87,5; В=74; С=3,5; D=3,2; Е=23,5; F=10,2 (7,5); G=32; N=9,5.

Клинок дамаскований, слабо викривлений, без долів, з дволезовою елманню. Спинка клинка широка, розложиста, клиноподібно звужується на елмані, переходячи в лезо. Бойовий кінець дволезовий, тупокінцевий. На відстані 9,5 см від п'яти з обох боків клинка таушовано рослинно-геометричний орнамент.

Ефес відкритого типу. Гарду втрачено. Обкладки руків'я з дерева, утримуються на трьох заклепках. На обох щічках

по два овальних та одному прямокутному пазу під оправу з напівдорогоцінного каміння. Каптурець срібний з рослинним орнаментом, розширюється на верхів'ї. По всій довжині каптурця змонтовані вісім овальних оправ (з них одна втрачена), у які вправлено п'ять коричневих та одну зелену яшму. Верхів'я у вигляді стилізованої голови орла.

Дерев'яна обкладка піхов обтягнена чорного кольору шагреном (так званим «хозом», або «ящуром»), із зовнішнього боку розміщено шов. Металева оправа із срібного стопу, нерівномірно вкрита позолотою («бляхмалем»), складається з устя, наконечника та обоймиці. На усті з великою прорізною закріплено рухоме кільце. Із зовнішнього і внутрішнього боків розміщено по три яшми в овальній емальованій оправі. На обоймиці з рухомим кільцем – по одній зеленій яшмі в срібній оправі. Наконечник з гребінцем фігурної форми з кулькою на кінці. Із зовнішнього боку вправлені три невеликих коричневих яшми, одна більша, рожевого кольору, та один камінь синього кольору у прямокутній оправі. Загалом прийоми інкрустації шабельної оправы яшмовими та нефритовими платівками характерні для турецького зброярства XVII ст.⁵⁰

Оправа піхов оздоблена рослинним орнаментом.

Серед представленого в нашій роботі матеріалу ця шабля – чи не єдина, що майже точно відповідає численним описам майна козацької старшини⁵¹. Відповідно до запису в музейній картотеці, шабля належала курінному отаманові Запорозької Січі Вовку (XVIII ст.).

3 (3). Карабеля XVII ст., Туреччина – Україна. Інв. № 3-51 (фото 5).

Сталь, срібло, дерево, шкіра. Кування, карбування, штампування, золотіння. Параметри шаблі: A=96; B=83,5; C=3,8; D=3,8; E=23,5; F=10,5 (6,7); G=35,6; L=10; N=11; R=6.

Клинок широкий, слабо викривлений, з одним широким долом та елманню. Спинка клинка розложиста. Бойовий кінець дволезовий, тупокінцевий.

Таблиця

Морфологічні типи	Загальна нумерація	Інвентарні номери	Період (ст.)	Походження (країна)	Примітки
Карабеля	1 (1)	З-365	17	Туреччина – Україна (?)	
	2 (2)	З-40	16	Польща	
	3 (3)	З-51	17	Туреччина – Україна	
	4 (4)	З-754	17	Іран – Туреччина (?)	
Кілідж	5 (5)	З-406	18	Туреччина (?)	
	6 (6)	З-399	18	Туреччина	
	7 (7)	З-69	18	Туреччина	
Турецького типу	8 (8)	З-62	18	Росія	
	9 (9)	З-68	18	Туреччина	
	10 (10)	З-55	18	Туреччина	Церемоніальна, прикрашена коралами
Шамшир	11 (11)	З-41	18	Росія	
	12 (12)	З-49	17–18	Іран – Росія	
	13 (13)	З-133	18	Іран	
	14 (14)	З-47	18	Балканська	
	15 (15)	З-64	18	Балканська	
Польсько-угорська, тип II	16 (16)	З-60	17	Польща	З напівзамкнутим ефесом
«Орла»	17 (17)	З-45	18	Польща – Туреччина	
Ординка	18 (18)	З-405	17	Польща	Янівка
Гусарська	19 (19)	З-409	18	Польща	Баторійка
	20 (20)	З-398	18	Польща	З чашкоподібною гардою
	21 (21)	З-294	17	Польща	Августівка
	22 (22)	З-413	18	Польща	

Продовження таблиці

Морфологічні типи	Загальна нумерація	Інвентарні номери	Період (ст.)	Походження (країна)	Примітки
	23 (23)	З-400	18		З рухомою другою дужкою
	24 (24)	З-1352	18	Польща	З чашкоподібною гардою
Чечуга	25 (25)	З-293	17	Польща	

Ефес відкритого типу. Гарда проста, хрестоподібна. Хрестовина коротка, кільйони з кулькоподібними закінченнями. Перехрестя виконане як частина хрестовини, прикрашене рослинним орнаментом у вигляді великих квітів. Руків'я має незначний нахил у бік леза, кам'яні щічки закріплені на хвостовику трьома заклепками. Верхів'я виконане у вигляді стилізованої голови орла.

Дерев'яна обкладка піхов обтягнена шкірою чорного кольору. Металева оправа складається з устя, наконечника та двох обоймиць, кільця яких утрачено. Усі елементи оправи виконано з того самого матеріалу, що й перехрестя (срібного стопу), та декоровано рослинним орнаментом у вигляді квітів. На усті розташовано фігурний медальйон.

Загальний стиль оформлення зброї наслідує турецьку орнаментику кінця XVII – початку XVIII ст. з характерним набором квітів – тюльпанами та соняшниками⁵². Утім, є декілька аргументів, що дозволяють висловити серйозні сумніви стосовно турецького походження цієї шаблі. Так, попри всю схожість із турецьким стилем, відсутні елементи характерного геометричного орнаменту – картуші, пальмети тощо. Сам стиль виконання частини квітів суттєво відрізняється від загальноприйнятого, зокрема це стосується квітки, розташованої в центрі гарди (саме місце її розташування теж наводить на певні роздуми⁵³). Нарешті відсутні притаманні турецькій зброї зображення й написи.

5 (5). Шабля турецького типу, кілідж, Туреччина, XVIII ст. (фото 6). Інв. № 3-406.

Сталь, кістка. Кування, карбування, різьблення. Параметри шаблі: A=88; B=73; C=4,5; D=4,5; E=29; F=11,3 (7,4); G=33; L=17,7; N=9; R=8,2.

Сталевий, сильно викривлений клинок розширюється в останній третині, утворюючи елмань. Спинка широка, розложиста, звужується на елмані. Бойовий кінець гострокінцевий, однолезовий. Біля п'яти клинка розміщене рікассо довжиною 5,5 см, яке повільно переходить у лезо.

Ефес відкритого типу. Гарда проста, хрестоподібна. Кінці кільйонів овальні витягнуті. Перехрестя витягнутої ромбічної форми з двома парами шипів, становить монолітну конструкцію з хрестовиною. Руків'я без нахилу. Кістяні щічки закріплені на хвостовику трьома заклепками. Верхів'я комоподібної форми.

Із зовнішнього боку клинка – залишки гравірованого рослинного орнаменту. Декоративне оздоблення ефеса – карбований рослинний орнамент на гарді.

Піхви втрачено.

7 (7). Шабля турецького типу, кілідж, Туреччина, друга половина XVIII ст. Інв. № 3-69 (фото 7).

Сталь, срібло, ріг, шкіра. Кування, карбування, різьблення, золотіння. Параметри шаблі: A=79; B=65,8; C=4,7; D=5; E=20,5; F=10 (5,5); G=29; L=16,8; N=9; R=8,5.

Сталевий, сильно викривлений клинок різко розширюється в останній третині, утворюючи елмань. Бойовий кінець тупокінцевий, однолезовий. Біля п'яти розміщене рікассо довжиною 5 см, яке повільно переходить у лезо.

Ефес відкритого типу. Гарда зі срібного стопу, проста, хрестоподібна. Кінці кільйонів овальні витягнуті. Перехрестя витягнутої ромбічної форми з двома парами шипів, становить монолітну конструкцію з хрестовиною. Руків'я має незначний нахил. Рогові щічки закріплено на хвостовику трьома заклепками. Верхів'я комоподібної форми.

Обкладка піхов дерев'яна. Між довгими устям та наконечником видно тільки її невелику частину, обтягнену шкірою чорного кольору. На кінці наконечника розміщується гребінь фігурної форми. Єдина обоймиця розміщена впритул до устя. На обоймиці закріплено два рухомих кільця (зверху та знизу) – свідчення про характерний для кіліджа спосіб підвішування зброї при носінні. Гарда та оправа оздоблені карбованим традиційним турецьким рослинним орнаментом з характерними для XVIII ст. бароковими елементами.

9 (9). Шабля турецького типу, XVIII ст., Туреччина – Іран (фото 8). Инв. № 3-68.

Сталь, срібло, дерево, шкіра. Кування, карбування, гравірування, насічка. Параметри шаблі: A=96,8; B=82,2; C=2,7; F=12,1 (9,6); G=38; L=3,6; N=9,7; R=8,2.

Клинок перського типу, сталевий, вузький, з одним широким долом, зміщеним до спинки, повільно звужується до вістря. Бойовий кінець гострокінцевий, однолезовий. Біля п'яти розміщене рікассо довжиною 3,5 см, з розложистою спинкою. На зовнішньому боці клинка вигравірувано овальний знак з хаотично розташованими в ньому лініями різної довжини. Гарда та елементи оправи оздоблені простим карбованим рослинним орнаментом.

Ефес відкритого типу. Гарда зі срібного стопу, проста, хрестоподібна. Кінці кільйонів кулькоподібні. Перехрестя витягнутої ромбічної форми з двома парами шипів, становить монолітну конструкцію з хрестовиною. Руків'я з незначним нахилом. Дерев'яні щічки закріплено на хвостовику двома заклепками. Верхів'я комоподібної форми, з отвором для темляка.

Обкладка піхов дерев'яна, покрита чорною шкірою. Уздовж усієї довжини піхов по центру проходить декорований шов із золотого дроту. Оправу складають устя, наконечник та дві розміщені у верхній частині піхов обоймиці. Перша розташована впритул до довгого устя фігурної форми. На обоймицях зверху закріплені рухомі кільця.

Гарда та всі елементи оправи декоровані гравірованим рослинним орнаментом.

10 (10). Шабля турецького типу, XVIII ст., Туреччина (фото 9). Інв. № З-55.

Сталь, срібло, мідь, корали, бірюза. Кування, інкрустація коралами та камінням, різьблення, таушування, насічка, золотіння, лютування. Параметри шаблі: А=95,5; В=79; С=3,3; F=9,7 (6,6); G=40; L=11,5; N=9; R=6,3.

Клинок сталевий, з пером в останній чверті. Уздовж штаби (на відстані 1/5 частини від п'яти), від обуха до центральної осі, проходить один широкий дол, який в останній третині клинка розпадається на два. Вони утворюють чітко означені реберця. Спинка клинка починає різко звужуватися за 20,5 см до вістря. Бойовий кінець тупокінцевий, однолезовий.

Ефес відкритого типу. Гарда проста, хрестоподібна. Кільйони загнуті донизу. Перехрестя витягнутої ромбічної форми з двома парами шипів, становить монолітну конструкцію з хрестовиною. Щічки та верхів'я металеві, виконані як одне ціле, у типовому для кіліджа стилі.

Обкладка піхов металева. Оправу складають невелике устя, виконане в тілі обкладки, та дві розміщені у верхній частині піхов обоймиці. На кожній з них зверху закріплено рухоме кільце. Уздовж першої 1/5 частини клинка золотом інкрустовано геометричний орнамент та нерозшифрований напис у картуші. Широкий дол у середній частині та верхній долик у кінці клинка інкрустовано імітацією напису та рослинним орнаментом.

Піхви та ефес суцільно оздоблені коралами та бірюзою, що розташовані довільно або утворюють орнамент.

13 (13). Шабля перського типу, клинок – шамшир XVIII ст., Іран. Інв. № З-133 (фото 10).

Сталь, срібло, дерево, кістка, оксамит. Кування, карбування, золотіння. Параметри шаблі: А=93; В=79; С=3,2; F=10,9 (7,8); G=36,9; L=15; N=11; R=5,5.

Клинок дамаскований, вузький, без пера і дол, повільно звужується до однолезового гострокінцевого бойового кінця.

Ефес відкритого типу. Гарда проста, хрестоподібна. Кільйони сплющені на кінцях. Перехрестя витягнутої ромбічної форми з двома парами шипів. Кістяні щічки руків'я закріплені на хвостовику за допомогою заклепок. Верхів'я оливкоподібної форми, монолітне, з'єднане заклепками з хвостовиком.

Дерев'яна обкладка піхов обтягнена оксамитом червоного кольору. Металева оправа складається з устя, наконечника та обоймиць. Устя (9,5 см), що міститься впритул до верхньої обоймиці, та довгий наконечник (37 см) позолочені та прикрашені рослинним орнаментом. Кільця непорушно закріплені на двох металевих обоймицях. Портупея прикрашена металевими бляшками.

Стиль орнаменту, що прикрашає шабельну оправу, виявився надзвичайно близьким узбецьким і туркменським різновидам шамшира XIX ст.⁵⁴

Клейма й написи на клинку та оправі відсутні.

16 (16). Шабля польсько-угорського типу. Кінець XVII ст., Польща (фото 11). Інв. № 3-60.

Сталь, дерево, шкіра. Куван'я, гравірування, карбування, золотіння. Параметри шаблі: A=90; B=77; C=3; D=3; E=20; F=8,5 (5,5); G=30; L=13; N=8.

Довгий сталевий клинок з пером. Один широкий дол тягнеться від ефеса майже до вістря вздовж центральної осі клинка, другий, вузький дол, – уздовж обуха. Бойовий кінець гострокінцевий, дволезовий.

Ефес напівзакритого типу. Гарда хрестоподібна, випукла в середній частині, нижні шипи перехрестя втрачені. Кільйони на кінцях розширені та сплющені. Один кільйон заломлений під прямим кутом догори й майже сполучається з верхів'ям витягнутої форми. Руків'я обтягнене шкірою чорного кольору, щічки утримуються трьома заклепками.

Піхви дерев'яні, обтягнені чорною шкірою. Металеву оправу складають устя фігурної форми, дві обоймиці з рухомо закріпленими кільцями та наконечник. Хрестовина, верхів'я та всі елементи оправы декоровані гравірованим рослинним орнаментом.

17 (17). «Шабля орла» XVIII ст., Польща – Туреччина (фото 12). Інв. № 3-45.

Сталь, срібло, мідь, кістка. Кування, рельєфне різьблення, карбування, таушування. Параметри шаблі: А=94,5; В=78; С=3,5; D=3,2; Е=25,5; F=10,5 (7,4); G=36; L=13; N=9,5; R=7.

Клинок – турецький, з елманню і трьома вузькими доликами з відстані 1/5 частини штаби від п'яти, утворюють чіткі реберця. Елмань загострена з двох боків. Бойовий кінець дволезовий, гострокінцевий. На клинку таушовано нерозшифрований напис у картуші.

Ефес відкритого типу. Гарда зі срібного стопу, проста, хрестоподібна. Кінці кільйонів видовжені, фігурної форми. Перехрестя витягнуте, ромбічне, з двома парами шипів, становить монолітну конструкцію з хрестовиною. Руків'я має незначний нахил. Кістяні щічки скріплені на хвостовику верхів'ям. Верхів'я монолітне, металеве, у вигляді голови орла.

Обкладка піхов дерев'яна, обтягнена шкірою чорного кольору. Оправу складають устя, наконечник та дві обоймиці. Останні розміщено відповідно на усті та металевій пластині, розташованій посередині піхов. Передбачене кріплення кілець як зверху, так і знизу обоймиць. Наконечник закінчується гребенем фігурної форми. Гарда, усі елементи оправи оздоблені рослинним орнаментом.

Колекцію шабел **Чернігівського обласного історичного музею** започаткував ще його засновник В.В. Тарновський. Найповніше сучасний склад збірки відображений у виданому 1990 р. каталозі⁵⁵. Досліджуючи матеріали експозиції і фондів цього музею, ми виявили вісім козацьких шабел.

Таблиця

Морфологічні типи	Загальна нумерація	Інвентарні номери	Період (ст.)	Походження (країна)	Примітки
Карабеля	1 (26)	И-2893	17	Туреччина – Україна	
	2 (27)	И-2897	18	Туреччина – Польща	
	3 (28)	И-2926	17–18	Туреччина – Україна	
Турецького типу	4 (29)	И-2931	18	Туреччина – Україна	
	5 (30)	И-2896	17–18	Туреччина – Україна	«Шабля Івана Мазепи»
	6 (31)	И-2912	18–19	Туреччина – Іран	
Карабеля гусарська	7 (32)	И-2910	17	Польща	
Ординка	8 (33)	И-2916	17	Туреччина – Україна	

1 (26). Карабеля XVII ст., Туреччина – Україна (фото 13).
Інв. № И-2893.

Сталь, срібло, шкіра, дерево. Кування, гравірування, карбування, насічка, різьблення, золотіння, чорніння. Параметри шаблі: А=99,5; В=88,5; С=3,2; F=6,8 (9,8); G=41; L=10,2; N=8; R=7,3.

Клинок сталевий, значної кривизни, характерної для шамшира форми. Долів і елмані немає. Дволезовий бойовий кінець гострокінцевий. З правого боку клинка в картуші залишки таушованого нерозшифрованого арабського напису.

Ефес відкритого типу. Гарда зі срібного стопу, хрестоподібна. Витягнуте ромбічне, з двома парами шипів, перехрестя становить монолітну конструкцію з хрестовиною. Кінці кільйонів краплеподібної форми. Руків'я обтягнене шкірою ската. Щічки прикріплені до хвостовика на трьох

заклепках. У центрі хрестовини орнамент у вигляді чотирьох симетрично розташованих плодів граната. Заклепки руків'я та срібна ажурна оправа прикрашені квітковим орнаментом.

Обламані піхви були обтягнені хозом. Уціліла оправа складається з устя та двох обоймиць із рухомими кільцями, покрита декором із зображенням гранатових плодів у квітках тюльпана, виконаних карбуванням та різьбленням на ажуровому почорненому полі, заповненому дрібним рослинним орнаментом. На усті зображено хрест, напис кирилицею й дату «1664».

Укладач каталогу чернігівської колекції зброї вважає, що шаблю зроблено в Україні⁵⁶. Крім написів, підставою для такого висновку може бути незвичайна форма хрестовини з краплеподібними кільйонами. До того ж у певне протиріччя заходять типовий для Туреччини XVII ст. декор⁵⁷ і рівнобіжні сторони руків'я, непритаманні тогочасним турецьким карабелям.

2 (27). Карабеля, перша половина XVIII ст. (фото 14). Туреччина – Польща. Инв. № И-2897 (з колекції В.В. Тарновського, № 129).

Сталь, слонова кістка, дерево, шкіра. Кування, гравірування, карбування, різьблення, оброн, насічка, чорніння. Параметри шаблі: А=92; В=81; С=3,2; F=7,3 (4,3); G=40; L=8,5 (без одного кільйона); N=12; R=6.

Клинок сталевий, з двома долами вздовж обуха – довгим та коротким. Бойовий кінець гострокінцевий, дволезовий.

Ефес відкритого типу. Гарда хрестоподібна, з перехрестям. Один кільйон обламаний, кінець другого – у вигляді пелюстки. Щічки та верхів'я виконані зі слонової кістки монолітно. Центр ваги шаблі зміщено до середини.

Клинок і гарда прикрашені рослинним орнаментом з бароковими елементами. Із зовнішнього боку клинка, біля п'яти, розміщено великий шестикутний хрест. На щічках руків'я розташовані металеві пластини із зображеннями архангела Михаїла з правого боку та Юрія Зміборця – з лівого.

Піхви дерев'яні, обтягнені шкірою чорного кольору. Металеву оправу складають устя, дві обоймиці з рухомими кільцями та наконечник. Уся оправа шаблі декорована рослинно-геометричним орнаментом.

3 (28). Карабеля. Клинок XVII ст., ефес XVIII ст., Туреччина – Україна (фото 15). Інв. № И-2926 (з колекції В.В. Тарновського, № 143).

Сталь, золото, рубіни, яшма. Кування, таушування, інкрустація, штампування, насічка. Параметри шаблі: А=960; В=840; С=32.

Клинок сталевий, середньої кривизни, з елманню. На елмані є дол. Бойовий кінець гострокінцевий, дволезовий. З правого боку клинка, біля ефеса, зображення двох свічок, що горять, Богородиці з Дитям, двох янголів, які підтримують корону, прикрашену рубінами. Уздовж обуха – нерозшифрований напис грецькою, очевидно цитата з Біблії.

Ефес закритого типу, пізнішого походження. Гарда складається із захисної дужки, що переходить у хрестовину. Перехрестя з двома парами шипів становить монолітну конструкцію з хрестовиною. Загнутий униз правий кільйон закінчується кулькою. Щічки руків'я виготовлено із сірої яшми, їх утримують на хвостовику три заклепки. Верхів'я, що має фігурну форму, укрите металевою пластиною.

Згідно з каталогом В.В. Тарновського, ця шабля – «дарунок гетьмана Мазепи осавулу Савичу... придбана у нащадків Савича»⁵⁸.

На нашу думку, клинок цієї шаблі виготовлений в Туреччині в кінці XVII ст., про що красномовно свідчить його декор⁵⁹. Ефес поєднує конструктивні й декоративні особливості польських і турецьких карабель XVIII ст. (яшмові щічки) та гусарських шабель. Робота українських майстрів у даному випадку могла полягати у виготовленні ефеса та монтажі зброї.

4 (29). Шабля турецького типу, 1712 р., Туреччина – Україна (?) (фото 16). Інв. № И-2931.

Сталь, мідь, ріг, дерево, сап'ян. Кування, гравірування, різьблення. Параметри шаблі: A=94; B=80,5; C=3,5; F=14,3 (11,6); G=38; L=18; N=9; R=8,3.

Клинок іранського типу (шамшир), сталевий, значної кривизни, з одним широким долом, без елмані, сторони повільно звужуються до кінця. Бойовий кінець гострокінцевий, дволезовий. Біля п'яти з двох боків написи: із зовнішнього боку – «ANNO DOMINI 1712» та зображення тварини – імітація пассауського «волчка», з внутрішнього – кирилицею «року 1712». Уздовж обуха йде повздовжня тріщина, що свідчить про низьку якість сталі або металообробки.

Ефес відкритого типу. Гарда проста, хрестоподібна. Кінці кільйонів у вигляді восьмигранних шпичок. Перехрестя витягнутої ромбічної форми з двома парами шипів, становить монолітну конструкцію з хрестовиною. Руків'я без нахилу. Щічки, що виготовлені з темного рогу, закріплені на хвостовику двома заклепками. Верхів'я комоподібне, з отвором для темляка.

Піхви дерев'яні, у середній частині обтягнені тканиною зеленого кольору. Металева оправа вкриває більшу частину піхов і складається з устя, двох обоймиць із рухомими кільцями та наконечника. Елементи оправи по контуру декоровані гравірованим орнаментом. Саме характер декору та написів наводить на думку про те, що останній етап виготовлення шаблі відбувався поза межами Туреччини – у Речі Посполитій.

5 (30). Шабля турецького типу, клинок – XVII ст., руків'я – XVIII ст., Туреччина – Україна. Інв. № И-2896 (з колекції В.В. Тарновського, № 134, фото 18).

Сталь, ріг, дерево, шкіра. Кування, гравірування, різьблення. Параметри шаблі: A=92; B=78; C=3.

Клинок сталевий, значної кривизни, з двома вузькими долами. Бойовий кінець гострокінцевий, дволезовий. З правого боку клинка, біля п'яти, у колах залишки двох знаків (можливо клейм), уздовж штаби скорописом вигравірувано «Іоанн Мазепа 1665».

Ефес відкритого типу. Гарда проста, хрестоподібна. Перехрестя витягнутої ромбічної форми з двома парами шипів, становить монолітну конструкцію з хрестовиною. Кінці кільйонів у вигляді конічних головок. Щічки руків'я виготовлені з темного рогу. Верхів'я комоподібне, з отвором для темляка.

Піхви дерев'яні, обтягнені шкірою. Металева оправа складається з устя (утрачене), двох обоймиць із рухомими кільцями та наконечника. З внутрішнього боку шкіра скріплена поздовжнім швом.

Згідно з каталогом В.В. Тарновського, шаблю «придбано у селі Бахмач Черніговської губернії, у козака в хаті. Шабля догетьманського періоду Мазепи»⁶⁰. Утім, підтвердити автентичність напису нам не вдалося. Окрім того, судячи зі стилю й техніки виконання гарди та обоймиць, їх зроблено пізніше й, очевидно, нашвидкуруч.

6 (31). Шабля з ефесом турецького типу, кінець XVIII – початок XIX ст. (фото 17), Туреччина (верхів'я та піхви) – Іран (гарда). Інв. № И-2912 (з колекції В.В. Тарновського, № 145).

Сталь, ріг, дерево, шкіра. Кування, карбування, різьблення. Параметри шаблі: А=99; В=86; С=4,2; D=4,7; E=34,5; F=7 (3,5); G=50; L=12,3; N=10; R=8.

Клинок сталевий, з великою елманню та трьома долами. На дволезовій елмані окремо розміщені два дола. Бойовий кінець гострокінцевий, дволезовий.

Ефес відкритого типу. Гарда проста, хрестоподібна. Перехрестя витягнутої ромбічної форми з двома парами шипів, становить монолітну конструкцію з хрестовиною. Кінці кільйонів дископодібні. Щічки руків'я з рогу, утримуються на хвостовику двома заклепками. Верхів'я комоподібне, з отвором для темляка.

Піхви дерев'яні, обтягнені шкірою. Із внутрішнього боку по всій довжині шкіру скріплено сталевим швом. Металева оправа проста, без декору, складається з устя, двох обоймиць із рухомими кільцями та наконечника.

Шабля важка, центр ваги зміщено в останню третину клинка.

Згідно з каталогом В.В. Тарновського, шаблю «придбано у селі Мишурин Ріг понад Дніпром, Єкатеринославської губернії, у нащадків запорожця»⁶¹.

Оригінальна форма клинка дуже ускладнює атрибуцію, проте ми схильні вважати, що цей екземпляр шаблі змонтовано в умовах відсутності спеціально обладнаної ремісничої майстерні та кваліфікованого зброяра, оскільки зброя малопридатна для фехтування.

7 (32). Карабеля гусарська (або «козацька»), XVII ст., Польща. Інв. № И-2910 (з колекції В.В. Тарновського, № 130, фото 19).

Сталь, срібло, дерево, шкіра. Кування, гравірування, карбування, лютування, золотіння. Параметри шаблі: А=99,5; В=86,1; С=3; D=3; E=13; F=8,8 (6,2); G=45; L=16; N=9; R=8,6.

Клинок сталевий, середньої кривизни, з пером, одним широким долом і борозенкою вздовж широкого розложистого обуха. Бойовий кінець гострокінцевий, дволезовий. З внутрішнього боку клинка, біля п'яти, клеймо «гурда»: дві дужки, звернені випуклими частинами одна до одної, і чотири крапки.

Ефес відкритого типу. Гарда у вигляді хрестовини з перехрестям зі срібного стопу, з'єднаної ланцюжком з верхів'ям. Кільйони закінчуються трілисниками. Руків'я вкрите шкірою ската. Металеве верхів'я плоске, витягнуте, нахилене в бік леза.

Піхви дерев'яні, обтягнені шкірою чорного кольору. Оправу складають устя, дві обоймиці із рухомими кільцями й наконечник. Металевий каптурець, гарда та оправа оздоблені карбованим рослинним орнаментом, золочені. Хоча декор наслідує турецькі традиції, клеймо й сам морфологічний тип шаблі свідчать про її польське походження.

8 (33). Шабля вірменська (ординка), XVII ст., Туреччина – Україна (фото 20). Інв. № И-2916 (з колекції В.В. Тарновського, № 130).

Сталь, золото, срібло, дерево. Кування, карбування, гравірування, таушування, інкрустація металом, чорніння, золотіння. Параметри шаблі: A=91,8; B=78; C=3,4; D=3; E=23; F=8,8 (6,2); G=33; L=12,5; N=9,8; R=7,7.

Клинок сталевий, малої кривизни, з елманню, без долів, таушований та інкрустований золотом і сріблом. Бойовий кінець гострокінцевий, дволезовий. З правого боку клинка, біля ефеса, зображені дві свічки, що горять, хрест у колі, уздовж обуха напис латиною: «NDICA DOMINE NOCENTES ME EXPUGNA IMPUGNANTES ME» («Засуди, Господи, тих, хто шкодить мені та здолай тих, хто проти мене»).

Ефес відкритого типу, гарда зі срібного стопу, хресто-подібна. Перехрестя з двома парами шипів, становить монолітну конструкцію з хрестовиною. Кінці кільйонів кулясті. Руків'я вкрите срібною платівкою із зерню та черню. Верхів'я у вигляді сплющеного наперстка, нахиленого під тупим кутом у бік леза. Від хрестовини до верхів'я посередині руків'я проходить вузька срібна платівка.

Обкладка піхов дерев'яна, покрита срібною платівкою із зерненням та чорнінням. Срібну карбовану оправу складають устя, п'ять обоймиць і наконечник. На усті та центральній обоймиці є рухомі кільця. Усі елементи оправы декоровано карбованим рослинним орнаментом.

Щодо ідентифікації шаблі як виробу львівських майстрів⁶², слід зауважити, що за формою верхів'я й гарди ця шабля тільки віддалено нагадує львівські вірменські ординки. Натомість цілком характерне оздоблення клинка приводить до висновку про його турецьке походження. Орнамент же шабельної оправы, навпаки, невластивий турецькій традиції.

В основу колекції фондів **Державного історичного музею ім. Д.І. Яворницького** в м. Дніпропетровську покладено збірки не тільки самого Д.І. Яворницького, а й іншого видатного колекціонера – О.М. Поля. Виданий 1843 р. каталог колекції старожитностей О.М. Поля містить ґрунтовну базу описів шабель⁶³. На жаль, абсолютна більшість речей з неї не представлена у фондах сучасного ДІМу. Для аналізу ми залучили шість одиниць зі збірки цього музейного осередку.

Таблиця

Морфологічні типи	Загальна нумерація	Інвентарні номери	Період (ст.)	Походження (країна)	Примітки
Карабеля	1 (34)	O-248	17	Туреччина	
	2 (35)	O-262	Поч. 18 ст.	Польща	
Турецького типу	3 (36)	O-249	18	Туреччина – Україна	
	4 (37)	O-105	17	Туреччина – Україна	
Шамшир	5 (38)	O-255	18	Україна – Росія	
Чечуга (Смичок)	6 (39)	O-254	17	Польща	

1 (34). Карабеля XVII ст., Туреччина. Інв. № O-248 (за каталогом О.М. Поля – № 112) (фото 21).

Сталь, золото, срібло, слонова кістка, аметисти (утрачені). Кування, карбування, гравірування, різьблення, таушування, інкрустація. Параметри шаблі: A=97,7; B=84; C=3,7; D=4; E=27,2; F=8,7 (5,5); G=33-40; L=11,5; N=8; R=7,8.

Широкий клинок середньої кривизни з великою дволезовою елманню. Спинка клинка широка (5 мм). Бойовий кінець гострокінцевий, дволезовий. Зовнішній бік клинка біля п'яти прикрашений аркою, що закінчується медальйоном. Далі розміщено два овальні картуші з арабськими написами, між якими розташований ще один – округлий. Середня частина клинка аж до елмані прикрашена арабським написом. Усе оздоблення клинка виконано золотом у техніці рельєфного таушування. З внутрішнього боку, біля п'яти, вигравіруване клеймо. Уздовж клинка розташовано 17 прикрашених золотом гнізд, у яких були аметисти.

Ефес відкритого типу. Гарда проста, хрестоподібна, зі срібного столу. Перехрестя витягнутої ромбічної форми з двома парами шипів, становить монолітну конструкцію з хрестовиною, прикрашене карбованим рослинним орнаментом, типовим для турецької середньовічної традиції.

Кільйони мають кулькоподібні закінчення. Щічки руків'я зі слонової кістки, закріплені на хвостовику трьома заклепками. Піхви втрачено.

Шабля надійшла до музею з колекції О.М. Поля у 1910 р. 2 (35). Карабеля XVIII ст., Польща. Інв. № О-262 (за каталогом О.М. Поля – № 135) (фото 22).

Сталь, халцедон. Кування, різьблення, гравірування. Параметри шаблі: А=88; В=77; С=3,3; F=7,5 (4,5); G=37; L=8.

Клинок сталевий, середньої кривизни, ширина мало змінюється по всій його довжині. Від п'яти до дволезового бойового кінця тягнеться широкий дол. Другий дол, аналогічної ширини, розташований рівнобіжно першому, ближче до обуха, закінчується не доходячи вістря. Між ними утворено реберце. Спинка клинка широка (5 мм), розложиста, звужується за 6,5 см від вістря. Бойовий кінець гострокінцевий, дволезовий. На внутрішньому боці клинка у верхній частині клеймо «гурда». Щічки руків'я, що виготовлені з халцедону, закріплені на хвостовику трьома заклепками.

Гарда та піхви втрачені.

3 (36). Шабля турецького типу (клинок перського типу – «шамшир»), XVIII ст., Туреччина – Україна. Інв. № О-249 (фото 23).

Сталь, срібло, ріг, дерево, шкіра. Кування, карбування, гравірування, різьблення. Параметри шаблі: А=90; В=76; С=3,1; F=11 (8,5); G=38; L=13; N=9; R=7.

Клинок сталевий, значної кривизни, долів немає. Бойовий кінець гострокінцевий, дволезовий. Від п'яти вздовж спинки завширшки 4 мм проходить тріщина, що свідчить про невисоку якість сталі клинка.

Ефес відкритого типу. Гарда з жовтого почорнілого металу, проста, хрестоподібна. Перехрестя витягнутої ромбічної форми з двома парами шипів, становить монолітну конструкцію з хрестовиною. Кінці кільйонів видовжені, мигдалеподібні. Щічки руків'я з рогу чорного кольору, з широкою заклепкою, прикрашеною геометричним орнаментом

посередині. Верхів'я, виконане монолітно зі щічками, формою нагадує ятаган. З передньої та задньої частини руків'я знаходиться каптурець завширшки 1,3 см, оздоблений геометричним орнаментом.

Піхви завдовжки 76 см, дерев'яні, обтягнені шкірою чорного кольору. Срібна оправа складається з устя, хвостовика та невеликої обоймиці, покритих рослинним орнаментом, що наслідує турецькі та європейські традиції XVIII ст. (соняшники, барокові елементи). На усті та обоймиці розміщено кільця для кріплення портупей.

У центрі хрестовини міститься герб: у німецькому щиті на червоному полі – лебідь; над щитом – італійська графська корона з дев'ятьма видимими перлинами; нашоломник – лебідь. З боків щит укритий рослинним орнаментом.

Аналіз джерел з історії родових гербів⁶⁴ приводить до висновку, що цей герб («Лабендзь», «Labędz», рис. 59) належав кільком шляхетським родинам, що мешкали в Україні. Оскільки шабля потрапила до ЛІМ з Підгорецького замку (до ДІМ вона була передана в 1951 р.), логічним було б пов'язати герб і саму зброю з польським родом, який посідав Підгір'я. Наявні в нашому розпорядженні джерела не підтвердили цієї думки. Натомість іконографічні матеріали дозво-

Рис. 59. Родинний герб Дуніних-Борковських

лили встановити зв'язок нашої шаблі тільки з однією з гілок цього роду, а саме зі старовинною шляхетською родиною Дуніних-Борковських. На початку XVIII ст. представники цієї династії обіймали найвищі посади в козацькому війську й володіли маєтками в Чернігові. Так, Василь Каспарович Дунін-Борковський був генеральним обозним Війська Запорозького. Його посмертний ктиторський портрет, що зберігається в Чернігівському обласному історичному

музеї, датується 1701–1703 рр.⁶⁵ На ньому зображено також парадну шаблю старшини, форма верхів'я якої аналогічна формі розглядуваного нами екземпляра шаблі. Саме ж зображення шаблі є унікальним для творів українського портретного живопису XVII–XVIII ст. Зважаючи на те, що, згідно з даними перепису міщан 1666 р., у Чернігові працювало три ремісники-шабельники⁶⁶ (а це досить високий показник порівняно з іншими великими містами Київського, Чернігівського та Смоленського воєводств), можна припустити, що цей екземпляр шаблі виготовили місцеві майстри.

4 (37). Шабля з клинком перського типу («шамшир») XVII ст., Туреччина – Україна. Інв. № О-105 (фото 24).

Сталь, дерево. Кування, гравірування, різьблення. Параметри шаблі: А=88; В=74,5; С=3,1; F=10 (7,5); G=34; L=12; N=9; R=8.

Клинок сталевий, середньої кривизни, без долів. Сторони плавно звужуються до вузького, гострокінцевого одностороннього бойового кінця. Спинка клинка завширшки 5 мм.

Ефес відкритого типу. Гарда проста, хрестоподібна, пласка, без орнаменту. Перехрестя витягнутої ромбічної форми з двома парами шипів, монолітно з'єднане з хрестовиною. Кінці кільйонів кулясті. Щічки руків'я дерев'яні, з двома заклепками. Верхів'я втрачено.

Найцікавіша особливість цього екземпляра в тому, що із зовнішнього боку клинка у верхній частині вигравірувано кириличний напис: «Вѣрность землѣ и преданіямъ». Нижче зображено перехрещені булаву й пернач. Виходячи з граматичних особливостей напису, датуємо клинок першою половиною XVII ст.⁶⁷, причому деталі ефеса, очевидно, виготовлені пізніше, в умовах відсутності спеціально обладнаної ремісничої майстерні та кваліфікованого зброяра.

З внутрішнього боку клинка, на рівні початку напису, є клеймо, що скидається на кириличну літеру з надрядковим знаком. Аналогів цього клейма ми не виявили.

Особливості виконання оправи, монтажу, написів наводять на думку про українське походження шаблі.

5 (38). Шабля перського типу XVIII ст., Україна – Росія (?). Інв. № О-255 (фото 25).

Сталь, мідь, дерево. Кування, карбування, різьблення. Параметри шаблі: A=87; B=74,5; C=3,1; D=3; E=5,5; F=9,5 (6,5); G=40; L=8,3; N=8; R=6.

Клинок сталевий, середньої кривизни, без долів, з нехарактерною для шамшира елманню. Бойовий кінець гострокінцевий, дволезовий. Ширина спинки клинка поступово зменшується від п'яти до елмані з 5 до 3 мм, зникаючи в ділянці вістря.

Ефес відкритого типу. Гарда проста, хрестоподібна, з мідного стопу, у центрі вкрита карбованим рослинним орнаментом. Перехрестя витягнутої ромбічної форми з двома парами шипів, становить монолітну конструкцію з хрестовиною. Кільйони короткі, із сплющеними трикутними закінченнями. Щічки руків'я дерев'яні, оздоблені вирізьбленим геометричним орнаментом, фіксуються однією широкою заклепкою. Верхів'я дерев'яне, оливкоподібне, виконане як окремий елемент, прикрашене різьбленням у вигляді голови птаха. По всій довжині руків'я з верхньої, торцевої і нижньої частини закріплено тонку мідну платівку з геометричним орнаментом. Піхви втрачено.

Загалом оформлення шаблі становить досить дивну суміш із іранських, європейських і кавказьких елементів. Саме ця особливість підводить нас до думки про українське або російське походження шаблі.

6 (39). Шабля типу чечуга (смичок), XVII ст., Польща. Інв. № О-254 (фото 26).

Сталь, мідь, дерево, шкіра. Кування, різьблення. Параметри шаблі: A=80,5; B=68; C=3; F=5,5 (3,1); G=40; L=8; N=8; R=5,5.

Клинок сталевий, малої кривизни, без долів та елмані. Бойовий кінець гострокінцевий, дволезовий.

Ефес відкритого типу. Гарда проста, хрестоподібна, з мідного стопу. Перехрестя прямокутної форми з двома парами шипів, становить монолітну конструкцію з хресто-

виною. Кільйони короткі, мають сплющені кулькоподібні закінчення. Щічки руків'я дерев'яні, покриті шкірою, фіксуються двома заклепками. Верхів'я та піхви втрачені.

У фондах Харківського державного історичного музею зберігається 4 одиниці козацьких шабел.

Таблиця

Морфологічні типи	Загальна нумерація	Інвентарні номери	Період (ст.)	Походження (країна)	Примітки
Кілідж	1 (40)	ОС-237 (З-198)	18	Туреччина	
Турецького типу	2 (41)	ОС-254	18-19	Туреччина	
Шамшир	3 (42)	ОС-171 (З-138)	18	Україна	
	4 (43)	ОС-577	17	Іран	

1 (40). Шабля турецького типу XVIII ст., кілідж (семітар), Туреччина. Інв. № З-198 (ОС-237) (фото 27).

Сталь, срібло, золото, шкіра, дерево. Кування, гравірування, карбування, таушування, різьблення. Параметри шаблі: А=85; В=74; С=4,5; D=4,5; Е=28,5; G=32; F=12,3 (8,3); L=7; N=9,5; R=8,3.

Клинок сталевий, значної кривизни, без рікасо, з вираженою елманню. Обух широкий, розложистий, Т-подібної форми в перерізі. Перша 1/5 частина клинка увігнута з боку леза (семітар) до відстані 16 см від п'яти. На цій же відстані обух та лезо різко змінюють напрям вигину на шабельний. На початку елмані спинка клинка на довжині 3 см утворює розширення, прикрашене геометричним орнаментом. З обох боків шаблі на елмані, на довжину 20,5 см уздовж клинка, розташована платівка, що виступає над його площиною (1 см від обуха на початку й плавно зникає біля вістря) і радикально звужується до обуха, проте леза не утворює (обух звужується до ширини 0,5 см). З обох боків клинка розташовано

три борозенки: дві виокремлюють плитку на елмані, ще одна починається з виокремлення таушованого орнаментального напису біля обуха (17,5 см від п'яти) і закінчується на вістрі. Бойовий кінець гострокінцевий, дволезовий.

Перша 1/5 частина зовнішнього боку клинка прикрашена таушованим золотом арабським написом (Переклад: «Нема молодця окрім Алі, нема меча окрім Зульфикару») у картуші, закінчується зіркою Давида з арабським написом у центрі (формула від наврочення, що перекладається як «Не дай Бог»)⁶⁸. Далі під обухом уздовж клинка в картуші розміщено таушований золотом напис (імовірно двовірш).

Внутрішній бік клинка біля п'яти прикрашений таушованим золотом орнаментом.

Ефес відкритого типу. Гарда проста, хрестоподібна, виготовлена зі срібного стопу. Видовжені довгі кільйони мають оливкоподібні витягнуті закінчення. Перехрестя становить єдину конструкцію з хрестовиною, шипи видовжені, тонкі. Уся гарда, за винятком кульок кільйонів, покрита гравірованим геометричним та рослинним орнаментом.

Щічки руків'я дерев'яні, пізнішого виробництва, закріплені на двох заклепках. Верхів'я характерної для кіліджа комоподібної форми.

Піхви дерев'яні, обтягнені шкірою чорного кольору, скріпленою з внутрішнього боку шаблі золотим дротом по всій довжині. Оправа піхов срібна, складається з великого (18 см) устя з довгою проріззю (16 см), змонтованої прямо на ньому обоймиці з двома рухомими кільцями та довгого наконечника (36,5 см) з гребінцем. Уся оправа покрита традиційним для тогочасної турецької зброї карбованим та гравірованим рослинним орнаментом.

2 (41). Шабля турецького типу другої половини XVIII – початку XIX ст., Туреччина (фото 28). Інв. № ОС-254.

Сталь, кістка. Кування, гравірування, різьблення. Параметри шаблі: А=95; В=80,3; С=2,9; G=45; F=8,8 (6,4); L=3; N=8,5; R=8,4.

Клинок сталевий, середньої кривизни, з рікасо. Обух широкий, розложистий (0,6 см біля п'яти), Т-подібний у перерізі. На відстані 10 см від п'яти починаються два доли. Верхній тягнеться вздовж обуха і плавно закінчується за 22 см від вістря. У цьому ж місці обух клинка починає радикально звужуватися, утворюючи лезо. Другий, довший дол закінчується за 9 см від вістря. Між собою доли утворюють реберце. Бойовий кінець гострокінцевий, дволезовий. Із зовнішнього та внутрішнього боків клинка, біля п'яти, вигравіровано контур рослинного орнаменту.

Ефес відкритого типу. Гарда проста, хрестоподібна, сталева. Кільйони середньої довжини, витягнуті, зі сплюсненими конічними кульками на кінцях. Перехрестя становить єдину конструкцію з хрестовиною, шипи видовжені, тонкий – знизу, ширший – зверху.

Щічки руків'я виготовлені з кістки, закріплені на хвостовику чотирма заклепками. Верхів'я комоподібне, виконане монолітно зі щічками.

Згідно з музейними записами, шабля передана із ДІМ.

З (42). Шабля перського типу XVIII ст., Україна. Інв. № З-138 (ОС-171) (фото 29).

Сталь, бронза. Кування, лиття, гравірування, карбування, оброн. Параметри шаблі: С=3,4 см; R=5; N=6,5; обух біля п'яти 0,5.

Клинок сталевий, середньої кривизни, без рікасо, обламаний у верхній частині. Один (широкий) дол проходить уздовж середини клинка, другий (вузький) – уздовж обуха. Біля п'яти з обох боків ледве помітно гравірований контур рослинного орнаменту.

Ефес відкритого типу, суцільний, литий з бронзи. Гарда проста, хрестоподібна. Видовжені короткі кільйони мають кулясті закінчення, верхній кільйон обламаний. Перехрестя витягнутої ромбічної форми, шипи видовжені, широкі. Верхів'я оливкоподібне, наслідує форму класичного шамшира.

Весь ефес покритий рослинним орнаментом у вигляді виноградного грона й листя.

Шабля знайдена на острові Чортомлик. Передана з ДІМ.

На думку про українське походження зброї наводять форма і стиль виконання її ефеса, що сполучають іранські, балканські й турецькі зброярські традиції, проте нехарактерні для кожної з них окремо.

4 (43). Шабля перського типу (шамшир) XVII ст., Іран (фото 30). Інв. № ОС-577.

Сталь, срібло, золото, шкіра, дерево, кістка. Кування, гравірування, таушування, насічка, різьблення. Параметри шаблі: A=93; B=79; C=3,3; G=36; F=15,5 (12,5); L=13; N=8; R=8,7.

Клинок дамаскований, високої кривизни, без рікасо, дола та елмані. Обух середньої товщини (0,6 см біля п'яти). Бойовий кінець гострокінцевий, однолезовий.

На зовнішньому боці клинка на відстані 8 см від п'яти розташовано три таушовані золотом картуші з нерозшифрованими арабськими написами й так званий «бедух» (магічний квадрат).

Ефес відкритого типу. Гарда проста, хрестоподібна, виготовлена зі срібного стопу. Видовжені кільйони мають закінчення у вигляді сплющених кульок. Перехрестя становить єдину конструкцію з хрестовиною, шипи видовжені, тонкі. Уся гарда покрита таушованим золотом рослинним орнаментом.

Щічки руків'я, що збереглися фрагментарно, були зроблені з кістки та закріплені на двох заклепках. Верхів'я металеве оливкоподібне, закріплене на одній заклепці і вкрите золотим рослинним орнаментом, виконаним насічкою.

Піхви дерев'яні, обтягнені шкірою чорного кольору, закріпленою з внутрішнього боку шаблі золотим дротом по всій довжині. Оправа піхов металева, складається з двох срібних обоймиць листкоподібної форми з двома нерухомими кільцями. Устя та наконечник утрачені. Уся оправа вкрита золотим традиційним рослинним орнаментом, виконаним насічкою.

Шабля передана з колекції видатного українського художника М.С. Самокиша.

Колекція зброї Переяслав-Хмельницького державного історичного музею (Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав») порівняно молода: вона існує з 1954 р. Із часом зусиллями незмінного керівника музею М.І. Сикорського та його колективу збірку значно розширили. У складі колекції ми ідентифікували 11 козацьких шабель.

Таблиця

Морфологічні типи	Загальна нумерація	Інвентарні номери	Період (ст.)	Походження (країна)	Примітки
Карабеля	1 (44)	ПХМ 3569/ КВ 1319	17	Туреччина	«Шабля Богдана Хмельницького»
	2 (45)	ПХМ 1876	17	Польща	
	3 (46)	1818	17	Туреччина – Польща (?)	
Кілідж	4 (47)	ПХНІВ З-1338	18	Туреччина	
	5 (48)	1718	18	Туреччина	
Турецького типу	6 (49)	646	17	Україна – Туреччина	
	7 (50)	642	17	Туреччина – Кавказ	
Шамшир	8 (51)	1739	18	Іран – Узбекистан	
«Орла»	9 (52)	б/н	18	Польща – Україна	
	10 (53)	б/н	18	Польща – Україна	
Карабеля гусарська	11 (54)	ПХМ- 1703	17	Польща	

1 (44). Карабеля відома як «Шабля Богдана Хмельницького», друга половина XVII ст., Туреччина (фото 31). Інв. № ПХМ 3569/КВ 1319.

Сталь, срібний стоп, мідь, позолоть, кістка, шкіра, дерево. Кування, гравірування, карбування, різьблення. Параметри шаблі: A=92,5; C=3,6; F=8 (5); L=11,5; B=80,5; E=17; R=6,8; N=7.

Клинок сталевий, середньої кривизни, з пером (вираженої елмані немає) та одним широким долом. Обух звужується до загостреного з двох боків пера. Бойовий кінець гострокінцевий, дволезовий.

З внутрішнього боку клинка вигравірувано мальтійський хрест.

На зовнішньому боці клинка вигравірувано напис:

BOGDAN/CHMIELNICKI

(Богдан/Хмельницький)

Далі розміщено п'ять симетрично розташованих заглиблень і продовження напису:

SZCZO POD ZBOROW ... ZBARAZEM SŁAWY ZAROBYLY/
TO Y POD BERESTESZKOM NA HOŁOWU UTRATYLY/
NEBUŁO SIE NA LAHOW SWOYH PORYWATY/
Y WSKOK ZA NEMY UTEKATY/
TO NE BUŁOBY W NASZY SŁAWY UTRATY/

(Адаптація сучасною мовою:

ЩО ПІД ЗБОРОВ... ЗБАРАЖЕМ СЛАВИ ЗАРОБИЛИ/
ТО Й ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ НА ГОЛОВУ ВТРАТИЛИ/
НЕ БУЛО НА ЛЯХІВ СВОЇХ ПОРИВАТИ/
УСКОК ЗА НИМИ УТІКАТИ/
ТО НЕ БУЛО Б У НАШІЙ СЛАВІ УТРАТИ)

Докладний аналіз тексту виконав Ю.К. Савчук⁶⁹.

Ефес відкритого типу. Гарда проста, хрестоподібна, виготовлена зі срібного стопу, позолочена. Видовжені довгі тонкі кільйони закінчуються кульками з карбованим геометричним орнаментом. Перехрестя складає єдину конструкцію з хрестовиною, шипи середньої довжини. Гарда

вкрита гравірованим та карбованим орнаментом: посередині окрема квітка в колі, навколо картуш із арабесок.

Щічки руків'я з різьбленої білої кістки, закріплені на трьох заклепках, що завершувались розетками. Бічні грані щічок звужуються в нижній частині. Верхів'я у вигляді стилізованої голови орла. Уздовж руків'я міститься мідний каптурець, гравірований арабесками.

Піхви дерев'яні, обтягнені шагреном чорного кольору. Оправа піхов зі срібного стопу, позолочена, складається з устя, двох обоймиць із рухомими кільцями й наконечника. Усі елементи оправи вкриті характерним орнаментом – окремі квітки в центрі симетрично розташованих картушів у вигляді хмар «чи» та арабесок «румі».

Наведений вище польський напис клинка майже точно повторює текст з клинка іншої шаблі – з колекції фундації князів Чарторийських, що вперше згадується в липні 1815 р. як «шабля Богдана Хмельницького». Подобиці історичної долі цієї шаблі, що нині зберігається в музеї фундації князів Чарторийських при Краківському національному музеї (інв. № MNKXIV35), зібрав та увів до наукового обігу Ю.К. Савчук⁷⁰.

На нашу думку, написи й хрест пізнішого походження. Їх нанесено замість знищеного оригінального турецького таушованого декору (залишки його представлені п'ятьма симетрично розташованими біля п'яти гніздами для коштовного каміння з кожного боку клинка та ще двома з внутрішнього боку, біля початку елмані, а також слідами орнаменту).

Спосіб і стиль виконання написів на клинку, сам факт варварського знищення первісного оформлення, фізично несполучного з пізнішим (що, напевне, призвело до радикального зниження грошової вартості всього виробу), надають нам достатні підстави висловити серйозні сумніви в тому, що ця зброя могла призначатися як подарунок гетьманові Української козацької держави Богданові Хмельницькому.

2 (45). Карабеля, кінець XVII ст., Польща (фото 32). Інв. № ПХМ-1876.

Сталь, золото, мідний стоп, ріг. Кування, карбування, рельєфне таушування, золотіння, різьблення. Параметри шаблі: A=92,5; B=79,5; C=3,3; D=3,6; E=29,5; G=43,5; F=10 (6,8); L=12; N=7,5.

Клинок сталевий, середньої кривизни, з рікасо та дволезовою елманню, без долів. Бойовий кінець тупокінцевий, дволезовий.

Із зовнішнього боку клинка на відстані 6 см від п'яти таушовано золотий герб, саме такий, як на клинку відомої карабелі, подарованої Тадеушем Костюшко Лазарю Н.М. Карно (організатору революційної французької армії в 1793–1795 рр.).

Ефес відкритого типу. Гарда проста, хрестоподібна, виготовлена з мідного стопу та золочена. Кільйони середньої довжини, розширюються на кінцях. Перехрестя становить єдину конструкцію з хрестовиною, шипи середньої довжини, нижній – обламаний на кінці.

Гарда вкрита карбованим рослинним та геометричним орнаментом. Через хрестовину й перехрестя нанесено хрест, прикрашений кульками та квіткою посередині. З торців кільйонів – також геометричний орнамент.

Руків'я та верхів'я виконані монолітно з рогу, закріплені на хвостовику трьома заклепками (одна з них утрачена) із жовтого металу з карбованим орнаментом. Верхів'я має дві площини, розгорнуті під тупим кутом одна до одної, у стилі ятагана, по периметру розташовано широкий (7 мм) металевий каптурець, покритий рослинним орнаментом. Бічні грані щічок рівнобіжні, що характерно для тогочасних польських карабель. Щічки руків'я та верхів'я прикрашені золоченим різьбленням з декором, аналогічним нанесеному на гарді.

Піхви втрачені.

У цілому форма й стиль оформлення цієї шаблі цілком типові для групи карабель, виготовлених у Польщі в кінці XVII – першій половині XVIII ст.

4 (47). Шабля турецького типу (кілідж) XVIII ст., Туреччина (фото 33). Інв. № ПХНІВ З-1338.

Сталь, дерево, мідь. Кування, різьблення. Параметри шаблі: A=80,5; B=68,5; C=4; D=4; E=8,5; G=32,5; F=9,5 (6); N=8,5.

Клинок сталевий, високої кривизни, з великою дволезовою елманню. Обух широкий, розложистий, Т-подібної форми в перерізі. На початку елмані спинка клинка утворює розширення – платівку. З обох боків шаблі на елмані вздовж клинка розташована платівка, що виступає над його площиною і зникає біля вістря, а також радикально звужується до обуха, утворюючи верхнє лезо. Під платівкою розташована борозенка, що виокремлює платівку на елмані. Бойовий кінець тупокінцевий, дволезовий, трохи загнутий наверх.

Ефес відкритого типу. Гарда втрачена. Руків'я з мідним каптурцем. Щічки дерев'яні, закріплені на двох мідних заклепках. Верхів'я характерне для кіліджа, комоподібне.

Піхви втрачено.

5 (48). Шабля турецького типу (кілідж) XVIII ст., Туреччина (фото 34). Інв. № 1718.

Сталь, мідний стоп, дерево. Кування, карбування, різьблення. Параметри шаблі: A=79,5; B=65; C=4; D=3,5; E=28,5; G=32; F=27 (8,3); L=4,7; N=8,5; R=7,5.

Клинок сталевий, значної кривизни, з великою дволезовою елманню. Обух широкий, розложистий (0,7 см), Т-подібної форми в перерізі. На початку елмані спинка клинка утворює невелику платівку. Уздовж обуха до елмані тягнеться широкий дол. Бойовий кінець гострокінцевий, дволезовий.

Ефес відкритого типу. Гарда проста, хрестоподібна, виготовлена з мідного стопу. Видовжені кільйони мають мигдалеподібні витягнуті закінчення. Перехрестя становить єдину конструкцію з хрестовиною, шипи видовжені, тонкі. Щічки руків'я дерев'яні, закріплені на трьох заклепках. Верхів'я характерне для кіліджа, комоподібне.

Піхви втрачено.

6 (49). Шабля турецького типу, середина XVII ст., Україна – Туреччина (фото 35). Інв. № 646.

Сталь, шкіра, дерево. Кування, гравірування, карбування, різьблення. Параметри шаблі: A=91,5; B=78,5; C=3,5; D=3,2; E=4,5; F=7,6 (4,5); G=37; L=10; N=8; R=6,5.

Клинок сталевий, малої кривизни, з рікасо, дволезовою елманню. Один широкий дол закінчується на елмані. Бойовий кінець гострокінцевий, дволезовий. Із зовнішнього боку клинка розміщено герб «Погоня».

Ефес відкритого типу. Гарда проста, хрестоподібна, сталева, оригінальної форми. Надзвичайно короткі кільйони мають кулькоподібні закінчення. Перехрестя становить єдину конструкцію з хрестовиною, шипи широкі, короткі. Щічки руків'я дерев'яні, закріплені на трьох орнаментованих заклепках. Верхів'я – перехідне до комоподібного (характерне для другої половини XVII ст.), з металевою кулькою зверху.

Піхви дерев'яні, обтягнені шкірою рудого кольору. Оправа піхов металева, складається з устя, двох обоймиць та наконечника з аналогом гребеня. На усті та другій обоймиці розташовано два рухомих кільця. Уся оправа вкрита ледве помітним рослинним орнаментом.

Упадають в око незвична форма гарди, що конструктивно являє собою проміжний варіант між давньоруськими і східними формами XVII ст., та герб – саме такий тип «Погоні» використовувався на земельних печатках Київського воеводства до середини XVII ст.⁷¹ Утім, герб занадто неохайно виконано оброном (за рахунок деформації досить значної ділянки клинка), можливо, у пізніші часи.

Залишки орнаменту оправи піхов нагадують класичний турецький «саз».

7 (50). Шабля турецького (?) типу XVII ст., Туреччина – Кавказ (?) (фото 36). Інв. № 642.

Сталь, срібний стоп, мідь, шкіра, дерево. Кування, гравірування, карбування, насічка, золочення, чорніння, лютування. Параметри шаблі: A=91; B=78,5; C=3,5; D=3,5; E=6,5; G=37; F=7,8 (4,9); L=11,2; N=8; R=7,8.

Клинок сталевий, середньої кривизни, без рікасо, з дволезовою єлманню. Бойовий кінець гострокінцевий.

Із зовнішнього боку клинка біля п'яти, а також уздовж обуха до єлмані насічкою нанесено золотий геометричний орнамент. З внутрішнього боку на відстані 12 см від п'яти виконано насічкою хрест у картуші.

Ефес відкритого типу. Гарда проста, хрестоподібна, виготовлена зі срібного стопу. Видовжені кільйони мають кулькоподібні закінчення. На лівому кільйоні зверху розміщено кільце. Перехрестя становить єдину конструкцію з хрестовиною, шипи видовжені.

Руків'я металеве. Верхів'я комоподібне, розпрямлене. Ефес покритий геометричним та рослинним орнаментом, виконаним карбуванням та чорнінням.

Піхви дерев'яні, обтягнені шкірою чорного кольору, скріпленою з внутрішнього боку шаблі швом по всій довжині. Оправа піхов зі срібного стопу, складається з устя, двох латунних обоймиць пізнішого походження з рухомими кільцями та наконечника з гребінцем. На усті розташовано фігурний медальйон, характерний для турецької зброї. Уся оправа вкрита геометричним і рослинним орнаментом.

Атрибуція шаблі як турецького виробу не є остаточною, адже форма ефеса і стиль оформлення шаблі є сумішшю турецьких, кавказьких та іранських зброярських традицій.

8 (51). Шабля іранського типу (шамшир) XVIII ст., Іран (Узбекистан?) (фото 37). Інв. № 1739.

Сталь, золото, шкіра, дерево. Кування, насічка, різьблення. Параметри шаблі: A=95,5; B=83; C=3; F=10,4 (7,4); L=13,5; N=8; R=7,8.

Клинок сталевий, середньої кривизни. Рікасо, долу та єлмані немає. Спинка клинка увігнута. Бойовий кінець шаблі гострокінцевий, дволезовий.

Ефес відкритого типу. Сталева гарда проста, хрестоподібна. Видовжені кільйони мають закінчення у вигляді сплющених кульок. Перехрестя становить єдину конструкцію з хрестовиною, шипи видовжені, тонкі, короткі.

Щічки руків'я з дерева, закріплені однією заклепкою. Верхів'я металеве оливкоподібне, кріпиться однією заклепкою.

Піхви дерев'яні, обтягнені шкірою чорного кольору, скріпленою з внутрішнього боку шаблі швом по всій довжині. Оправа піхов металева, складається з двох обоймиць листоподібної форми з двома нерухомими кільцями (тотожні мотиви простежуються на шаблі з Харківського державного історичного музею, інв. № ОС-577) та латунного наконечника. Устя та частина оправи втрачені. Обоймиці вкриті золотом насічкою, що контрастує з бідним оздобленням шаблі.

Атрибуція шаблі як іранського виробу не є остаточною, оскільки форма та загальний стиль оформлення шаблі надзвичайно близькі хівинській та бухарській зброярській традиції.

9 (52). «Шабля орла» «з особистої охорони гетьмана» XVIII ст., Польща – Україна (фото 38). В/н.

Сталь, золото, срібло, дерево, напівкоштовне каміння, шкіра, оксамит. Кування, гравірування, карбування, інкрустація камінням, золотіння, лютування, різьблення, оброн. Параметри шаблі: A=80,5; B=66; C=3,3; D=4; E=26,5; F=7,4 (4); L=16; N=7; R=3.

Короткий широкий сталевий клинок своїми розмірами й формою елмані відповідає турецькому типу *пала*, або *гаддаре*⁷², що одразу вирізняє цей екземпляр з маси відомих польсько-угорських «шабель орла»⁷³; проте щодо самої характерної форми великої дволезової елмані з гострокінцевим бойовим кінцем, то вона відома ще із XVI ст. й зустрічається в різноманітних угорських, польсько-угорських і турецьких різновидах аж до XVIII ст.

Уздовж обуха клинка пролягають три рівнобіжні доли, два з яких продовжуються на елмані до вістря й утворюють реберця.

Біля п'яти клинка вигравірувані знамениті клейма «серпи», або «гурда», що свідчать про його італійське або, імовірно, штирійське (австрійське) походження.

Ефес виконано із золоченого срібного стопу. Гарда відкритого типу, хрестоподібна, покрита карбованим та гравірованим геометричним орнаментом. Місце перехрестя займає трикутний виступ, спрямований вершиною в бік клинка. Кінці довгих кільйонів розгорнуті супротивно – лівий угору, правий униз. Щічки руків'я обшиті шкірою та оббиті позолоченим дротом. Верхів'я виконане у формі реалістичної голови орла. Позолочений ланцюг з'єднує дзьоб птаха з кінцем лівого кільйону.

Піхви дерев'яні, обтягнені оксамитом жовтогарячого кольору. Оправа піхов складається з устя, обоймиці та наколичника фігурної форми. Усі елементи оправи виготовлені зі срібного стопу, золочені, оздоблені напівкоштовним камінням, укриті карбованим рослинним орнаментом. На усті закріплено три нерухомих кільця, на обоймиці – одне. Оксамитова портупея з позолоченими, укритими карбованим орнаментом бляхами, мала задовгі паски як для підвішування до пояса.

За сукупністю морфологічних характеристик ефеса шаблю варто класифікувати як польсько-угорський тип IV («орлиних шабель... невідомих за межами Польщі»⁷⁴). Утім, нехарактерне загалом для польської (як і для турецької) зброярської традиції сполучення описаних вище клинка та ефеса наводить на думку про українське виготовлення (монтаж) цього екземпляра.

10 (53). «Шабля орла» «з особистої охорони гетьмана» XVIII ст., Польща – Україна (фото 39). Б/н.

Сталь, золото, срібло, дерево, напівкоштовне каміння, шкіра, оксамит. Кування, гравірування, карбування, інкрустація камінням, золотіння, лютування, різьблення, оброн. Параметри шаблі: А=82; В=67; С=3,7; D=3,5; E=24; F=8,2 (5); G=33; L=16; N=7,5; R=3.

Короткий широкий сталевий клинок за своїми розмірами й формою елмані також відповідає турецькому типу *пала*, або *гаддаре*. Елмань своєю формою відрізняється від попереднього екземпляра – вона дволезова, тупокінцева. Елмані

такої форми також відомі в турецьких та угорських шаблях із XVI ст.

Уздовж обуха пролягають два доли, що утворюють реберце. Верхній дол закінчується на елмані, нижній – тягнеться до вістря.

Конструкція й декор ефеса та піхов відрізняється від попереднього зразка тільки зеленим кольором оксамиту.

Обидві шаблі передані з Військово-історичного музею артилерії, інженерних військ та військ зв'язку (м. Санкт-Петербург, Росія).

Цілком очевидно, що обидві шаблі виготовлені з метою парного використання при урочистих нагодах. Утім, у конструкції встановлено бойові клинки, що разом з розкішним оформленням натякає на використання цих шабелів для охорони в супроводі вельможних осіб.

11 (54). Карабеля гусарська XVII ст., Польща (фото 40). Інв. № ПХМ-1703.

Сталь, срібло, дерево, шкіра. Кування, гравірування, карбування, оброн, золотіння. Параметри шаблі: A=97; B=84; C=3,6; D=3,2; E=26; F=8,8 (5,6); G=37; L=14; N=8,5; R=9.

Клинок сталевий, середньої кривизни, з пером і трьома долами: верхній закінчується за 17,5 см до вістря, два нижніх – за 14 см. Обух – широка платівка, радикально звужується від пера до вістря. Бойовий кінець дволезовий, тупокінцевий. Площа клинка на відстань 9 см від п'яти вкрита гравірованим золоченим орнаментом.

Ефес відкритого типу, гарда проста, хрестоподібна, ромбічної форми. Шипи перехрестя видовжені. Кільйони на кінцях розширені та приплюснуті. На хрестовині змонтовано палюх. Уся гарда вкрита суцільним гравірованим та карбованим, золоченим орнаментом. Щічки руків'я дерев'яні, закріплені на двох заклепках, обтягнені шкірою ската. Верхів'я втрачене.

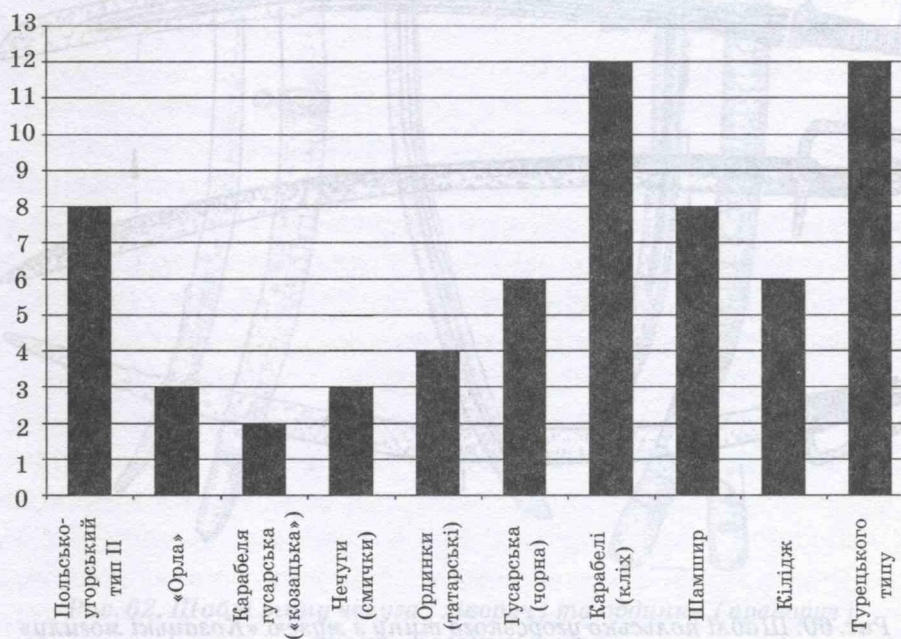
Піхви дерев'яні, обтягнені шкірою чорного кольору. З внутрішнього боку шкіряний шов. Оправа піхов позолоче-

на, покрита карбованим орнаментом, складається з устя, двох маленьких обоймиць та довгого наконечника.

Аналіз шабел з державного історико-меморіального заповідника «Козацькі могили» (с. Пляшева Рівненської області) проведено на основі даних з роботи І.К. Свешникова⁷⁵. У розкопках на місці битви під Берестечком 1651 р. знайдено 32 цілих та фрагментованих екземплярів, атрибутованих автором як «козацькі». Здебільшого це прості бойові шаблі. Серед експонатів колекції виділяємо вцілілі точно ідентифіковані шаблі XVII ст. польсько-угорського типу II в кількості семи одиниць (з них дві одиниці з напівзамкнутим ефесом) (рис. 60) дві ординки та одна чечуга XVII ст. (рис. 62).

Отже, ми детально описали 37 найтипівіших, на нашу думку, шабел XVII–XVIII ст. з виявлених 64, які, згідно з нашим визначенням, характеризуються як «козацькі».

Зробивши підрахунки, наводимо розподіл дослідженого музейного матеріалу за типами (схема 1).

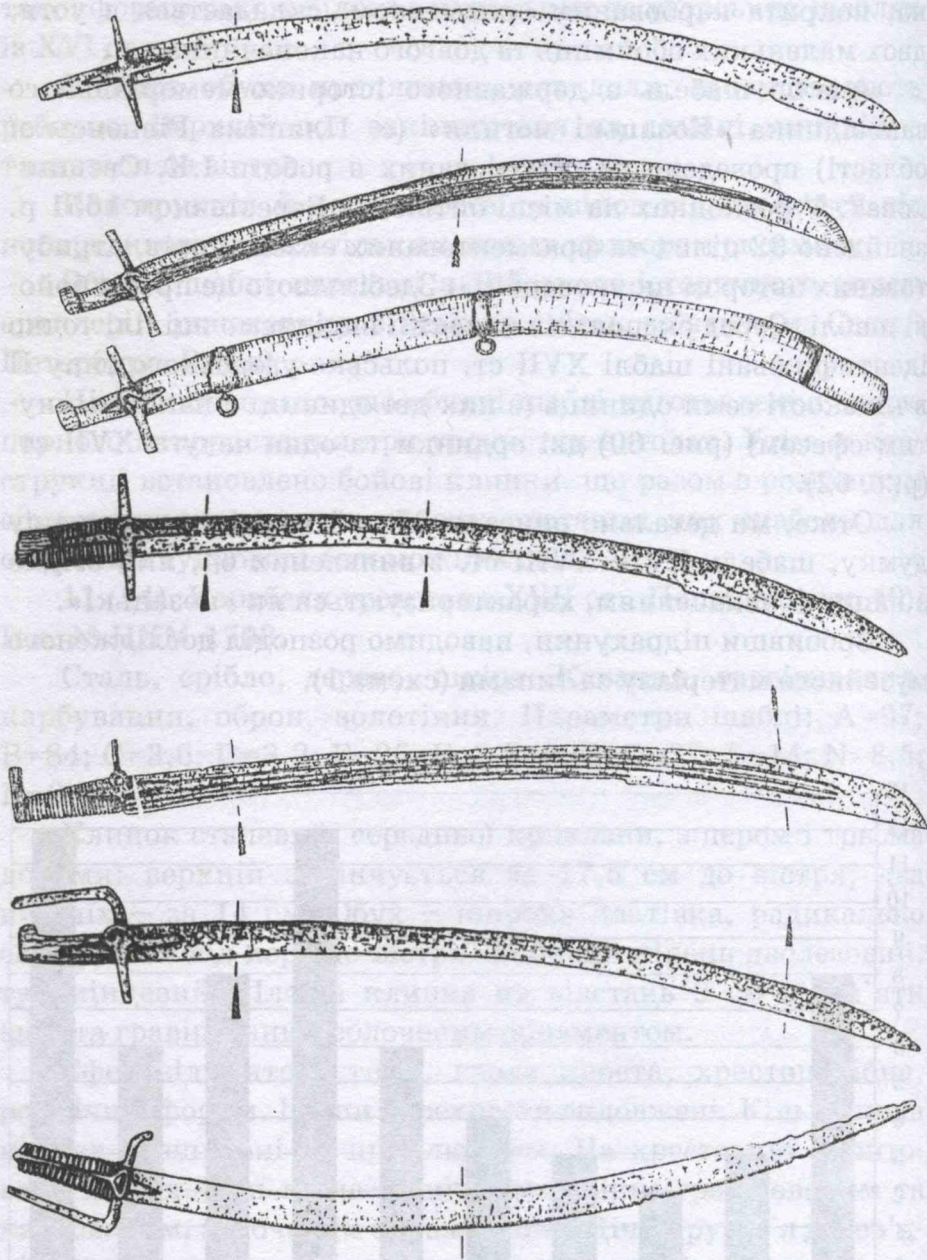

Рис. 60. Шаблі польсько-угорського типу з музею «Козацькі могили»

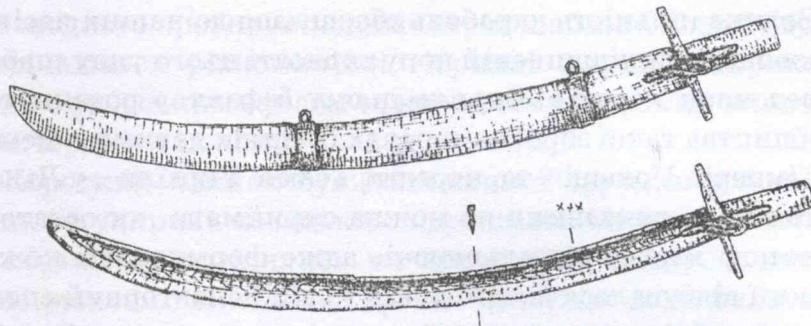

Рис. 61. Шабля польсько-угорського типу з музею «Козацькі могили»

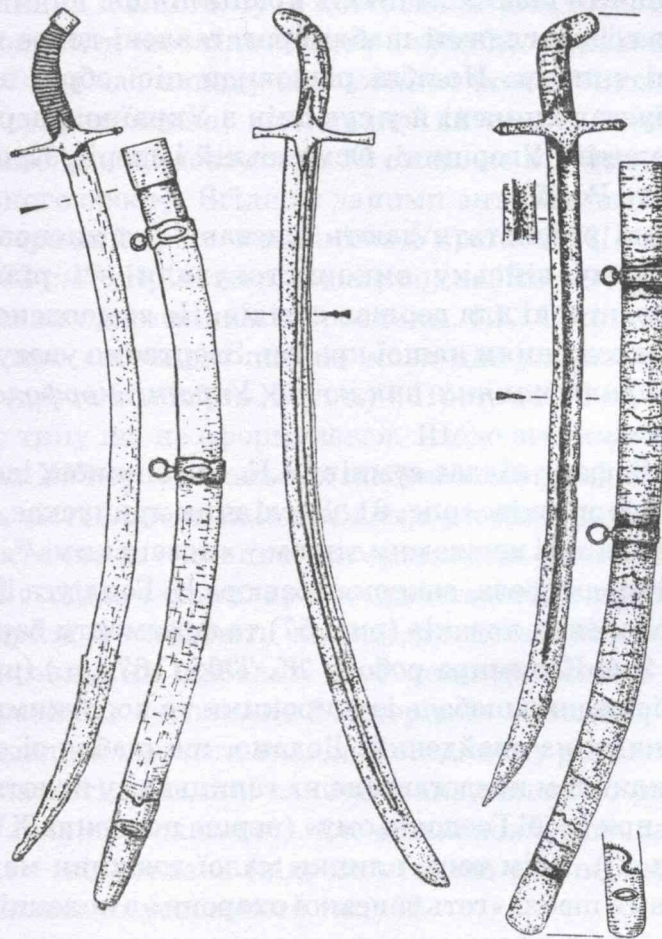

Рис. 62. Шаблі типу чечуга (ліворуч) та ординки (праворуч) з музею «Козацькі могили»

Велика кількість карабелъ збереглася до наших часів не тільки завдяки підвищеній популярності цього типу шабелъ у середовищі козаків. Сприяв цьому й фактор розвинутого виробництва такої зброї на теренах сусідніх держав – Османської імперії, Польщі – та, нарешті, і самої України – у Львові.

Наведені показники не можна сприймати, як остаточні та повною мірою узагальнюючі, адже формування кожної колекції відбувалося багато років у свій неповторний спосіб. Так, усі шаблі з меморіалу «Козацькі могили» віднайдені на полі Берестейської битви, у той час як переяславські експонати надійшли з різних куточків країни тощо.

Майже всі розглянуті шаблі представлені добре відомими в науці типами. Подібні різновиди цієї зброї в XVII–XVIII ст. були поширені й у сусідніх з Україною державах: Речі Посполитій, Угорщині, Османській імперії, Кримському ханстві та Росії.

Одержані результати дають підставу для висновку, що в українському війську використовували всі різновиди шабелъ, характерні для держав-сусідів. Це зумовлено геополітичним положенням нашої країни. Звертаємо увагу на *відсутність притаманних виключно Україні морфологічних типів шабелъ*.

Останній факт піддає сумніву І.К. Свешников, ідентифікуючи один із зразків – рис. 61. Дослідник припускає, що тут маємо справу з досі невідомим типом – «козацьким»⁷⁶. Окремі іконографічні джерела, зокрема гравюра В. Гондіуса із зображенням полонених козаків (рис. 57) та фрагменти барельєфа саркофага Яна Казимира роботи Ж. Тібо (1672 р.) (рис. 58), містять зображення шабелъ із широкими та короткими клинками, схожими на знайдений. Додамо, що шабля зі схожим коротким клинком представлена на галицькому полотні «Воїни на варті при гробі Господньому» (перша половина XVIII ст., ЛНМ, фото 43). Крім того, клинки малої довжини мають досліджені нами шаблі «гетьманської охорони» з колекції ПХМ.

Форма ефеса цього екземпляра характерна для шабелъ польсько-угорського типу; короткий клинок тут не стано-

вить жодного протиріччя, адже серед шабелів Східної Європи зустрічаються різноманітні гібридні форми (наприклад, шабля з угорським ефесом та коротким і широким клинком, характерним для *пали*⁷⁷).

Короткий клинок був доцільним і зручним у бою для піших регулярних козацьких підрозділів. Ми вже зазначали, що козаки не поділялися на кінноту та піхоту, а являли собою різновид війська на зразок драгунів: вони билися як у кінному, так і в пішому строю. Для кіннотника ж надто коротка шабля недоцільна. Згідно з даними В.Г. Федорова, довжина клинка повинна бути достатньою для того, щоб вершник міг закрити своє тіло (голову й тулуб), тримаючи ефес над головою. Під час нападу він повинен (хоча б нахилившись) дістати супротивника, що лежить на землі. Отже, клинок дискусійної шаблі довжиною 70 см може підійти людині дуже низького зросту. Згідно з даними антропологічних досліджень, середній зріст чоловіків в Україні XVII ст. становив понад 173 см⁷⁸. Крім того, козацтво, навіть реєстрове, не забезпечувало однотипним озброєнням. І.К. Свешников зазначає, що про «козацькі шаблі» мова йде у привілеї Стефана Баторія (друга половина XVI ст.)⁷⁹. Проте в XVI ст. ефес дослідженого типу ще не сформувався. Щодо згадки в польських джерелах XVI ст. «козацьких шабелів» повідомляє й В.О. Сидоренко, зіставляючи їх із шаблями «черкаського дела» в Росії⁸⁰. Фактично ж «козацькими» називали «гусарські карабелі» XVII ст. (два екземпляри їх представлені в нашій роботі).

Джерела не надають нам надто детальних відомостей щодо «козацьких шабелів». Але незаперечним є факт, що серед музейних експонатів і матеріалів музейних каталогів нам не вдалося виявити аналогій згаданому різновиду. Обламани та зашиті в ділянці наконечника піхви, а також поодинокість знахідки схиляють нас до висновку, що зазначений експонат – відновлена (відремонтована або перемонтована) шабля польсько-угорського типу II.

Аналізуючи процес типотворення шаблі, легко помітити, що регіональні територіально-виробничі традиції базувалися

на уніфікації форм деталей ефеса, у першу чергу верхів'я. Така ситуація пов'язана з масовим поширенням у Європі готових іноземних клинків східного та західного виробництва, форми яких поступово стали виробничим стандартом для зброярів усіх країн Центрально-Східної Європи. Це підтверджують результати нашого дослідження. Так, характерний для шамшира клинок зустрічається у значно більшій кількості шабел, ніж існує класичних шамширів. Таким чином, мечник (шабельник) у Польщі або в Україні міг одержати іранський, турецький чи інший клинок або викувати за їх взірцем власний, змонтувати на його основі шаблю будь-якого типу, зробивши відповідний ефес.

Результати зброєзнавчого аналізу підтверджують логічність методичного підходу, згідно з яким класифікувати центрально- та східноєвропейські шаблі XVII–XVIII ст. слід у першу чергу за морфологічними особливостями верхів'я.

Надзвичайно важливим завданням є вичленення з дослідженої зброї козацьких шабел, зроблених в Україні. Тому ми приділили особливу увагу найбільш цікавим зразкам, що, на наш погляд, мають українське коріння. Нами відібрано шаблі, виготовлені у «проміжному», нехарактерному для «чистих» турецьких, іранських та польських зброярських традицій, стилі, часто з додатковими ознаками їхнього походження у вигляді гербів та написів.

Отже, з масиву козацьких шабел нами відібрано екземпляри, що з високим ступенем вірогідності зроблені (змонтовані) в Україні:

НМІУ: № 3-365, № 3-51 (Туреччина – Україна);

ЧІМ: № И-2893 (Туреччина – Україна), № И-2926 (Туреччина – Україна), № И-2931 (Туреччина – Україна), № И-2896 (Туреччина – Україна), № И-2916 (Туреччина – Україна);

ДІМ: № О-249 (Туреччина – Україна), О-105 (Туреччина – Україна), О-255 (Україна – Росія);

ПІМ: № 646 (Туреччина – Україна), дві «шаблі орла» без номера (Польща – Україна);

ХІМ: № ОС-171 (Україна).

Таблиця

Морфологічні типи	Походження								
	Польща	Туреччина	Туреччина – Польща	Іран	Іран – Туреччина	Україна	Росія	Балканські	
Карабеля	3	3	1		1	4			
Кілідж		6							
Турецького типу		5				6	1		
Шамшир				2		1	3	2	
Польсько-угорська, тип II	7					1*			
«Орла»			1			2			
Ординка	1					1			
Гусарська	6								
Чечуга (смичок)	5								
Козацька (Карабеля гусарська)	2								

* Шабля з колекції меморіалу «Козацькі могили», ідентифікована І.К. Свєшниковим як козацька (рис. 61)

Звичайно, повної впевненості не маємо в жодному випадку. Адже на сьогодні нами не встановлено виробничих клейм українських майстрів, а єдине напевне підтверджене речовими джерелами виробництво шабель та іншої зброї локалізовано зусиллями національних і польських істориків та зброєзнавців у Львові і стосується передусім виробів вірменських ремісників.

Аналіз зображень козацьких шабель в іконографічних джерелах

Для всебічного аналізу козацької шаблі як речового історичного джерела доцільно, на нашу думку, залучити представницький комплекс зображальних джерел XVII–XVIII ст. – народних картин, портретних та історичних полотен. До цього часу фахівці, які вивчали козацьку зброю, іноді зверталися до творів українського живопису XVII–XVIII ст.⁸¹, проте детальне дослідження останніх в аспекті згаданої проблематики досі відсутнє.

Наприкінці XVIII ст. в народному живописі та усній творчості сформувався композиційно завершений образ козака – захисника рідного краю, славного лицаря героїчної доби. Якраз відтоді образ самого козака та предметів його оточення типізується, утрачає індивідуальні особливості, набуває узагальненого символічного змісту. Серед предметів, що в народній уяві нерозривно пов'язані з козацтвом, шаблі належить провідне місце.

Розглядаючи зображення шаблі, серед народних картин варто виділити як найбільш інформативно насичену серію «Козак Мамай». Мистецтвознавці твердять, що ранні картини зазначеного циклу (початок XVIII ст.) написані з реальних прототипів – козаків-запорожців⁸². Композиція постаті Мамаєв прийшла із самого життя, а художня традиція тільки підтвердила ці образи⁸³. Тобто в найбільш ранніх творах образи козака та предметів його озброєння ще зберігали безпосередні зв'язки з натурою.

На одинадцятьох картинах із фондів Дніпропетровського державного історичного музею ім. Д.І. Яворницького зображено дев'ять шабель. Усі вони дещо стилізовані. Клинок, як правило, схований у піхвах, що не дозволяє виявити його конструктивних особливостей. Проте в абсолютній більшості випадків на картинах представлені характерні верхів'я, що дає змогу класифікувати зброю.

На сімох з дев'яти полотен (XVII – перша половина XIX ст.) зображена форма верхів'я свідчить, що перед нами – типові різновиди шабел турецького походження (фото 41.1 – 41.4). Аналогічна зброя зберігається в різних музеях України й розглянута в нашій роботі.

Остання картина за художньою манерою та особливостями зображених предметів суттєво відрізняється від попередніх. Представлена на ній шабля без піхов лежить перед козаком на передньому плані. Форма зброї стилізована, проте зберігає характерні риси (XIX ст., фото 41.5).

Дослідник холодної зброї з Львівського державного історичного музею Б.В. Мельник зазначає, що шаблі з аналогічними клинками були поширені в Росії XVI ст.⁸⁴ Єлмань такого (старого) типу зустрічається також в окремих екземплярах XVII ст. Згідно з інформацією, запозиченою з польських церковних зображень, клинок та верхів'я шаблі, що розглядається, справді мають форми, поширені в XV–XVI ст. в Центральній Європі. На фото 42.1–42.3 наведено зображення аналогічних шабел на іконі 1467 р. з каплиці Св. Трійці кафедрального собора у Вавелі (фото 42.1), з образу «Арешт Христа» в костюлі Св. Катерини (фото 42.2) (обидві – Краків, Польща) та з образу, орієнтовно 1480 р., «Коронування терновим вінцем» з єпархіального музею в Пелпліні (Польща) (фото 42.3). Шаблями з такими ж короткими та широкими клинками, аналогічними верхів'ями та хрестовинами озброєні вже козаки на галицькій картині «Воїни на варті при гробі Господньому» (перша половина XVIII ст., ЛНМ, фото 43). Необхідно зауважити, що на шабельних клинках згаданої композиції єлмань відсутня, що в цілому характерно для шабел XVIII ст. Узагалі, українські церковні зображення, особливо графіка київської школи XVII ст., є багатющим інформаційним джерелом для вирішення питання щодо поширених типів клинкової зброї. Так, на гравюрі видатного київського майстра Іллі «Ісус Навін вішає переможених царів» (1640-ві рр.) зображено шаблю польсько-угорського типу з напівзакритим ефесом (фото 44).

Зображення шаблі цього ж типу, але вже з відкритим ефесом зустрічаємо на гравюрі невідомого київського художника «Ісус перед Каяфою» («Тріодь квітна», 1631, фото 45). Шаблю з гардою, подібною до тих, що часто зустрічаються на картинах із циклу «Козак Мамай», відтворено на гравюрі Федора «Випадок із Савлом» («Апостол», Київ, 1695).

Важливий матеріал для нашого дослідження надає професійна світська художня творчість XVII–XVIII ст. Багато художників, створюючи картини, намагалися бути точними при передачі інформації побутового характеру. Тому мистецькі твори, на яких можна спостерігати костюми та предмети повсякденного вжитку представників різних верств українського населення – від гетьманів до писарчуків та звичайних козаків, часто дозволяють з документальною точністю відтворити характерні для XVII–XVIII ст. різновиди клинкової зброї та пов'язати їх з певними соціальними групами.

Світські гравюри та рисунки XVII–XVIII ст. надають інформацію стосовно того, якій саме зброї відомих морфологічних типів віддавали перевагу представники української еліти.

Шаблю старого турецького типу зі своєрідним нахиленим руків'ям та плоско зрізаним верхів'ям зустрічаємо в композиції єдиного, як вважають історики та мистецтвознавці⁸⁵, вірогідного образу Богдана Хмельницького на відомій гравюрі голландського художника В. Гондіуса (1651 р., НХМУ, фото 46), виконаної, очевидно, з оригіналу Абрахама ван Вестерфельда⁸⁶.

Збереглися й деякі малюнки самого А. Вестерфельда. На одному з них зображено прийом литовським гетьманом Я. Радзивіллою посольства Війська Запорозького на чолі з полковником С. Подобайлом (середина XVII ст.). Козак з почту полковника озброєний ординкою (фото 47).

Холодну зброю зображено на гетьманських портретах з літопису С. Величка. У більшості випадків це шаблі з верхів'ями, притаманними турецькому кіліджу. Ілюстрації

літопису свідчать: турецькі шаблі мали Богдан Хмельницький, Михайло Ханенко, Іван Мазепа (1720 р., ДПБ, фото 48, 49, 50). На портреті ж Петра Дорошенка з літопису С. Величка зображено ефес із верхів'ям у вигляді голови птаха – «шаблю орла» (1720 р., ДПБ, СПб., фото 51).

На копії із живописного портрета Юрія Хмельницького, виконаній О. Іракліївським у 1749 р., гетьман озброєний ординкою (фото 52).

На думку фахівців, для гравюр відомого українського майстра О. Тарасевича властива велика схожість зображення художнього образу з оригіналом⁸⁷. На портреті охтирського старости, полковника Івана Перехриста (гравюра 1689 р.) бачимо «...оригінально скомпонований натюрморт з мальовничим зображенням кожного військового предмета»⁸⁸. Серед представленої зброї – дві шаблі: турецького типу та карабеля (фото 53).

Цікаву інформацію щодо вигляду козацьких шабел надають твори малярської школи Києво-Печерської лаври, датовані 30-ми – початком 50-х рр. XVIII ст. У лаврських «кужбушках» (шкільних підручниках) представлено найдавніші зображення, створені на підставі безпосередніх вражень художників, які на власні очі бачили козаків та їхнє озброєння. На фото 54.1 наведено ілюстрацію, що зображує козака-бандуриста. При боці вояка легко розрізнити «шаблю орла». Можна твердити, що подібні верхів'я у вигляді голови птаха ставали певною ознакою вирізнення володарів шаблі, як і інші предмети розкоші – символи достатку.

На фото 54.2 – ще одна ілюстрація з «кужбушків», на якій зображено козака із шаблею турецького типу.

Для дослідження шаблі одними з найцінніших іконографічних джерел стають ктиторські та світські портрети. Адже із XVII ст. портретний живопис стає незалежним жанром, поширившись переважно в середовищі козацької старшини, польської шляхти та заможного міщанства⁸⁹. Тому розглянуті в нашому дослідженні портрети надають інформацію щодо озброєння саме представників українських заможних верств.

На картині «Отаман запорозьких козаків у XVIII ст.» Норбліна де Гурдене бачимо шаблю старого турецького типу, таку ж, як на гравюрі В. Гондіуса «Богдан Хмельницький».

Про популярність шабел турецького типу свідчить той факт, що велику їх кількість зображено на інших портретах української еліти, зокрема київського воєводи Адама Кисіля (1630-ті рр., фото 55), стародубського полковника Михайла Миклашевського (XVIII ст., НХМУ, фото 56), знатного військового товариша Івана Забіли (1713 р., НХМУ, фото 57), писаного з натури⁹⁰, прилуцького полковника Дмитра Горленка (XVIII ст., ХДІМ, фото 58), генерального бунчужного Григорія Стороженка (XVIII ст., НМІУ, фото 59), «полковника малоросійського козацького полку» роботи Т. Калинського (XVIII ст., НБУВ. ІР, Київ, фото 60).

Важливими джерелами, що проливають світло на характер козацького озброєння, є портрети донської знаті. Так, на парсуні донця, ктитора Київської лаври Данила Єфремова (1752 р., НХМУ, фото 61), зображено верхів'я *шашки*, що, проте, ще дуже нагадує турецький *ятаган*. Шашку зустрічаємо на посмертному поличчі бригадира Війська Донського Тимофія Грекова (1794 р., ДІММ, фото 62). На посмертному зображенні наказного отамана І. Іловайського⁹¹ (1766 р., СІМ, фото 63) чітко видно *шашку*, причому вкладену в піхви «за кавказьким зразком». Цікаво, що на пізнішому портреті В. Іловайського – старшини Війська Донського (XVIII ст., ДНАББ, фото 64) – зображено шамшир.

На досліджених нами портретах української шляхти ні шашки, ані ятагани не зустрічаються. У цьому зв'язку можна згадати хіба що шаблю зі стилізованим «ятаганим» верхів'ям з портрета генерального обозного Війська Запорозького Василя Каспаровича Дуніна-Борковського (1701–1703, ЧІМ, фото 65). Вона має безпосередній зв'язок з дослідженим нами експонатом колекції Державного історичного музею ім. Д.І. Яворницького (інв. № О-249, фото 23).

Багато шабел, зображених на портретах української шляхти, належать до центральноєвропейських типів.

На портреті руського воєводи Івана Даниловича роботи львівського майстра (перша половина XVII ст., ЛКГ) зображено ординку.

Ординка з портрета знатного військового товариша Григорія Гамалії (XVII ст., НХМУ, фото 66) роботи Івана Щирського⁹² має реальний відповідник в колекції ЧІМ (інв. № И-2916, фото 20).

Зустрічаємо й типову чечугу на портреті сотника Богацької сотні Миргородського полку Андрія Стефановича (XVIII ст., МКМ, фото 67).

На копії XIX ст. з портрета Івана Гуляницького, корсунського полковника (1656 р.), шаблю зображено надто стилізовано (фото 68). Надзвичайно видовжені кільйони дозволяють припустити, що це один із польсько-угорських різновидів. Верхів'я фігурної форми нагадує голову птаха. У такому разі перед нами «шабля орла», що в XVII ст. була досить популярною серед верхівки польської аристократії. Твір належить до найдавніших відомих нам старшинських портретів приєданого до Росії Правобережжя. Надмірна стилізація довколишніх предметів і озброєння, очевидно, пов'язана з тим, що цей портрет створено іконописцем⁹³.

Зброю з верхів'ям, характерним для «шаблі орла», спостерігаємо на портретах київського полковника Єфима Дарагана (копія XIX ст. з оригіналу XVIII ст., ЧІМ, фото 69) та ктитора Нікопольської церкви Якова Шияна (1784 р., ОДІКМ, фото 70). Шабля такого ж типу належала й «охочекомонному полковнику» Новицькому (початок XVIII ст., фото 71).

На портреті генерального судді Війська Запорозького Василя Кочубея (перша половина XVIII ст., Ермітаж, СПб.) відтворено композицію з кількох військових предметів – арматурю. Один з них – «шабля орла» (фото 72), про яку ми згадували вже неодноразово.

З «орлиною» шаблею зображено наказного гетьмана України Павла Леонтіївича Полуботка (XVIII ст., ПКМ, фото 73).

Зброю цього ж типу зустрічаємо на портретах полковника Гадяцького полку Михайла Ілліча Милорадовича (XVIII ст., НМІУ, фото 74), осадчого Харка (XVIII ст., ХХМ, фото 75), а також Станіслава Даджибога Каменського (XVII ст., ХМЛ, фото 76).

На портретах української шляхти зрідка зустрічаються шаблі польсько-угорського типу. Таку шаблю з відкритим ефесом відтворено на портреті Олександра Васильовича Острозького (XVII ст., ДІКЗМО, фото 77).

Цей же тип шаблі зустрічаємо на портретах-узагальненнях роботи Т. Калинського: «Знатного малоросійського шляхтича» (XVIII ст., НБУВ. ІР, фото 78) та «Малоросійського сотника» (XVIII ст., НБУВ. ІР, фото 79).

Ще рідше зустрічається зображення польської гусарської шаблі. Завдяки відтвореним деталям така шабля чітко ідентифікується на портретах гетьмана Івана Самойловича (кінець XVII – початок XVIII ст., фото 80) та військового товариша Тимофія Лишні (XVIII ст., НХМУ, фото 81).

Гусарську шаблю також відтворено на портретах мостовничого речницького Михайла Освецімського (кінець XVIII ст., НХМУ, фото 82) та маршалка конфедерації Станіслава Костки-Садовського (друга половина XVIII ст., ЛКГ, фото 83), проте належність цих двох осіб до української шляхти нам видається сумнівною.

У надзвичайно реалістичній манері працював знаменитий художник В.Л. Боровиковський. Попри всю умовність його образів, у них було «більше життя і натури, ніж то в книжному академізмі його часу»⁹⁴. Творче бачення художника, без сумніву, позначилося на відтворенні ним серед іншого й шабел. На портреті полтавського бурмістра Павла Руденка (близько 1778 р., ДХМ) зображено класичну карабелю (фото 84). Таку ж зброю бачимо на портреті обозного Миргородського полку Василя Родзянки роботи невідомого автора (1730-ті рр., НХМУ, фото 85) та дідича Михайловського (друга половина XVIII ст., НХМУ, фото 86).

Необхідно зазначити, що серед шабельних верхів'їв, відтворених на українських картинах XVII–XVIII ст., трапляються такі, яким не знаходимо точних оригінальних відповідників у музейних колекціях зброї. Важко ідентифікувати шаблі на портретах гетьмана Лівобережної України Данила Апостола (XVIII ст., ДІКЗППБ, фото 87), новгород-сіверського сотника Лук'яна Жоравки (1630-ті рр., фото 88), генерального хорунжого Семена Сулими (1754 р., НХМУ, фото 89) та житомирського старости Семена Петровича Мокосія-Дениска (XVIII ст., НХМУ, фото 90.1). Цікаво зауважити, що на портреті земського судді Івана Олександровича Мокосія-Дениска (фото 90.2) зображено таку саму шаблю, як і в його родича – Семена Петровича.

В усіх зазначених вище випадках, очевидно, можна твердити про варіанти карабелі, хоча оригінальний «гребінь» на декорованому верхів'ї нам ніде більше до цього часу не зустрічався.

Одним з українських митців, значення творчості якого для сучасного джерелознавства, зокрема в його зброєзнавчій частині, важко переоцінити, був Ю.Я. Глоговський (XVIII ст.). Художник створив чимало малюнків костюмів та серію етнографічно-побутових сцен із життя українського населення різних майнових станів і національностей. Його творчий доробок – понад 1700 акварелей і рисунків пером, які зберігаються у відділі мистецтв Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника.

Велике значення має історико-реконструктивна діяльність Ю. Глоговського. Для того щоб відтворити одяг XVII–XVIII ст., художник залучив давні гравюри, роботи Т. Калинського, Я. Норбліна, Я. Левицького, цілий пласт творів анонімних авторів, станковий та настінний живопис, створений його попередниками.

Серед зображених художником постатей є представники козацького й шляхетського станів. Детальне відтворення найменших подробиць одягу (навіть зачіски) і предметів побуту дає підстави сподіватися на сумління художника

й щодо зображення холодної зброї, хоча спеціально вона не виділяється, виступаючи як обов'язковий атрибут станової належності вояків.

Так, козацький полковник, якого зображено на урочистому портреті (ЛНБ, № 3222), озброєний шаблею турецького типу (фото 91). Про це інформує дослідників характерна форма її верхів'я. Особливості декору на видимих частинах малюнка детально не відображені, проте цілком ясно, що то багато прикрашений зразок, в оздобленні якого, як було прийнято за тих часів, використано цінні матеріали, коштовні прикраси.

На іншому портреті – зброя козацького гетьмана, особу якого не встановлено (ЛНБ, № 3221, фото 92), майже схована під одягом, видно тільки частину ефеса. Надзвичайно характерна форма верхів'я дає підставу зробити незаперечний висновок: перед нами вже неодноразово згадана в тексті «шабля орла».

На зображенні українського шляхтича XVII ст. (ЛНБ, № 3090, фото 93) шаблю розміщено на передньому плані. Її можна детально розглянути та атрибутувати. За формою верхів'я – це карабеля, яку розкішно оздоблено. Аналогічні за типом і схожі за оформленням шаблі нерідко зустрічаються в колекціях музеїв України та Росії.

«Шляхтич з Червоної Русі» відтворює образ заможного власника із шаблею в руці (фото 94). Клинок зброї, як і на всіх акварелях Ю. Глогівського, схований у піхвах. Усе це утруднює ідентифікацію зброї. Проте форма хрестовини, зокрема довгі кільйони, красномовно свідчать: перед нами шабля польсько-угорського типу.

Одяг і, відповідно, майновий стан «Виборного козака» (ЛНБ, № 3223) набагато скромніші від розглянутих вище. Але особливості костюма дозволяють віднести його до заможних козаків⁹⁵. Шабля має ефес закритого типу (фото 95). Не викликає сумнівів, що зображено шаблю саме гусарського типу.

Убрання «Козака XVII ст.» на рисунку (ЛНБ, № 3225) досить наближено до селянського і свідчить про незамож-

ність персонажа⁹⁶. Він має, проте, «добру» гусарську шаблю (фото 96), простого оформлення, та, напевне, не гіршу за своїми бойовими якостями від дослідженої вище. Це ще раз підтверджує усталену думку про те, що козаки всіх майнових станів передусім піклувалися про придбання доброї клинкової зброї, адже від її якості залежало життя воїна на полі битви.

Розглянуті малюнки Ю. Глоговського свідчать, що серед зброї козаків різних майнових станів зустрічаються шаблі практично всіх відомих на той час східних та східноєвропейських типів, окрім перського.

Досліджуючи всі виявлені нами зразки художніх творів з найбільших живописних колекцій, ми облишили полотна XIX і XX ст.: їх можна використовувати як історичні джерела з великою обережністю, адже ці роботи написані в часи, коли козацтва як військового стану в Україні вже не існувало. І хоча на відомих картинах Т.Г. Шевченка, І.Ю. Рєпіна, Г.І. Нарбута та інших видатних митців XIX–XX ст. зображено реальні взірці козацьких шабель, вони не можуть надати вірогідної інформації щодо популярності тих чи інших типів зброї в козацькому середовищі XVII–XVIII ст.

Результати іконографічного аналізу дають змогу не тільки верифікувати дані, одержані за допомогою інших методів дослідження зброї, а й зробити розширені та ґрунтовні висновки щодо пріоритетів використання певних типів шабель різними верствами українського населення.

Джерелознавчий аналіз народних картин із серії «Козак Мамай» дозволяє дійти таких висновків:

- шабля виступає важливим предметом озброєння, невід’ємним від художнього образу козака-лицаря, захисника рідної землі;

- народна традиція закріплює за козаками переважно зброю східного походження, зокрема турецьку. Це підтверджує думку про те, що в Україні використовувалась імпортована (трофейна чи покупна) та виготовлена за іноземними взірцями зброя.

Серед розглянутого матеріалу, виконаного в портретному жанрі, зустрічаються такі типи шабел (у порядку зменшення їх кількості): турецькі, карабелі, «шаблі орла», ординки, польсько-угорські, «козацькі». Велика кількість «шабел орла» та карабель пов'язана зі специфікою жанру, адже видатні особи зображувалися на парадних портретах за урочистих обставин. Зазначені різновиди шабел – то в першу чергу коштовна парадна зброя, що свідчить про статус її власника. Невелика кількість джерел, що супроводжують живописні твори, як правило, не дозволяє говорити конкретно про справжню ціну зброї та її історію.

Розглядаючи давні іконографічні джерела, ми звернули увагу на факт майже повної відсутності в них шабел іранського типу (*шамширів*). Це може свідчити про те, що серед шляхетського стану ця зброя не набула особливої популярності.

На досліджених нами портретах представників української заможної верстви дуже рідко трапляються зображення зброї класичного польсько-угорського типу. Це створює несподіваний контраст із зображеннями представників польської та литовської шляхти, де постійно домінують шаблі польсько-угорських типів: такими є портрети К. Збараського (1620 р., ЛІМ), А. Фірлея (XVI – початок XVII ст., ЛІМ), А. Каменського (XVIII ст., НМВ), М. Вольського (XVII ст., ВКГ), М. Вишневецького (середина XVIII ст., КП) та багато інших. Очевидно, така невідповідність пов'язана з певною *модю на зброю*, поширеною саме серед української шляхти.

Наведені висновки підтверджуються й результатами аналізу творчості Ю. Глоговського. Так, зброя українських гетьманів цілком відповідає різновидам, зображення яких зустрічається на середньовічних портретах. Це передусім шаблі турецького типу та «орла».

Отже, після аналізу зображень з іконографічних творів приходимо до висновку: шабля заможної української шляхти – високоякісна, оформлена на високому художньому рівні із застосуванням коштовних матеріалів. Відповідною

була й ціна цієї зброї, що значно перевищувала таку у простих козаків. За типами це – турецькі (найбільша кількість), «шаблі орла», карабелі, ординки, польсько-угорські, карабелі гусарські («козацька»).

Зброя бідного або середньої заможності козака – то проста бойова шабля одного з поширених в Україні типів. У досліджених джерелах нами найчастіше спостерігається гусарська шабля.

Ілюстрації з «кужбушків» підтверджують попередні висновки. На одній з них зображено козака з атрибутами, що пов'язувалися з козацьким станом, – бандурою, самопалом і шаблею. Остання за типом є «шаблею орла». Таке художнє вирішення зумовлене, очевидно, намаганням надати зображенню більшої виразності, підтримати піднесений, святковий настрій картини. На іншому зображенні – традиційна шабля турецького типу.

ВИСНОВКИ

У процесі історико-джерелознавчого та зброєзнавчого вивчення шаблі – основного різновиду клинкової зброї ближнього бою в Україні періоду XVII–XVIII ст. та об'єкта окремого джерельного комплексу зброєзнавства – логіка дослідження привела до таких висновків.

Аналіз наукової літератури свідчить, що ґрунтовного систематизованого дослідження з історії побутування та використання шаблі, а також вивчення останньої як речової пам'ятки, що слугує джерелом наукових пошуків, у вітчизняній науці досі створено не було. Залишалася без відповіді низка дискусійних питань, що стосуються української холодної зброї.

Дослідження бази речових джерел роботи, яка склала 64 екземпляри шабел, дало змогу виявити характерні специфічні особливості морфологічних видів шаблі, поширених у XVII–XVIII ст. в Україні. Відповідно до застосованої типологізації та систематизації, речові джерела зведені до семи типів шабел (польсько-угорський, шамшир, кілідж, турецький, «орла», карабеля, смичок, ординка) і детально описані за визначеними нами параметрами.

Під час аналізу зброєзнавчої термінології була встановлена відсутність українських відповідників для багатьох базових понять зброєзнавства в лексико-термінологічних та довідкових виданнях. Для використання в джерельно-зброєзнавчих працях визначена й уведена система українських термінів і понять, які склали основу проведеного дослідження. З урахуванням сучасних наукових досягнень було сформульовано визначення шаблі. Поняття «шабля» в історичному зброєзнавстві пов'язуємо з її морфологічними та механіко-кінематичними характеристиками, а також з періодом та обставинами виникнення шаблі як повноцінного різновиду клинкової зброї ближнього бою.

На основі введеної галузевої термінології в монографії детально описана конструкція шаблі й визначені характерні особливості кожного її елемента.

На базі досліджень наших попередників удалося створити прогресивну схему опису шаблі, що може стати у пригоді й для опису інших видів клинкової зброї.

Використавши оригінальну класифікаційну схему, побудовану з урахуванням відомих наукових розробок, ми визначили місце шаблі в ієрархії холодної зброї й, відповідно до цього, пропонуємо відносити шаблю до холодної поліфункціональної клинкової січної різально-колольної зброї.

У процесі роботи з'ясувалося, що для шабел XVII–XVIII ст. доцільно застосувати основну класифікацію за верхів'ям, а особливості клинка та деталей ефеса розцінювати як допоміжні ознаки. Такий висновок став результатом ретельного вивчення існуючих типологічних схем класифікації клинкової зброї та врахування специфіки залученого до нашого дослідження матеріалу.

З метою кращого опрацювання теми нами були зведені воедино й уперше проаналізовані відомості щодо механіко-кінематичних характеристик шаблі, а також з'ясована фактична різниця між шаблею та мечем у комплексі військового спорядження вершника. При цьому вдалося простежити чіткий зв'язок генези шаблі зі змінами кінського спорядження (сідла, стремен, вудил, пряжки для підпруги) та легкого захисного озброєння.

Для виявлення підґрунтя формування зброярських традицій XVII–XVIII ст. розвиток шаблі детально проаналізовано, починаючи від часів її появи на українських землях, і в результаті аналізу встановлено такі стадії її розвитку:

1. VII–IX ст. – період виникнення та поширення перших слабовикривлених клинків.

2. X–XI ст. – еволюція давньоруської шаблі відбувалася спільно з розвитком її центрально- та східноєвропейських форм. З другої половини X ст. в комплексі озброєння київських дружинників шабля почала відігравати помітну роль.

3. XI–XIII ст. – виникнення й розвиток оригінальних різновидів давньоруської шаблі (нові форми гарди); поширення її серед кочових народів південноруських степів. У використанні обох видів зброї – шаблі та меча – залишався паритет.

4. XIV–XV ст. – занепад самобутнього руського зброярства та оригінальних місцевих конструктивних розробок. Початок поступового витіснення меча шаблею.

5. XV–XVIII ст. – остаточне витіснення меча шаблею. Подальша еволюція цієї зброї в українських землях у зазначений період повністю пов'язана з розвитком шаблі в країнах Центральної і Східної Європи, Ірані й Туреччині.

У результаті дослідження еволюції середньовічної шаблі виокремлено такі основні тенденції у зміні її форм: збільшився вигин штаби, виникли доли та елмань, поступово звузився клинок в останній третині, вістря набуло колольної функції. Кут нахилу хвостовика в середньому зріс. Гарда еволюціонувала від хрестоподібної (відкритого типу) до дугоподібної (закритого типу), яка забезпечувала круговий захист кисті.

Дослідження еволюції шаблі сприяє виявленню закономірностей поступу військової історії, його рушійних сил.

Поява шаблі стала революційною подією в галузі озброєння військ і знаменувала не тільки зміну основного різновиду зброї ближнього бою. Шабля повністю зберегла значення свого попередника – меча, який протягом століть був прогресивним видом зброї за пануючих у ті часи військового ладу і стратегічних концепцій. Сам хід еволюції шаблі підтверджує: пріоритет у використанні певних різновидів зброї завжди відображає особливості прийнятих стратегії і тактики бойових дій, переваги певних родів військ, систему бойового ладу. Кардинальні технічні нововведення завжди віщують організаційний переворот у військовій справі. Поява та функціонування якісно нових видів озброєння, уведення технічних новацій зумовлюють сутнісні зміни у військовій науці, впливаючи разом із цим і на внутрішній

розвиток суспільств та міжнародну військово-політичну ситуацію. Історія розвитку шаблі яскраво відображає цю закономірність.

Технічні нововведення та винаходи в галузі озброєнь є важливим чинником, від якого залежать кардинальні зміни у військовій справі. Іншим таким чинником, що, у свою чергу, впливає на технічні нововведення й організацію збройних сил у цілому (у сукупності це також спричиняє сутнісні зміни у військовій справі) є *змагання стратегічних і тактичних схем ведення бою*.

У процесі аналізу розвитку шаблі легко побачити, як на кожному етапі історичного розвитку науки, техніки, культури та соціально-економічних відносин усередині держави формуються комплексні нововведення у військовій справі. Цей зв'язок діє й у зворотному напрямі. Змінюються історичні умови й відповідно виникають прогресивні стратегічні й тактичні схеми бойових дій, утверджуються нові домінуючі форми озброєння, які, у свою чергу, є матеріалом для подальшого розвитку військової справи. Тож відтепер стає можливим розширити загальну схему її еволюції¹. Головною *рушійною силою* розвитку військової справи, військового мистецтва й комплексів озброєнь виступає людська діяльність у конкретних умовах історичного розвитку. Вона задає напрям, визначає характер та межі цієї еволюції. Процес використання певних форм зброї, застосування нових стратегій і тактики виконує функцію вибіркового механізму, який контролює розвиток таких форм. Зауважимо, що робота такого механізму в першу чергу обумовлена особливостями військової справи та комплексу озброєння супротивника, а також ступенем розвитку соціально-економічних відносин у суспільстві. Відбувається *штучний відбір* нових форм озброєння та *фіксація* його результатів.

Дослідження історії шаблі дає змогу зрозуміти, чому процес розвитку зброї є настільки динамічним, мінливим, пов'язаним з історичними умовами, адже в кожний конкретний період він завжди відображає стан матеріальної та

духовної культури суспільства, а також технологічний рівень суспільного виробництва. Усі найпередовіші технічні досягнення й відкриття знаходять практичне втілення передусім у вдосконаленні зброї й військового спорядження, процесів їх виготовлення, а також військової справи взагалі. Причому саме виробництво зброї несе функцію відтворення деякої еталонної форми, тобто її *фіксації* (закріплення), з подальшим поширенням на певній території. У результаті цього процесу виникає й розширюється поле для нового відбору форм зброї, створюючи передумови для подальшого розвитку комплексів озброєння та військової справи.

Отже, аналіз еволюції шаблі надає підстави для побудови теоретичної схеми розвитку військової справи (графічно представлена на схемах 2–5).

Виникнення шаблі та початковий етап її застосування

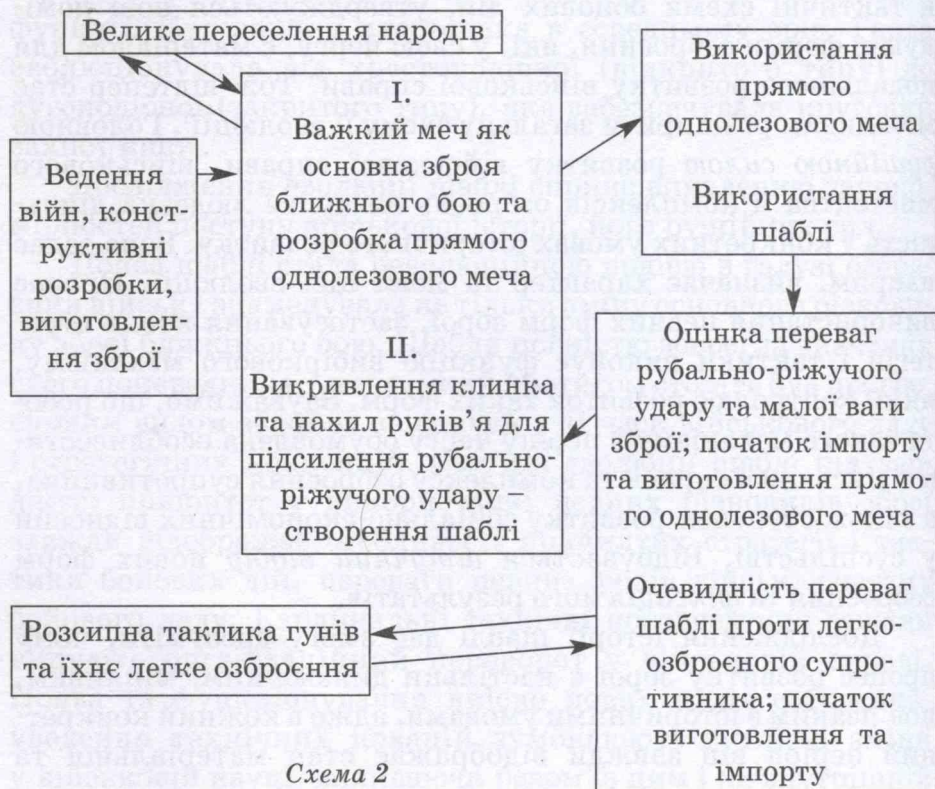

Схема 2

Розвиток нових форм озброєння та військової справи

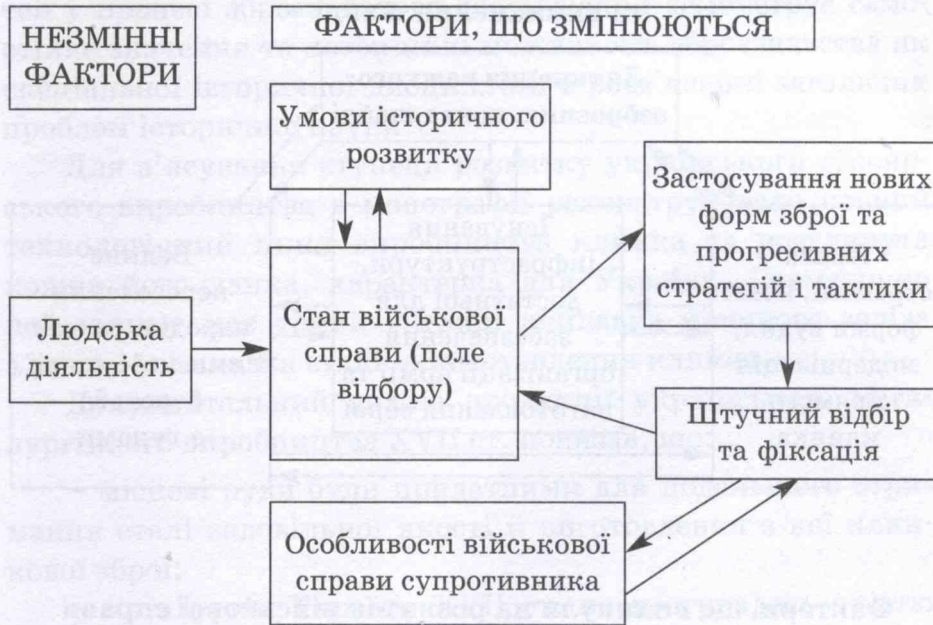

Схема 3

Фактори, що впливають на розвиток військової історії та військової справи

Схема 4

Фактори, що вплинули на розвиток військової справи та виникнення шаблі

Фактори, що вплинули на розвиток військової справи та шаблі за часів Київської Русі

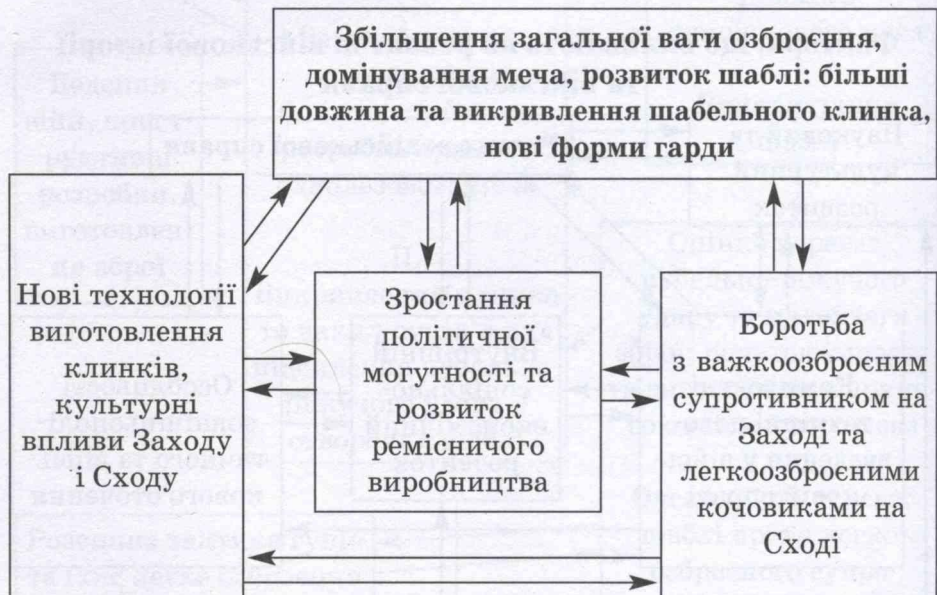

Схема 5

Виявлення наведених вище теоретичних закономірностей у процесі зброєзнавчого дослідження демонструє самостійне значення та потенційні можливості зброєзнавства як спеціальної історичної дисципліни в розв'язанні загальних проблем історичної науки.

Для з'ясування ступеня розвитку українського зброярського виробництва в монографії реконструйовано повний технологічний цикл виробництва клинка та розглянута кожна його ланка, характерна для України. Схематично цей ланцюг має такий вигляд: виплавка кричного заліза з руди → виплавка сталі → виготовлення клинка.

Документальний аналіз продукції українського металургійного виробництва XVII ст. показав, що:

- місцеві руди були придатними для подальшого отримання сталі задовільної якості й виготовлення з неї клинкової зброї;

- металургія України XVII ст. не поступалась якістю кричного продукту попереднім часам;

- співвідношення «крушного» та «доброго» заліза українських рудень диктувалося економічною необхідністю й могло в разі потреби змінюватися. Зазначені фактори дають підстави для позитивного висновку щодо використання місцевого кричного напівфабрикату у виробництві робочих частин холодної зброї.

У процесі дослідження цього питання було використано опубліковані джерела і проведено їх розширений аналіз, а також залучено спеціальні технічні й історико-технічні праці, що в сукупності дозволило дати порівняльну характеристику українського та давньоруського металургійного виробництва.

Аналіз технологій виготовлення сталі, необхідної для виробництва клинкової зброї, свідчить, що основним методом її отримання була цементація. Цей спосіб здавна і практично без змін перейшов у національне виробництво XVII–XVIII ст., забезпечуючи високу якість кінцевого продукту.

Вивчення процесу виготовлення клинка й аналіз ковальських прийомів та використовуваного інструментарію свідчать про відсутність суттєвого прогресу в розвитку ручної ремісничої техніки. Інструменти й набір виробничих прийомів коваля-ремісника сформувалися задовго до XVII ст.

У нашому дослідженні на підставі документів уперше конкретизовано особу виробника шабель. Ним був ремісник-коваль, фахівець з виготовлення саме зазначеного різновиду зброї. У західній частині Правобережжя такі фахівці мали назву *мечників*, і займалися вони виробництвом виключно клинкової зброї – мечів та шабель. У містах Лівобережжя їх називали *шабельниками*. У деяких регіонах цю професію суміщали з виготовленням ручної вогнепальної зброї, відповідно такі ремісники називалися *рушникарями* й *шабельниками*. Майстри та їхні робочі місця були зосереджені переважно в середньовічних містах, більшість ремісників була міщанами, частіше – членами спеціалізованих цехів.

Отже, перевірка наявності технологічних умов, необхідних для виготовлення клинкової зброї, дала позитивні результати: в Україні існували матеріальна база й технологічний потенціал, достатні для забезпечення місцевого виробництва шабельних клинків.

Найбільшим осередком виробництва холодної зброї в Україні був Львів, у якому працював один із головних на той час зброярських цехів у всій Речі Посполитій. Великі замовлення виконували міський мечницький цех, об'єднані купецькі мануфактури та позацехові майстри. Меншою мірою насичували ринок цехові майстри з інших розвинутих ремісничо-торговельних осередків Західного Правобережжя (Кам'янець-Подільського) та менших міст (таких як Сатанов, Вінниця).

У Гетьманщині осередками ремісничого виробництва шабель були Київ, Стародуб, Остер, Сосниця, Конотоп. Більша частина їхньої продукції використовувалася для внутрішніх міських потреб. Аналіз кількості та рівня заможності шабельників дав підставу для висновку про розвинуте виробництво шабель також у великих торгових містах

(Переяславі, Ніжині, Чернігові). Частина їхньої продукції постачалась на внутрішній ринок у межах країни.

На виготовленні холодної зброї повною мірою відобразився принцип територіального розподілу праці, який розвивався в тісному зв'язку із всеукраїнським ринком, що саме тоді формувався.

На підставі вивчення козацького реєстру було встановлено місцезнаходження козацьких ремісників, які займалися виготовленням шабель, а саме: Канів, Київ, Корсунь, Миргород, Полтава, Прилуки, Черкаси, Чигирин та Умань.

Застосування топонімічного аналізу дало змогу визначити осередки сільського ремісничого виробництва шабель – ними виявилися села Шабельники Чигиринського й Золотоніського районів Черкаської області, а також Полтавської області.

Таким чином, було доведено, що в Україні існували три види ремісничого виробництва шабель: цехове й позацехове, козацьке та сільське.

Шляхи насичення внутрішнього ринку України клинковою зброєю встановлювалися за допомогою аналізу міжнародної торгівлі на українських землях. Для цього була вивчена динаміка постачання з Росії в Україну сировини – заліза і сталі – за період з першої половини XVII до середини XVIII ст., у результаті чого з'ясувалося, що до середини XVIII ст. постачання експортних російських продуктів не набуло значних обсягів і не могло витіснити місцевого виробництва.

Так, забезпечення російських гарнізонів у містах України здійснювалося з Московії з метою збереження відносної незалежності від місцевої матеріальної бази. При цьому простежується тенденція до контролю російськими воєводами українських міських арсеналів, поповнення їх зброєю місцевого виробництва та відправки її до Москви. Загальна політика московського уряду щодо поставок зброї і «стратегічних матеріалів» в Україну зводилась до максимального їх обмеження.

Тому впродовж XVII – на початку XVIII ст. головним джерелом надходження на північ Лівобережжя заліза і сталі

залишалися торгові купецькі зносини. Наприклад, у північних містах Лівобережжя реалізувалася переважно тульська (цілком конкурентоспроможна) сировина.

Торгівля України з країнами Західної Європи відбувалася за активної участі м. Львова, який відігравав значну роль у виготовленні зброї та її складових частин, а також в імпорті й транзиті останніх. При цьому для виготовлення шабельних клинків львівські майстри могли використовувати сталь із заліза волинського або австрійського виробництва. Завозилися також і готові клинки з австрійських та італійських майстерень.

Країни Сходу зробили свій внесок у формування ринку клинкової зброї в Україні. Фактичний матеріал свідчить про постачання шабель турецького й перського виробництва, а також клинків, які використовувалися для монтажу місцевих шабель.

У зв'язку з утворенням всеукраїнського ринку міжнародна торгівля зброєю, тісно пов'язана насамперед з країнами Європи та Сходу (відповідно Польщею й Туреччиною), значно поживалась.

Виконавши стислий огляд комплексу озброєння українського козацтва XVII – початку XVIII ст., маємо можливість відзначити кілька його найважливіших рис.

Це перш за все сучасність. За всі часи існування козацтва на українських землях, окрім часів занепаду в другій половині XVIII ст., озброєння козаків було цілком сучасним. Козаки не тільки мали найкращі зразки зброї, а й постійно вели пошук та селекцію нових видів озброєння. Критерії відбору формувалися вимогами передових козацьких стратегій й тактики. У результаті в козацькому середовищі відбувалося прискорене, порівняно із забюрократизованими арміями інших країн, освоєння найефективніших різновидів холодної та вогнепальної зброї. Звідси випливають друга й третя риси – висока динаміка розвитку комплексу козацького озброєння та його прагматизм. У бойових діях козаків потяг до експерименту дивним чином поєднувався з надзви-

чайною практичністю: жодна традиційна тактична схема не була для них правилом, постійно проходячи жорстку перевірку бойовою практикою. Такий підхід забезпечив козакам чимало перемог у, здавалося б, безнадійних ситуаціях.

Четверта й остання риса впливає із самої природи козацького війська й полягає в неоднорідності козацького озброєння. Це особливо стосується Війська Запорозького, яке систематично поповнювалося людьми, далекими від військової справи. Навіть за часів Б. Хмельницького козаки не становили регулярної армії на зразок західноєвропейських з розвинутою системою складів, комунікативних ліній і централізованим забезпеченням зброєю та амуніцією. Кожний козак озброювався по можливості своїм коштом. Саме із цим пов'язаний той факт, що в часи масового зубожіння козаки не могли утримувати свого матеріального забезпечення на належному рівні. Ситуація з нестачею зброї особливо загострювалася в часи масштабних бойових дій, коли реєстрове козацтво діяло разом із запорозьким, а до армії приєднувалися великі групи звичайних селян. Тому поряд із надсучасними на той час зразками ми зустрічаємо в козацькій армії класичні приклади селянської зброї – бойові коси, серпи й навіть звичайні дрюки, а в окремі хронологічні періоди можемо спостерігати фактичну деградацію комплексу холодного озброєння, що справляло дуже негативний вплив на боєздатність великих козацьких військових з'єднань.

Проаналізувавши комплекс козацького озброєння, удалося встановити місце шаблі в ньому. На основі вивчення джерел досліджено поширення шаблі серед українських козаків у динаміці й виявлено залежність між зміною цін на шаблю протягом XVII–XVIII ст. та платнею реєстрового козака. Так, на початку XVII ст. проста бойова шабля залишалась досить дорогим і престижним видом зброї, доступним, однак, для козаків середньої заможності. Як правило, її мали на озброєнні реєстрові підрозділи, що перебували на урядовій службі, а також заможна українська шляхта та їхні «пахолки» («бойові товариші», або військова дружина,

яка озброювалась коштом хазяїна). Для запорозької бідноти й інших незаможних нереєстрових козаків єдиним способом придбати шаблю було захоплення військової здобичі.

У цілому до підвищення ролі кінноти в армії Б. Хмельницького шабля не набула масового поширення в козацькому війську.

Для визначення морфологічних типів козацької шаблі проведено джерельно-зброєзнавчий аналіз матеріалів музейних колекцій України, а відтак встановлено, що в Україні набули поширення: шаблі турецьких типів, перський шамшир, польсько-угорський тип II, карабелі, ординки, чечуги. Менше «шабель орла» та гусарських карабель (так званих «козацьких»). Зрідка зустрічається зброя балканського походження.

Звертаємо увагу на відсутність серед дослідженого матеріалу оригінальних, нехарактерних для інших країн Центрально-Східної Європи типів шабель. Місцеві екземпляри виготовлялися за іноземними взірцями, часто із застосуванням готових складових частин. Така тенденція притаманна для зброярського ремесла на всіх територіях колишньої Давньої Русі з XV ст. Призупинилася розробка нових конструктивних форм, проте зберігалися і вдосконалювалися технології та ремісничі техніки, пов'язані з виробництвом зброї. За основні взірці для наслідування правили центральноєвропейські, східні та південні типи, що протягом XIV–XVIII ст. формувалися в Угорщині, Польщі, Туреччині та Ірані. Відсутність своєрідного зброярського розвитку XVII–XVIII ст. пов'язана із занепадом національної державності в українських землях. Порівняння зброярського виробництва України та Росії демонструє переваги централізованого керівництва, що опікується промисловим розвитком держави (у Росії). З XVIII ст. в Росії вже формувалися оригінальні типи зброї. Незалежній гетьманській Україні на це просто не вистачило історичного часу.

Дослідження іконографічних джерел дозволило верифікувати дані, одержані під час вивчення речових джерел, зробити висновки щодо пріоритетів використання певних типів шаблі різними верствами українського населення.

У циклі українських народних картин «Козак Мамай» відбито характерні для шаблі сакральність і символізм. Вона майже завжди присутня серед предметів озброєння. У народній уяві образи козака й шаблі з XVIII ст. стали нероздільними.

Зброєзнавчий аналіз народних картин із серії «Козак-бандурист» дозволив дійти таких висновків:

- шабля виступає важливим предметом озброєння, що формує образ козака-лицаря, захисника рідної землі;
- народна традиція закріпила за козаками переважно зброю східного походження – турецьку. Це підтверджує тезу про те, що в Україні використовувалась імпортована (трофейна чи покупна) та виготовлена за іноземними взірцями зброя.

Серед розглянутого матеріалу, виконаному в портретному жанрі, зустрічаються такі типи шабель (у порядку зменшення): турецькі, карабелі, «шаблі орла», ординки, польсько-угорські, «козацькі». Велика кількість «шабель орла» та карабель пов'язана зі специфікою жанру, адже видатні особи зображувалися на парадних портретах за урочистих обставин. Зазначені різновиди шабель – то в першу чергу коштовна парадна зброя, що свідчить про статус власника. Невелика кількість джерел, що супроводжують живописні твори, як правило, не дає змоги говорити конкретно про справжню ціну зброї та її історію.

Наведені висновки в цілому підтверджуються й результатами аналізу творчості Ю. Глоговського. Так, зброя українських гетьманів цілком відповідає різновидам, зображення яких зустрічається на середньовічних портретах. Це передусім шаблі турецького типу та «орла».

Отже, після аналізу зображень на іконографічних творах приходимо до висновку: шабля заможної української шляхти – високоякісна, оформлена на високому художньому рівні із застосуванням високовартісних матеріалів, коштовних прикрас та складних ремісничих технік. Відповідною була й цінність згаданої зброї, що значно перевищувала таку в простих козаків. За типами це: турецькі (найбільша кількість), «шаблі орла», карабелі, ординки, польсько-угорські,

карабелі гусарські («козацькі»). У середовищі української та польської шляхти шабля стала частиною костюма та була показником заможності й знатності її власника.

Зброя бідного або середньої заможності козака – то проста бойова шабля одного з поширених в Україні типів.

Речові та іконографічні джерела підтверджують висновки фахівця в галузі уніформології Є. Славутича, що стосуються способів носіння шаблі. Зазвичай її підвішували до поясного ремня з лівого боку на довгих ремінних пасках. Як у козаків, так і в старшини, бокові ремінні паски оригінально перепліталися між собою посередині особливим вузлом за допомогою прорізів, чого не знаходимо у східних й західних сусідів українських козаків.

Серед заможного козацтва побутували шовкові, іноді ткані зі сріблом і золотом паски або паски ремінні, гладкі чи саджені дрібними опуклими платівками («пуклястіє»). В окремих випадках коштовні шабельні паси були набрані фігурними срібними й золоченими платівками (пряжками, запряжниками та наконечниками). Коштовні паски зі срібних чи золотих тасъм, зокрема зі срібним набором, що подовжував строк служби виробу, знизу підшивали м'якою білою шкірою (антилопи чи серни). Часто, особливо в урочистих випадках, шаблю кріпили не пасками з пряжками (портупеею), а за допомогою товстого шовкового шнура, нерідко плетеного зі сріблом і золотом, який складали удвічі й переплітали у вузли в кількох місцях, на кшталт портупеї².

Отже, «козацька шабля» – поняття, що об'єднує розмаїття типів цього різновиду холодної зброї, поширених на українських землях. Унікальність дослідженого масиву дає право закріпити за ним характерну назву, зумовлену його неоднорідним у якісному відношенні складом: побутування східноєвропейських та східних типів. Конкретні екземпляри замовляли в майстрів, купували готовими, захоплювали як трофеї. Багата оздоба шаблі не свідчила про бойову непридатність цього екземпляра, усе залежало від завдань, які ставив перед шабельником (мечником) замовник.

Іноді шаблі переробляли в місцевих умовах: клинки високої якості часто «переживали» свою оправу, їх використовували по кілька разів. Коли ж виходив з ладу клинок низької якості, його могли перекувати.

Успішне використання іконографії та зображальних джерел для розв'язання проблем історичного зброєзнавства підтверджує, що будь-яка зі спеціальних історичних дисциплін зіставляє свої спостереження з висновками інших суміжних дисциплін і розвивається у взаємодії з ними. Зв'язок між спеціальними історичними дисциплінами дає змогу комплексно використовувати їхні методики з максимальною ефективністю.

Дослідивши комплекс історичних джерел, можемо запропонувати своє бачення розв'язання історико-зброєзнавчої проблеми, пов'язаної з поняттям «української козацької шаблі». На нашу думку, на сьогодні про українську козацьку шаблю можна говорити в першу чергу як про зброю одного з поширених в Україні морфологічних типів, змонтовану місцевими майстрами-шабельниками, про діяльність яких свідчать численні писемні джерела. Що стосується стилістичного оформлення зброї, очевидно, що воно було дуже різноманітним. На жаль, досліджений у роботі джерельний масив не дає можливості відстежити місцеві стилістичні напрями, окрім львівської вірменської школи, представленої вірменськими ординками, що вже багато років вивчаються польськими зброєзнавцями. Утім, констатуємо загальну тенденцію серед української старшини споряджатися шаблями східних типів, що створює очевидний контраст зі зброєю, популярною серед представників польської шляхти.

Звичайно, вивчення матеріалів шести музейних збірок усе ж недостатньо для того, щоб робити остаточні висновки. Останню крапку в розв'язанні цієї проблеми можна буде поставити після створення та опрацювання повномасштабного каталогу шабель XVII–XVIII ст., що зберігаються в музейних та приватних збірках України.

Подальші дослідження перспективні ще в декількох напрямках. Це створення повномасштабного національного

термінологічного зброєзнавчого наукового апарату, як базового (загального призначення), так і спеціального історичного.

Експериментальне підтвердження представлених теоретичних тверджень щодо українського кричного заліза полягає у фізико-хімічному дослідженні залізної руди, узятій з місць промислових розробок означеного хронологічного періоду. Така робота мала б ще більше значення у зв'язку з установленням місць виробництва конкретних екземплярів холодної зброї. В останньому випадку дослідження руд повинно доповнюватись металографічним аналізом робочих частин клинкової зброї, зокрема макро- та мікроструктурним, що в поєднанні з вивченням особливостей декору, клейм, залученням матеріалів писемних джерел тощо дало б змогу встановити походження конкретних екземплярів холодної зброї, що зберігаються в національних музеях, а також реконструювати технологію виготовлення окремих зразків.

Дослідження міського виробництва шабель у перспективі дає можливість порушити й вирішити цілий пласт джерелознавчих проблем, важливих для вивчення міст і міського виробництва. Використані джерела дозволили започаткувати й окреслити напрями досліджень, пов'язаних з подальшим виявленням можливих місць виробництва холодної зброї, а саме: розвиток торгових мануфактур, козацького та сільського ремесла, ремесла Запорозької Січі.

Проблема української торгівлі зброєю з країнами Західної Європи та Сходу вимагає окремого дослідження із залученням до наукового обігу значної кількості неопублікованих джерел. Таке дослідження повинне розширити відомості про обсяг і характер торгових операцій, відкрити нові імена «торгових людей» та пролити світло на походження деяких екземплярів клинкової зброї, що зберігаються в музеях.

Нові археологічні й архівні матеріали, результати технічних досліджень та досягнення суміжних спеціальних історичних дисциплін дадуть змогу продовжити й розширити зазначену тематику.

ПРИМІТКИ

Розділ 1. Джерельна база дослідження та стан наукової розробки теми

¹ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – Спр. 31. «Дело по челобитию стародубцев и почепцев о переимании их товаров» (1665); РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – Спр. 12. «Об отпуске из Малороссийского приказа в Севск на церковное строение белого железа» (1684).

² РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – Спр. 73. «Переписные книги Почепа и Погара» (1666); РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 5. – Спр. 27. «Переписные книги Черниговского уезда» (1666); РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 6. – Спр. 28. «Переписные книги г. Батурина, Бахмача и Конотопа» (1666).

³ Романовський В.О. Переписні книги 1666 р. – К., 1933. – 240 с.

⁴ НБУВ. – Ф. XXVIII. – Спр. 1. «Опись имущества полковника Даниила Апостола» (1724 г.).

⁵ Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720. – Т. 4. – К., 1864. – 409 с.; Опись движимого имущества, принадлежащего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям Григорию и Якову // Русская историческая библиотека, изданная Археографической комиссией. – Т. VIII. – СПб., 1884. – С. 949–1204.; *Kitowicz J. Opis obyczajów za panowania Augusta III.* – Wydawca: Adam Kaczurba w Tarnowie, 1881. – 432 s.

⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Ч. 6. – Т. 1. – СПб.: Тип. Э. Праппа, 1892. – 892 с.

⁷ Величко С. Летопись Самовидця. – К.: Наук. думка, 1971. – 207 с.; Летопись событий в Юго-Западной России.

⁸ Аммиан Марцеллин. Римская история / Пер. с лат. Ю.А. Кулаковского и А.И. Сонни. – СПб.: Алетейя, 2000. – 558 с.; Карпини Дж. дель Плано (архиепископ Антиварийский). – Путешествие в Восточные страны: (фрагменты) // История монголов: Сборник. – М.: АСТ «Транзит-книга», 2005. – 476 с.; Зизаний Л. Лексис. Синоніма Славеноросская. – К.: Наук. думка, 1964. – 203 с.

⁹ Воссоединение Украины с Россией. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – С. 421–439; Історія Львова в документах і матеріалах: Зб. док. і матеріалів. – К.: Наук. думка, 1986. – 417 с.; Реєстр Війська

Запорозького 1649 р. – К.: Наук. думка, 1995. – 589 с.; Романовський В.О. Переписні книги 1666 р. – К., 1933. – 240 с.; Цехова книга ніжинського ковальського цеху // Записки УНТ у Києві. – Кн. 3. – 1928. – С. 316.

¹⁰ Материалы по истории СССР / АН СССР. – В 7 т. – Т. 5: Документы по истории XVIII в. – М., 1957. – 878 с.

¹¹ Автор висловлює подяку старшому науковому співробітнику Інституту історії України НАН України, кандидату історичних наук Ю. Савчуку за надання таких матеріалів: Katalog wystawy starożytności i przedmiotów sztuki 1856 urządzanej w palacu JW. hr. Augustostwa Potockich w Warszawie na Krakowskiem-Przedmieściu, na korzyść domu schronienia opieki najświętszej Maryi Panny. – Warszawa: druk. Józefa Unger, 1856. – 353 s.; Katalog wystawy sztuki starożytnej i nowożytnej stosowanej do Priemysłu, w mies. Listopade i Grudniu 1889 r. – Warszawa: druk S. Orgelbranda synów, 1889. – Dział VI. – 79 s.; Katalog wystawy zabytków starożytnych we Lwowie w r. 1894. – Lwów: nakładem dyrekcji powszechnej wystawy krajowej, 1894. – 92 s.; Katalog wystawy zabytków z czasów króla Jana III i jego wieku w Krakowie, 1883. – Kraków: druk. «Czasu» Fr. Kluczyckiego, 1883. – 90 s.

¹² Каталог: Оружие / Днепропетровский исторический музей им. академика Д.И. Яворницкого. – Вып. 3. – Днепропетровск: Промінь, 1967. – 111 с.; Каталог коллекции древностей А.Н. Поль, в Екатеринославе / Сост. К. Мельник. – Вып. 1. – К.: Тип. С.В. Кульженко, 1893. – 218 с.; Каталог коллекции холодного оружия / Черниговский исторический музей; Сост. Кривова И.А. – Чернигов, 1990. – 56 с.; Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского. – К.: Тип. Милевского, 1898. – 86 с.; Кулинский А.Н. Европейское холодное оружие. – СПб.: Атлант, 2003. – 552 с.; Кулинский А.Н. Русское холодное оружие: В 2 т. – Т. 1. – СПб.: Атлант, 2001. – 384 с.; Princely Arms and Armour. A selection from the Dresden collection by Johannes Schobel. – Leipzig: Edition Leipzig, 1974. – 256 p.

¹³ Див. список фотографій в кінці книги.

¹⁴ Свешников І.К. Битва під Берестечком. – Львів: Слово, 1992. – 304 с.

¹⁵ Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. – М; Л.: АН СССР. Ин-т археологии, 1948. – С. 15.

¹⁶ Винклер П., фон. Оружие: Руководство к истории, описанию и изображению ручного оружия с древнейших времен до начала века. – СПб.: Тип. И.А. Ефрона, 1894. – 336 с. (Репринт / М.: Софт-Мастер, 1992).

¹⁷ *Бехайм В.* Энциклопедия оружия / Пер. с нем. – СПб.: Санкт-Петербургск. оркестр, 1995. – 574 с.

¹⁸ *Dolleczek A.* Monographie der k.u.k. öster.-ung. Blanken- und Handfeuer-Waffen. – Graz, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1970. – 172 s.; *Bottet M.* Monographie de l'arme blanche des Armées françaises de terre et de mer 1789–1870. – Paris: F. de Nobele, 1968. – 107 p.; *Gohlke W.* Die blanken Waffen und die Schutzwaffen. – Berlin, 1912. – 157 s.

¹⁹ *Федоров В.Г.* Холодное оружие. – СПб., 1905. – 240 с.

²⁰ *Ленц Э.Э.* Указатель отделения средних веков и эпохи возрождения: Собрание оружия. – Ч. 1. – СПб.: Бенке, 1908. – 374 с.

²¹ *Petersen J.* De norske vikingesverd en typologisk-kronologisk studier over vikingetidens vaaben av Jan Petersen. – Kristiania: I kommission hos J. Dybwad, 1919. – 228 p., або переклад на російську: *Петерсен Я.* Норвежские мечи эпохи викингов: топохронологическое изучение оружия эпохи викингов / Пер. с норвежск. – СПб.: Альфарет, 2005. – 352 с.

²² *Курпичников А.Н.* Древнерусское оружие. – Вып. 1: Мечи и сабли. – Л.: Наука, 1956. – 176 с.

²³ *Ginters W.* Das Schwert der Scythen und Sarmaten in Sudrüssland. – Berlin: W. de Gruyter & Co., 1928. – 94 s.

²⁴ *Arendt W.* Türkische Säbel aus den VIII–IX Jahrhunderten // *Archaeologia Hungarica.* – 1935. – XVI. – S. 48–68.

²⁵ *Dziewanowski W.* Zarys dziejów uzbrojenia w Polsce. – Warszawa: Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, 1935. – 224 s.; *Hartleb Z.* Szabla polska. – Lwów; Warszawa; Kraków, 1926. – 48 s.; Цикл статей С. Мейера (S. Meyer) у часописі «Broń i Barwa» за 1934–1939 рр.

²⁶ *Денисова М.М.* Русское оружие: Краткий определитель русского боевого оружия XI–XIX вв. – М.: Госкультпросветиздат, 1953. – 168 с.; *Портнов М.Э.* Тульское оружие XVIII–XX вв.: из собрания гос. музеев Московского Кремля: Каталог. – М., 1980. – 22 с.; *Портнов М.Э., Денисова М.М.* Тульское художественное оружие XVIII–XX вв. – М.: Госкультпросветиздат, 1952. – 20 с.

²⁷ *Денисова М.М.* Русское оружие.

²⁸ *Мерперт Н.Я.* Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье // *СА.* – 1955. – № 23. – С. 131–168.

²⁹ *Мелюкова А.И.* Вооружение скифов. – М.: Наука, 1964. – 91 с.

³⁰ *Смирнов К.Ф.* Вооружение савроматов. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 162 с.

³¹ *Черненко Е.В.* Военное дело скифов (вооружение, тактика, стратегия): Дис. ... д-ра ист. наук в форме науч. докл.: 07.00.06 – К., 1988. – 40 с.

³² Шрамко Б.А. К истории развития древней металлургии и металлообработки железа // Вопросы истории естествознания и техники. – 1976. – № 4. – С. 49–54; *Его же*. Техника обработки железа в лесостепной Скифии // СА. – 1963. – № 4. – С. 36–57; *Его же*. Новые исследования техники обработки железа в Скифии // СА. – 1971. – № 4. – С. 140–153.

³³ Симоненко А.В. Сарматские мечи и кинжалы на территории Северного Причерноморья // Вооружение скифов и сарматов. – К., 1984. – С. 129–147.

³⁴ Блаватский В.Д. Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – 158 с.

³⁵ Сокольский Н.И. Боспорские мечи // МИА. – 1954. – № 33. – С. 1–169.

³⁶ Арциховский А.В. Введение в археологию. – М.: Высш. парт. школа при ЦК ВКПб, 1947. – 219 с.

³⁷ Корзухина Г.Ф. Из истории древнерусского оружия XI в. // СА. – Т. XIII. – 1954. – С. 62–94.

³⁸ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. – Вып. 1: Мечи и сабли. – Л.: Наука, 1956. – 176 с.

³⁹ Бережинський В.Г. Зброя Київської Русі. – К.: Ін-т археології, 2000. – 296 с.; Бережинский В.Г. Методология военно-исторического исследования. – К.: Науч.-исслед. центр гуманитар. пробл. Вооруж. сил Украины, 2001. – 33 с.; Бережинський В.Г. Озброєння війська Київської Русі та його бойове застосування: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 26.702.02 / Військовий гуманітарний інститут Національної академії оборони України. – К., 2000. – 13 с.

⁴⁰ Киселев С.В. Древняя история южной Сибири. – Изд. 2-е. – М.: Акад. наук СССР, 1951. – 642 с.

⁴¹ Евглевский А.В., Потемкина Т.М. Восточноевропейские позд-неочечевические сабли // Степи Европы в эпоху средневековья. – Т. 1. – Донецк, 2000. – С. 117–170.; Федоров-Давыдов Г.А. Археологическая типология и процесс типобразования // Математические методы в социально-экономических и археологических исследованиях. – М., 1981. – С. 43–81.; Федоров-Давыдов Г.А. Статистические методы в археологии. – М.: Высш. шк., 1987. – 216 с.

⁴² Соловьев А.И. О некоторых характеристиках клинкового оружия // Проблемы реконструкции в археологии. – Новосибирск, 1985. – С. 147–154; Худяков Ю.С. Основные понятия оружейведения: (по материалам вооружения енисейских кыргызов VI–XII вв. н. э.) // Новое в археологии Сибири и Дальнего Востока. – Новосибирск, 1979. – С. 184–193.

⁴³ Плетнева С.А. Древности Черных Клобуков // Свод археологических источников. – Вып. ЕІ-19. – 1973. – 88 с.; *Ее же*. Печенеги, тюрки, половцы в южнорусских степях // МИА. – 1958. – № 62. – С. 164–170.

⁴⁴ Сидоренко В.О. Зброєзнавство як історична дисципліна // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 2. – К., 1966. – С. 75–80; *Його ж*. Виробництво зброї на Україні у XVI–XVII ст. // Середні віки на Україні. – Вип. 3. – К., 1973. – С. 26–42; *Його ж*. Козацька піхота та її озброєння під час Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 7. – К., 1972. – С. 161–169.

⁴⁵ Свєшников І.К. Битва під Берестечком. – Львів: Слово, 1992. – 304 с.

⁴⁶ Котляр М.Ф. Воєнне мистецтво Давньої Русі. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2005. – 414 с.; Сокирко О.Г. Лицарі другого сорту: Наймане військо лівобережної гетьманщини 1669–1726 рр. – К.: Темпора, 2006. – 280 с.; Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII ст. – Книга перша: Воєнні дії 1648–1652 рр. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. держ. ун-ту, 1996. – 320 с.; Сергійчук В.І. Армія Богдана Хмельницького. – К.: Аграрна наука, 1996. – 254 с.

⁴⁷ Савчук Ю. Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи: (пошук, знахідки, атрибуція). – К., 2006. – 96 с.

⁴⁸ Аствацатурян Э.Г. Турецкое оружие в собрании Государственного Исторического музея. – СПб.: Атлант, 2002. – 336 с.

⁴⁹ Kwaśniewicz W. Dzieje szabli w Polsce. – Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona, 1999. – 238 s., або переклад: Квасневич В. Польские сабли / Пер. с польск. – СПб.: Атлант, 2005. – 224 с.

⁵⁰ Ухин С.В. Художественная обработка металлов. – М.: АСТ-Сталкер, 2003. – 288 с.; Корнилов Н.И., Солодова Ю.П. Ювелирные камни. – М.: Недра, 1982. – 240 с.

⁵¹ Аристов Н.Я. Промышленность древней Руси. – СПб., 1866. – 324 с.

⁵² Арциховский А.В. Введение в археологию. – 219 с.

⁵³ Колчин Б.А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси // МИА. – 1953. – Вып. 32. – С. 31–68.; *Его же*. Металлургия и металлообработка железа и стали // Древняя Русь: город, замок, село. – М.: Наука, 1985. – С. 244–260; Колчин Б.А., Круг О.Ю. Физическое моделирование сыродутного процесса производства железа // Археология и естественные науки. – М.: Наука, 1965. – С. 115–152.

⁵⁴ *Антейн А.К.* Дамасская сталь в странах бассейна Балтийского моря. – Рига: Зинатне, 1973. – 139 с.; *Гурин М.Ф.* Кузнечное ремесло Полоцкой земли IX–XIII вв. – Минск: Наука и техника, 1987. – 149 с.

⁵⁵ *Федоренко П.К.* Рудни Левобережной Украины XVII–XVIII ст. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 263 с.

⁵⁶ *Компан О.С.* Міста України в 2-й половині XVII ст. – К.: Вид-во АН України, 1963. – 387 с.

⁵⁷ *Кісь Я.П.* Промисловість міста Львова у період феодалізму (XIII–XIX ст.). – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1968. – 233 с.

⁵⁸ *Білецький С.Т.* Розвиток ремесла і промислів в місті Львові в середині XVII ст. // З історії західноукраїнських земель / АН УРСР: У 3 т. – Т. 2. – К., 1957. – С. 28–31.

⁵⁹ *Кафенгауз Б.Б.* Экономические связи Украины и России в конце XVII – начале XVIII столетия // Воссоединение Украины с Россией. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – С. 421–439.; *Сидоренко О.Ф.* Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – сер. XVII ст.) – К.: Наук. думка, 1992. – 228 с.

⁶⁰ *Білецький П.О.* «Козак Мамай» – українська народна картина. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1960. – 32 с.; *Його ж.* Українське мистецтво XVII–XVIII ст. – К.: Мистецтво, 1963. – 71 с.; *Його ж.* Український портретний живопис XVII–XVIII ст.: Проблеми становлення і розвитку: Мистецтво. – К., 1968. – 320 с.; *В'юник А.* Українська графіка XI – поч. XX ст. – К.: Мистецтво, 1994. – 328 с.; *Жолтовський П.М.* Український живопис XVII–XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1978. – 327 с.; *Кравич Д.П., Стельмащук Г.Г.* Український народний одяг XVII – поч. XIX ст. в акварелях Ю. Глаговського. – К.: Наук. думка, 1988. – 268 с.; *Марченко Т.М.* Козаки-Мамаї. – К.: Опішне, 1991. – 40 с.; *Степовик Д.В.* Українська графіка XVI–XVIII століть: Еволюція образної системи. – К.: Наук. думка, 1982. – 332 с.

Розділ 2. Шабля як об'єкт вивчення історичного зброєзнавства

¹ *Даль В.* Толковый словарь живого Великорусского языка: В 4 т. – Т. 2. – 3-е изд. – СПб.; М.: Издание т-ва М.О. Вольф, 1905. – С. 845.

² *Винклер П., фон.* Оружие. – С. 42–43.

³ *Трубников Б.Г.* Большой словарь оружия. – СПб.; М.: Полигон, 1997. – С. 522–545.

⁴ *Брей У., Трамп Д.* Археологический словарь / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1990. – С. 245.

⁵ *Евглевский А.В., Потемкина Т.М.* Восточноевропейские позднекочевнические сабли. – С. 118.

⁶ Див., напр.: *Петерсен Я.* Норвежские мечи эпохи викингов.

⁷ Див., напр.: *Ананьїн В.О.* Словник-довідник воєнних понять та категорій. – К.: Суспіл. науки, 2001. – 129 с.; *Бережинський В.Г.* Словник історичних зброєзнавчих термінів: (за матеріалами озброєння Київської Русі). – К., 2000.; *Бурячок А., Демський М., Якимович Б.* Російсько-український словник для військовиків. – К.: Варта, 1995. – 383 с.; *Карачун В.Я.* Русско-украино-английский военный словарь. – К.: Техніка, 2001. – 747 с.

⁸ *Брусов А.Н., Латухин А.Н., Николаев К.А.* Оружие // Советская военная энциклопедия: В 8 т. – Т. 6. – М.: Воениздат, 1979. – С. 128.

⁹ *Шокарев Ю.В.* Луки и арбалеты. – М.: Астрель, 2002. – С. 3. Серия «История оружия».

¹⁰ *Трубников Б.Г.* Большой словарь оружия. – С. 546–621.

¹¹ *Кулинский А.Н.* Русское холодное оружие. – С. 13–15.

¹² *Горелик М.В.* Оружие Древнего Востока: IV тыс. до н. э. – IV в. н. э. – М.: Наука, 1993. – С. 8.

¹³ З приватної консультації автора з викладачем кафедри філології Академії СБУ, м. н. с. Стельникович Г.М.

¹⁴ *Кулинский А.Н.* Немецкие клинки и клейма: Справочник. – СПб.: Издательский цех «Балтика», 2000. – С. 17–23; *Его же.* Европейское холодное оружие. – С. 210–213; *Его же.* Русское холодное оружие. – С. 15–26.

¹⁵ *Худяков Ю.С.* Основные понятия оружейведения. – С. 185–187.

¹⁶ *Dziewanowski W.* Zarys dziejów uzbrojenia w Polsce. – Warszawa: Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, 1935. – 224 s.; *Nadolski A.* Polska broń: broń biała. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1984. – 186 s.; *Nadolski A.* Broń średniowieczne z ziem polskich: Katalog. – Łódź: Państwowe Muzeum Archeologiczne, 1978. – 91 s.; *Nadolski A.* Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej. – Łódź: Instytut Historii Kultury Materialnej PAN, 1990. – 530 s.; *Kwaśniewicz W.* Dzieje szabli w Polsce. – Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona, 1999. – 238 s.

¹⁷ *Princely Arms and Armour; Bashford D.* Handbook of Arms and Armour, European and oriental, including the William H. Riggs Collection: 3rd ed. – New York, 1921. – 163 p.; *Müller H., Kölling H.* Europäische hieb- und stichwaffen aus der Sammlung des Museums für Deutsche Geschichte. – Berlin: Militärverlag der DDR, 1984. – 448 s.; *Stone G.C.* A glossary of the construction, decoration and use of arms and armor: in all countries and in all times, together with some closely related subjects. – New York: Jack Brussel, 1961. – 694 p.

¹⁸ Крип'якевич І., Гнатевич Б. Історія Українського війська / Видання Івана Тиктора: У 2 т. – Т. 1. (Репринт / К.: МП «Пам'ятки України», 1992). – Львів, 1936. – С. 140, 141, 259.

¹⁹ Nadolski A. Uzbrojenie. – S. 22–24; Müller H., Kölling H. Europäische hieb- und stichwaffen aus der Sammlung des Museums für Deutsche Geschichte. – S. 35; Kwaśniewicz W. Dzieje szabli w Polsce. – С. 11–20.

²⁰ Мельник Б.В. Шабля // Львівський історичний музей: Наукові записки. – Вип. 2–3. – Львів, 1994. – С. 252–281.

²¹ Аствацатурян Э.Г. Оружие народов Кавказа: история оружия. – М.: Хоббикнига, 1995. – С. 8.

²² Федоров В.Г. Холодное оружие. – С. 21–26.

²³ Мерперт Н.Я. Из истории оружия племен Восточной Европы. – С. 139.

²⁴ Свешников І.К. Битва під Берестечком. – С. 232.

²⁵ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. – С. 62.

²⁶ Мерперт Н.Я. Из истории оружия племен Восточной Европы. – С. 153.

²⁷ Соловьев А.И. О некоторых характеристиках клинкового оружия. – С. 153.

²⁸ Мерперт Н.Я. Из истории оружия племен Восточной Европы. – С. 153.

²⁹ Петерсен Я. Норвежские мечи эпохи викингов.

³⁰ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. – С. 19.

³¹ Там же. – С. 52–55.

³² Arendt W. Türkische Säbel aus den VIII–IX Jahrhunderten // Archaeologia Hungarica. – 1935. – XVI. – S. 48–68.

³³ Мерперт Н.Я. Из истории оружия племен Восточной Европы. – С. 149.

³⁴ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. – С. 68–72.

³⁵ Мерперт Н.Я. Из истории оружия племен Восточной Европы. – С. 150.

³⁶ Циркин А.В. Материальная культура и быт народов Поволжья в I тыс. нашей эры. – Красноярск: Изд-во Красноярск. ун-та, 1987. – С. 158.

³⁷ Худяков Ю.С. Вооружение кочевников приалтайских степей IX–X вв. // Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии. – Новосибирск, 1981. – С. 129.

³⁸ Плетнева С.А. Древности Черных Клобуков. – С. 17.

³⁹ Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1966. – С. 22.

- ⁴⁰ *Dziewanowski W.* Zarys dziejów uzbrojenia w Polsce. – С. 48.
- ⁴¹ *Аствацатурян Э.Г.* Турецкое оружие. – С. 111.
- ⁴² *Мельник Б.В.* Шабля. – С. 264, 266.
- ⁴³ *Квасневич В.* Польские сабли. – С. 35.
- ⁴⁴ *Мельник Б.В.* Шабля. – С. 264.
- ⁴⁵ *Денисова М.М.* Русское оружие. – С. 37.
- ⁴⁶ *Плетнева С.А.* Древности Черных Клобуков. – С. 17.
- ⁴⁷ *Мельник Б.В.* Шабля. – С. 254.
- ⁴⁸ *Археология УССР: В 3 т. – Т. 2: Скифо-сарматская и античная археология.* – К.: Наук. думка, 1986. – С. 502.
- ⁴⁹ *Сокольский Н.И.* Боспорские мечи. – С. 130–134.
- ⁵⁰ *Dziewanowski W.* Zarys dziejów uzbrojenia w Polsce. – S. 41.
- ⁵¹ *Горелик М.В.* Оружие Древнего Востока: IV тыс. до н. э. – IV в. н. э. – М.: Наука, 1993. – С. 40.
- ⁵² *Монгайт А.Л.* Археология Западной Европы: Бронзовый и железный века. – М.: Наука, 1974. – С. 302.
- ⁵³ *Давня історія України / Ін-т археології НАН України: У 3 т. – Т. 2: Скифо-антична доба.* – К., 1998. – С. 159, 160, 161, 176.
- ⁵⁴ *Смирнов К.Ф.* Вооружение савроматов. – С. 9, 23, 24, 29, 30.
- ⁵⁵ *Мелюкова А.И.* Вооружение скифов. – С. 81.
- ⁵⁶ *Смирнов К.Ф.* Вооружение савроматов. – С. 9.
- ⁵⁷ *Мелюкова А.И.* Вооружение скифов. – С. 81.
- ⁵⁸ *Смирнов К.Ф.* Вооружение савроматов. – С. 29–31.
- ⁵⁹ *Симоненко А.В.* Сарматские мечи и кинжалы на территории Северного Причерноморья. – С. 145–146.
- ⁶⁰ *Смирнов К.Ф.* Вооружение савроматов. – С. 23.
- ⁶¹ *Скорый С.А.* Раннескифский меч из с. Изюмовка близ Старого Крыма // СА. – 1977. – № 1. – С. 280.
- ⁶² *Скорый С.А.* Скифські довгі мечі // Археологія. – 1981. – № 36. – С. 24–25.
- ⁶³ Там само. – С. 23.
- ⁶⁴ *Археология УССР. – Т. 2. – С. 266–267.*
- ⁶⁵ *Симоненко А.В.* Сарматские мечи и кинжалы на территории Северного Причерноморья. – С. 130.
- ⁶⁶ Там же. – С. 142, 145.
- ⁶⁷ *Мерперт Н.Я.* Из истории оружия племен Восточной Европы. – С. 160.
- ⁶⁸ *Давня історія України. – Т. 2. – С. 164.*
- ⁶⁹ *Окшотт Э.* Археология оружия: От бронзового века до эпохи Ренессанса / Пер. с англ. – М.: Центрполиграф, 2004. – С. 100.
- ⁷⁰ Там же. – С. 126.

- ⁷¹ Там же. – С. 131.
- ⁷² Там же. – С. 108.
- ⁷³ Там же. – С. 139.
- ⁷⁴ Мерперт Н.Я. Из истории оружия племен Восточной Европы. – С. 160.
- ⁷⁵ Див.: Минаева Т.М. Погребение с сожжением близ Покровска // Ученые записки Саратовского университета. – Т. 1. – Вып. 3. – Саратов, 1927. – С. 28–32.
- ⁷⁶ Мерперт Н.Я. Из истории оружия племен Восточной Европы. – С. 160.
- ⁷⁷ Там же. – С. 132.
- ⁷⁸ Там же. – С. 134.
- ⁷⁹ Там же. – С. 134, 136, 138, 139.
- ⁸⁰ Там же. – С. 139.
- ⁸¹ Шульц П.Н. Мавзолей Неаполя Скифского. – М.: Искусство, 1953. – Табл. VII.
- ⁸² Археология УССР: В 3 т. – Т. 3: Раннеславянский и древнерусский период. – К: Наук. думка, 1986. – С. 84.
- ⁸³ Монгайт А.Л. Археология Западной Европы. – С. 356.
- ⁸⁴ Корзухина Г.Ф. Из истории древнерусского оружия XI в. – С. 75.
- ⁸⁵ Давня історія України / Ін-т археології НАН України: У 3 т. – Т. 3: Слов'яно-руська доба. – К., 2000. – С. 194–197.
- ⁸⁶ Там само. – С. 199.
- ⁸⁷ Мерперт Н.Я. Из истории оружия племен Восточной Европы. – С. 142.
- ⁸⁸ Окшотт Э. Археология оружия. – С. 99.
- ⁸⁹ Киселев С.В. Древняя история южной Сибири. – С. 518, 579, 580.
- ⁹⁰ Мерперт Н.Я. Из истории оружия племен Восточной Европы. – С. 142.
- ⁹¹ Киселев С.В. Древняя история южной Сибири. – С. 582.
- ⁹² Там же. – С. 519.
- ⁹³ Мерперт Н.Я. Из истории оружия племен Восточной Европы. – С. 142–143.
- ⁹⁴ Див.: Arendt W., Zakharov A. Studia Levedica // Archaeologia Hungarica. – 1935. – XVI. – 80 s.
- ⁹⁵ Артамонов М.И. Рец. на кн.: А. Zakharov und W. Arendt. Studia Levedica // НИДО. – 1935. – № 9–10. – С. 224–226.
- ⁹⁶ Горелик М.В. Вооружение // Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье: Хозяйство, материальная культура. – М.: Восточная литература. РАН, 1995. – С. 392–393.

- ⁹⁷ *Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие. – С. 61.
- ⁹⁸ *Арциховский А.В.* Введение в археологию. – С. 167.
- ⁹⁹ Там же.
- ¹⁰⁰ *Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие. – С. 61.
- ¹⁰¹ *Мерперт Н.Я.* Из истории оружия племен Восточной Европы. – С. 134.
- ¹⁰² *Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие. – С. 67.
- ¹⁰³ Там же. – С. 68–69.
- ¹⁰⁴ *Рыбаков Б.А.* Ремесло древней Руси. – С. 229.
- ¹⁰⁵ *Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие. – С. 67.
- ¹⁰⁶ *Давня історія України.* – Т. 3. – С. 420.
- ¹⁰⁷ *Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие. – С. 66.
- ¹⁰⁸ Там же. – С. 69.
- ¹⁰⁹ Там же.
- ¹¹⁰ *Кирпичников А.Н.* Погребение воина XII–XIII вв. из южной Киевщины: (по материалам экспозиции АИМ) // Сборник исследований и материалов АИМ. – Вып. 4. – Л., 1959. – С. 223.
- ¹¹¹ *Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие. – С. 67.
- ¹¹² *Плетнева С.А.* Древности Черных Клобуков. – С. 25.
- ¹¹³ *Давня історія України.* – Т. 3. – С. 569.
- ¹¹⁴ Там само. – С. 572; *Плетнева С.А.* Древности Черных Клобуков. – С. 28.
- ¹¹⁵ *Горішній П.* Козацький цвинтар у Чигирині: поховальний обряд, антропология, археологічний матеріал // Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні. – Вып. 10. – К., 2001. – С. 36.
- ¹¹⁶ *Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие. – С. 66.
- ¹¹⁷ *Бережинский В.Г.* Вооружение половцев. – К.: Науч.-исслед. центр гуманитар. пробл. Вооруж. сил Украины, 2005. – С. 116.
- ¹¹⁸ *Горелик М.В.* Вооружение. – С. 388–389, 393.
- ¹¹⁹ *Ждановский А.М.* Статуя половецкого воина из станицы Новомалороссийской // СА. – 1977. – № 1. – С. 292.
- ¹²⁰ *Карпини Дж. дель Плано.* История монголов: Путешествие в Восточные страны. – 3-е изд. – М.: Мысль, 1997. – С. 27.
- ¹²¹ *Худяков Ю.С.* Вооружение Центрально-азиатских кочевников в эпоху раннего и развитого средневековья. – Новосибирск: Наука, 1991. – С. 130.
- ¹²² Там же. – С. 98.
- ¹²³ *Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие. – С. 66.
- ¹²⁴ *Евглевский А.В., Потемкина Т.М.* Восточноевропейские позднекочевнические сабли. – С. 149.

- ¹²⁵ Там же. – С. 149, 155.
- ¹²⁶ *Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие. – С. 67.
- ¹²⁷ *Егоров В.Л.* География городов Золотой Орды // СА. – 1977. – № 1. – С. 114–125.
- ¹²⁸ *Евглевский А.В., Потемкина Т.М.* Восточноевропейские позднекочевнические сабли. – С. 120.
- ¹²⁹ *Арциховский А.В.* Введение в археологию. – С. 211.
- ¹³⁰ *Dziewanowski W.* Zarys dziejów uzbrojenia w Polsce. – С. 51.
- ¹³¹ Ibid. – S. 42.
- ¹³² *Аствацатурян Э., Монахов С., Шокарев Ю.* Старинное оружие из собрания ГИМа: Фотоальбом. – М.: Менатеп-ТРАСТ, 1993. – С. 13–14.

Розділ 3. Дослідження шаблі в контексті військової історії

- ¹ *Сидоренко В.О.* Козацька піхота та її озброєння. – С. 167; *Свєшников І.К.* Битва під Берестечком. – С. 229.
- ² *Квасневич В.* Польские сабли. – С. 16–17.
- ³ Див.: *Федоренко П.К.* Рудни Левобережної України XVII–XVIII ст.
- ⁴ *Гудцов Н.Т. Д.К.* Чернов и наука о металлах. – М.; Л., 1950. – С. 464.
- ⁵ *Рыбаков Б.А.* Ремесло древней Руси. – С. 123; *Колчин Б.А.* Металлургия и металлообработка. – С. 247.
- ⁶ *Рыбаков Б.А.* Ремесло древней Руси. – С. 124–125.
- ⁷ *Федоренко П.К.* Рудни Левобережної України XVII–XVIII ст. – С. 25.
- ⁸ Напр., див.: *Колчин Б.А.* Черная металлургия; *Его же.* Металлургия и металлообработка; *Колчин Б.А., Круг О.Ю.* Физическое моделирование.
- ⁹ *Колчин Б.А.* Металлургия и металлообработка. – С. 246.
- ¹⁰ *Голобуцький В.О.* Запорозьке козацтво: 2-ге вид. – К.: Вища школа, 1994. – С. 199.
- ¹¹ *Федоренко П.К.* Рудни Левобережної України XVII–XVIII ст. – С. 35.
- ¹² Там само. – С. 114.
- ¹³ *Фомин Л.Д., Шрамко Б.А.* О появлении изделий из чугуна в Восточной Европе // СА. – 1969. – № 1. – С. 40–47.
- ¹⁴ *Федоренко П.К.* Рудни Левобережної України XVII–XVIII ст. – С. 34.
- ¹⁵ *Гудцов Н.Т. Д.К.* Чернов и наука о металлах. – С. 406.

¹⁶ Байков А.А. Избранные труды. – М.: Металлургиздат, 1961. – С. 80.

¹⁷ Див: Рубцов Н.Н. История литейного производства в СССР. – М.; Л.: Машгиз, 1947. – 276 с.

¹⁸ Див.: Любомиров П.Г. Очерки по истории русской промышленности XVII–XVIII вв. – М.: Госполитиздат, 1947. – 763 с.

¹⁹ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. – С. 47.

²⁰ Любомиров П.Г. Очерки по истории русской промышленности XVII–XVIII вв. – С. 275–276.

²¹ Там же. – С. 202–209.

²² Там же.

²³ Рубцов Н.Н. История литейного производства в СССР. – С. 62.

²⁴ Колчин Б.А. Черная металлургия. – С. 48.

²⁵ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. – С. 44.

²⁶ Гурин М.Ф. Кузнечное ремесло Полоцкой земли IX–XIII вв. – С. 106; Антейн А.К. Дамасская сталь в странах бассейна Балтийского моря. – С. 8, 33, 48, 54; Его же. Наконечники копий из сварочной узорчатой (дамасской) стали в древней Прибалтике // СА. – 1963. – № 4. – С. 176; Pleiner R. Die Technologie des Schmiedes in der Grossmährischen Kultur // Slovenská archeológia. – № 15/1. – 1967. – S. 104–106, 140.

²⁷ Материалы по истории СССР. – С. 147.

²⁸ Там же. – С. 146.

²⁹ Федоренко П.К. Рудни Левобережной Украины XVII–XVIII ст. – С. 192.

³⁰ Там же. – С. 238.

³¹ Там же. – С. 246.

³² Там же. – С. 204, 208.

³³ Там же. – С. 220.

³⁴ Там же. – С. 194.

³⁵ Там же. – С. 229.

³⁶ Там же. – С. 164–165.

³⁷ Там же. – С. 61.

³⁸ Там же. – С. 48.

³⁹ Там же. – С. 129.

⁴⁰ Материалы по истории СССР. – С. 149.

⁴¹ Федоренко П.К. Рудни Левобережной Украины XVII–XVIII ст. – С. 214.

⁴² Там же. – С. 116.

⁴³ Там же. – С. 160.

⁴⁴ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание, с кратким географич. и историч. описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено. – К.; М.: Судиенко, 1851. – С. 25.

⁴⁵ Федоренко П.К. Рудни Левобережной Украины XVII–XVIII ст. – С. 112.

⁴⁶ Там же. – С. 140.

⁴⁷ Гудцов Н.Т. Д.К. Чернов и наука о металлах. – С. 408.

⁴⁸ Гудцов Н.Т. Курс лекций по металлографии и термической обработке стали: Учеб. пособие. – М.: Моск. ордена труд. Красного Знамени ин-т стали им. И.В. Сталина, 1957. – С. 14.

⁴⁹ Гудцов Н.Т. Д.К. Чернов и наука о металлах. – С. 460.

⁵⁰ Гудцов Н.Т. Курс лекций по металлографии и термической обработке стали. – С. 22.

⁵¹ Опись движимого имущества, принадлежащего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям Григорию и Якову // Русская историческая библиотека, изданная Археографической комиссиею. – Т. VIII. – СПб., 1884. – С. 1081, 1082, 1173.

⁵² Pleiner R. Staré evropské kovárství: stav metalografického výzkumu. – Praha: Nakl. Československé akademie ved, 1962. – 331 p.

⁵³ Антейн А.К. Дамасская сталь в странах бассейна Балтийского моря. – С. 8.

⁵⁴ Schulz E.H. Über die metallkundliche Untersuchung einiger römischer Schwertklingen. – Technische Beiträge zur Archäologie (Mainz), 1959. – S. 46–64.

⁵⁵ Колчин Б.А. Металлургия и металлообработка. – С. 252.

⁵⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Ч. 6. – Т. 1. – СПб.: Тип. Э. Праппа, 1892. – С. 122.

⁵⁷ Encyclopedia Britannica. Online (<http://www.britannica.com>).

⁵⁸ Компан О.С. Міста України в 2-й половині XVII ст. – С. 220; Лященко П.И. История народного хозяйства СССР: В 3 т. – Т. 1. – Изд. 4-е. – М.: Госполитиздат, 1956. – С. 150.

⁵⁹ Компан О.С. Міста України в 2-й половині XVII ст.

⁶⁰ Инкин В.Ф. Ремесленное производство в королевских городах Галицкого Подгорья в XVI–XVIII вв. // Города феодальной России. – М.: Наука, 1966. – С. 170–171.

⁶¹ Білецький С.Т. Розвиток ремесла і промислів в місті Львові в середині XVII ст. – С. 4, 17.

⁶² Там само. – С. 3–4.

⁶³ Романовський В.О. Переписні книги 1666 р. – С. 28.

⁶⁴ Романовський В.О. Сільське і міське населення Лівобережної України в 60-х рр. XVII ст. // Народна творчість та етнографія. – 1958. – № 3. – С. 96.

⁶⁵ Cambridge International Dictionary of English. – Cambridge University Press, 1995. – P. 1361.

⁶⁶ Історія Києва / Вид-во АН УРСР: У 2 т. – Т. 1. – К., 1960. – С. 152.

⁶⁷ Білецький С.Т. Розвиток ремесла і промислів в місті Львові в середині XVII ст. – С. 17.

⁶⁸ Федоренко П.К. Рудни Лівобережної України XVII–XVIII ст. – С. 39–41.

⁶⁹ Лазаревська К. Київські цехи у другій половині XVIII та на початку XIX ст. // Київ та його околиця в історії та пам'ятках. – К.: Наука, 1926. – С. 276.

⁷⁰ Материали по истории СССР. – С. 145.

⁷¹ Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. – С. 150.

⁷² РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 5. – Спр. 27. «Переписные книги Черниговского уезда» (1666). – Арк. 49, 57–57 зв.

⁷³ Колчин Б.А. Металлургия и металлообработка. – С. 251.

⁷⁴ Див.: Колчин Б.А. Металлургия и металлообработка; Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси; Дебу К.И. Ковальська справа: Струмент та основні способи ковальської справи, потрібні кустареві. – Харків, 1930. – 88 с.

⁷⁵ Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. – С. 133.

⁷⁶ Любомиров П.Г. Очерки по истории русской промышленности XVII–XVIII вв. – С. 299.

⁷⁷ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – К.: АН УРСР. Ін-т суспільних наук, 1954. – С. 34.

⁷⁸ Компан О.С., Маркина В.А. О некоторых особенностях социально-экономического развития городов Правобережной и Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. // Города феодальной России. – М.: Наука, 1966. – С. 350.

⁷⁹ Михайлина П.В. До питання про оренди та застави міст України в кінці XVI – першій половині XVII ст. // Історія народного господарства та економічної думки УРСР. – Вип. 8. – К., 1974. – С. 69.

⁸⁰ Компан О.С., Маркина В.А. О некоторых особенностях социально-экономического развития городов Правобережной и Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. – С. 352.

⁸¹ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – С. 34.

⁸² Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні / АН УРСР. Ін-т економіки: У 2 т. – Т. 1: Ремесло і мануфактура. – К., 1959. – С. 89–90.

⁸³ Романовский В.О. Развитие городов Левобережной Украины // Воссоединение Украины с Россией. – М., 1954. – С. 397.

⁸⁴ Там же.

⁸⁵ Кісь Я.П. Промисловість міста Львова у період феодалізму (XIII–XIX ст.). – С. 115.

⁸⁶ Там само. – С. 123–124.

⁸⁷ *Dziewanowski W.* Zarys dziejów uzbrojenia w Polsce. – S. 51.

⁸⁸ Кісь Я.П. Промисловість міста Львова у період феодалізму (XIII–XIX ст.). – С. 123–124.

⁸⁹ *Charewiczowa E.* Lwowskie organizacje zawodowe z czasów Polski przedrozbiorowej. – Lwów: Wydawn. Zakładu narodowego imienia Ossolińskich, 1929. – S. 112–114.

⁹⁰ Голобуцький В.О. Про цехове ремесло і зародження капіталістичного виробництва в XVI – першій половині XVII ст. на Україні // Вісник АН УРСР. – 1958. – № 8. – С. 37.

⁹¹ Історія Львова в документах і матеріалах: Зб. док. і матеріалів. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 65.

⁹² Історія Львова: Короткий нарис. – Львів: МВО УРСР. – Львів. держ. ун-т, 1956. – С. 22.

⁹³ Голобуцький В.О. Про цехове ремесло. – С. 37.

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ Кісь Я.П. Промисловість міста Львова у період феодалізму XIII–XIX ст.). – С. 91.

⁹⁶ Голобуцький В.О. Про цехове ремесло. – С. 36.

⁹⁷ *Инкин В.Ф.* Ремесленное производство в королевских городах Галицкого Подгорья в XVI–XVIII вв. – С. 170, 175.

⁹⁸ *Исаевич Я.Д.* Город Дрогобыч в XVI–XVIII вв. // Города феодальной России. – М.: Наука, 1966. – С. 161.

⁹⁹ Голобуцький В.О. Про цехове ремесло. – С. 36; *Сергійчук В.І.* Армія Богдана Хмельницького. – С. 133.

¹⁰⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – С. 122.

¹⁰¹ Романовский В.О. Развитие городов Левобережной Украины. – С. 397.

¹⁰² Там же. – С. 400.

¹⁰³ Романовский В.О. Развитие городов Левобережной Украины. – С. 401.

¹⁰⁴ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 5. – Спр. 27. «Переписные книги Черниговского уезда» (1666). – Арк. 49, 57–57 зв.

¹⁰⁵ Див.: Цехова книга ніжинського ковальського цеху.

¹⁰⁶ Романовский В.О. Развитие городов Левобережной Украины. – С. 402.

¹⁰⁷ Єршов А. Ніжинські цехи в першій половині XVII ст. // Чернігів і Північне Лівобережжя: Зб. наук. статей. – К., 1928. – С. 316.

¹⁰⁸ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 6. – Спр. 28. «Переписные книги г. Батурина, Бахмача и Конотопа» (1666). – Арк. 160.

¹⁰⁹ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – Спр. 73. «Переписные книги Почепа и Погара» (1666).

¹¹⁰ Романовський В.О. Сільське і міське населення Лівобережної України. – С. 91.

¹¹¹ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 5. – Спр. 27. «Переписные книги Черниговского уезда» (1666). – Арк. 82 зв., 83, 85 зв.

¹¹² Там само. – Арк. 49, 57, 57 зв.

¹¹³ Кісь Я.П. Промисловість міста Львова у період феодалізму (XIII–XIX ст.). – С. 92.

¹¹⁴ Лазаревська К. Київські цехи у другій половині XVIII та на початку XIX ст. // Київ та його околиця в історії та пам'ятках. – К.: Наука, 1926. – С. 303.

¹¹⁵ Романовский В.О. Развитие городов Левобережной Украины. – С. 405.

¹¹⁶ Романовський В.О. Сільське і міське населення Лівобережної України. – С. 98.

¹¹⁷ Історія Києва / Вид-во. АН УРСР: У 2 т. – Т. 1. – К., 1960. – С. 186.

¹¹⁸ Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво. – С. 198–199.

¹¹⁹ Кісь Я.П. Промисловість міста Львова у період феодалізму (XIII–XIX ст.). – С. 55.

¹²⁰ Там само. – С. 71.

¹²¹ Там само. – С. 72.

¹²² Компан О.С., Маркина В.А. О некоторых особенностях социально-экономического развития городов Правобережной и Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. – С. 358.

¹²³ Швидько А.К. Социально-экономическое развитие городов Украины XVII–XVIII в. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1979. – С. 41.

¹²⁴ Голобуцький В.О. Про цехове ремесло. – С. 41.

¹²⁵ Там само.

¹²⁶ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – С. 298.

¹²⁷ Петровський М. Надання Ніжину магдебурзького права у 1625 році // Чернігів і Північне Лівобережжя: Зб. наук. статей. – К., 1928. – С. 313.

- ¹²⁸ *Ткаченко М.* Місто Остер в XVII–XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Кн. VI. – 1925. – С. 173, 177, 200.
- ¹²⁹ *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. – С. 309.
- ¹³⁰ *Шевченко Ф.П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – С. 184.
- ¹³¹ Там само. – С. 184, 186.
- ¹³² Здійснено за виданням «Реєстр Війска Запорозького 1649 року». – К., 1995. – 592 с.
- ¹³³ *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. – С. 240.
- ¹³⁴ Там само. – С. 247.
- ¹³⁵ *Кісь Я.П.* Промисловість міста Львова у період феодалізму (XIII–XIX ст.). – С. 72.
- ¹³⁶ *Романовський В.О.* Сільське і міське населення Лівобережної України. – С. 105–106.
- ¹³⁷ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 5. – Спр. 27. – Арк. 220–222 зв.
- ¹³⁸ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 490–492.
- ¹³⁹ Там само. – Арк. 493–495.
- ¹⁴⁰ *Ткаченко М.М.* До питання про соціально-економічний розвиток Лівобережної України // УІЖ. – 1964. – № 1. – С. 79.
- ¹⁴¹ *Фліз де ля.* Альбоми / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського: У 3 т. – Т. 1. – К., 1996. – С. 123; Історія міст і сіл УРСР: У 26 т. – К.: Наук. думка, 1972. – Черкаська область. – С. 678.
- ¹⁴² Історія міст і сіл УРСР. – Черкаська область. – С. 295.
- ¹⁴³ Історія міст і сіл УРСР: У 26 т. – К.: Наук. думка, 1967. – Полтавська область. – С. 411.
- ¹⁴⁴ *Голобуцький В.О.* Запорозьке козацтво. – С. 165.
- ¹⁴⁵ *Сидоренко О.Ф.* Українські землі у міжнародній торгівлі: (IX – сер. XVII ст.). – К.: Наук. думка, 1992. – С. 131.
- ¹⁴⁶ Див., напр.: РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – Спр. 31. «Дело по челобитию стародубцев и почепцев о переимании их товаров» (1665). – Арк. 2.
- ¹⁴⁷ *Кафенгауз Б.Б.* Экономические связи Украины и России в конце XVII – начале XVIII столетия. – С. 424.
- ¹⁴⁸ *Рубцов Н.Н.* История литейного производства в СССР. – С. 67.
- ¹⁴⁹ *Кафенгауз Б.Б.* Экономические связи Украины и России в конце XVII – начале XVIII столетия. – С. 431.
- ¹⁵⁰ Там же. – С. 431.
- ¹⁵¹ Там же. – С. 430.
- ¹⁵² Там же. – С. 433.
- ¹⁵³ *Любомиров П.Г.* Очерки по истории русской промышленности XVII–XVIII вв. – С. 210.

- ¹⁵⁴ Материалы по истории СССР. – С. 277.
- ¹⁵⁵ Федоренко П.К. Рудни Левобережной Украины XVII–XVIII ст. – С. 124–125.
- ¹⁵⁶ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – Спр. 2. «Росписной список г. Чернигова» (1682 р.)
- ¹⁵⁷ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – Спр. 18. «Росписной список воеводы Никиты в приеме им города Переяслава со всеми воинскими припасами» (1682 р.). – Арк. 4.
- ¹⁵⁸ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 5. – Спр. 194. «Роспись имеющегося в Переяславе военного снаряжения» (1679–80). – Арк. 1–2.
- ¹⁵⁹ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 212 «По отписке из Разряда в Приказ Малой России» (1682); РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 5. – Спр. 185/14: «Дело об отправке из Севска и Белгорода в Переяславль служилых людей» (1679).
- ¹⁶⁰ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – Спр. 46. «Память в Посольский приказ Боярину и Оружейничему Богдану Хитрово с товарищами об отсылке из малороссийских городов разных воинских снарядов» (1668). – Арк. А1; 6, арк. 1–3.
- ¹⁶¹ Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі: (IX – сер. XVII ст.). – С. 139–140.
- ¹⁶² РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 5. – Спр. 538. «Дело о ремонте оружия присланным в г. Переяслав литейцем Никитой Пантелеевым и порохового дела мастером Лукой Микулиным с учениками» (1679). – Арк. 1.
- ¹⁶³ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 5. – Спр. 538. – Арк. 2–3.
- ¹⁶⁴ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 5. – Спр. 190. «Память в Разряд об отписке севского воеводы» (1679). – Арк. 1, 3, 4, 5, 55, 56.
- ¹⁶⁵ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 5. – Спр. 538. – Арк. 4–5.
- ¹⁶⁶ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 5. – Спр. 217. «Дело о назначении жалования путивльскому кузнецу Семену Алексееву Фурсову» (1681). – Арк. 10–16.
- ¹⁶⁷ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 4. – Спр. 11. «Грамота об отправлении на кош разных воинских припасов» (1672); РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 4. – Спр. 17. «Грамота Ивану Серко с обещанием прислать на кош разных воинских припасов» (1672).
- ¹⁶⁸ Історія Львова в документах і матеріалах. – С. 65.
- ¹⁶⁹ Історія Львова: Короткий нарис. – С. 21, 23.
- ¹⁷⁰ Федоренко П.К. Рудни Левобережной Украины XVII–XVIII ст. – С. 123.
- ¹⁷¹ Мельник Б.В. Шабля. – С. 259.

¹⁷² Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі: (IX – сер. XVII ст.). – С. 188.

¹⁷³ Там само. – С. 111.

¹⁷⁴ Там само.

Розділ 4. Козацька шабля як тип клинкової зброї

¹ Свєшников І.К. Битва під Берестечком. – С. 218–219.

² Там само. – С. 233.

³ Соловьев А.И. О некоторых характеристиках клинкового оружия. – С. 148–149.

⁴ Свєшников І.К. Битва під Берестечком. – С. 233–234.

⁵ Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII ст. – С. 59.

⁶ Свєшников І.К. Битва під Берестечком. – С. 264.

⁷ Див.: Памятники русской старины в западных губерниях империи. – Вып. VII: Холмская Русь. – СПб., 1885; Холмская Русь: (исторические судьбы русского Забужья). – СПб., 1887; Ефименко А. История украинского народа. – СПб., 1906.

⁸ Свєшников І.К. Битва під Берестечком. – С. 236.

⁹ Крип'якевич І., Гнатевич Б. Історія Українського війська. – С. 259.

¹⁰ Разин Е.А. История военного искусства XVI–XVII вв. – СПб.; М.: Полигон, 1999. – С. 386.

¹¹ Тараторин В.В. Конница на войне: История кавалерии с древнейших времен до эпохи наполеоновских войн. – Минск: Харвест, 1999. – С. 286.

¹² Яворницький Д.І. Історія Запорозьких козаків: У 3 т. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 165.

¹³ Разин Е.А. История военного искусства XVI–XVII вв. – С. 293.

¹⁴ Сокирко О.Г. Сердюцька піхота українських гетьманів // Київська старовина. – 1999. – № 6. – С. 57.

¹⁵ Яворницький Д.І. Історія Запорозьких козаків. – С. 168.

¹⁶ Свєшников І.К. Битва під Берестечком. – С. 238.

¹⁷ Винклер П., фон. Оружие. – С. 290.

¹⁸ Бережинский В.Г. Зброя Київської Русі. – С. 102.

¹⁹ Винклер П., фон. Оружие. – С. 290.

²⁰ Крип'якевич І., Гнатевич Б. Історія Українського війська. – С. 258–259.

²¹ Яворницький Д.І. Історія Запорозьких козаків. – С. 167.

²² Разин Е.А. История военного искусства XVI–XVII вв. – С. 386.

- ²³ *Свєшников І.К.* Битва під Берестечком. – С. 238.
- ²⁴ *Апанович О.М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1968. – С. 121.
- ²⁵ *Денисон Дж.* История конницы: В 2 кн. – Кн. 1. – М.: Изд-во АСТ, 2001. – С. 222.
- ²⁶ *Сидоренко В.О.* Козацька піхота та її озброєння. – С. 163.
- ²⁷ *Крип'якевич І., Гнатевич Б.* Історія Українського війська. – С. 268.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Там само. – С. 258.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ *Свєшников І.К.* Битва під Берестечком. – С. 233.
- ³² *Голобуцький В.О.* Про цехове ремесло. – С. 37.
- ³³ *Гвоздик-Прицак Л.* Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке. – К.: Обереги, 1999. – С. 114–115.
- ³⁴ *Богоявленский С.К.* Вооружение русских войск в XVI–XVII вв. // Исторические записки. – 1938. – № 4. – С. 266.
- ³⁵ *Сидоренко В.О.* Козацька піхота та її озброєння. – С. 167.
- ³⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – С. 121.
- ³⁷ Там же. – С. 151.
- ³⁸ *Крип'якевич І., Гнатевич Б.* Історія Українського війська. – С. 174.
- ³⁹ *Сидоренко В.О.* Козацька піхота та її озброєння. – С. 164.
- ⁴⁰ *Гвоздик-Прицак Л.* Економічна і політична візія Богдана Хмельницького. – С. 114.
- ⁴¹ *Сидоренко В.О.* Козацька піхота та її озброєння. – С. 167.
- ⁴² *Крип'якевич І., Гнатевич Б.* Історія Українського війська. – С. 263.
- ⁴³ *Гвоздик-Прицак Л.* Економічна і політична візія Богдана Хмельницького. – С. 114.
- ⁴⁴ Летопись событий в Юго-Западной России. – С. 113–114.
- ⁴⁵ Опись движимого имущества, принадлежащего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу. – С. 1081–1083.
- ⁴⁶ Див.: Летопись событий в Юго-Западной России; Опись движимого имущества; *Kitowicz J.* Opis obyczajów za panowania Augusta III.
- ⁴⁷ *Сидоренко В.О.* Козацька піхота та її озброєння. – С. 167.
- ⁴⁸ ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 17133. – Арк. 2–4, 7; Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 231. – Арк. 1, 20–23; Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 1752. – Арк. 1а; Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 15839.

⁴⁹ Однак і він, очевидно, не уникнув помилки, придбавши карабелю XVII ст. як оригінальну зброю Богдана Хмельницького (див. інв. № ПХМ 3569/КВ 1319 з колекції ПІМ).

⁵⁰ Миллер Ю.А. Искусство Турции. – М.; Л.: Искусство, 1965. – С. 78.

⁵¹ Описание движимого имущества.

⁵² Аствацатурян Э.Г. Турецкое оружие. – С. 55.

⁵³ Миллер Ю.А. Художественное оформление холодного оружия Турции XVII–XVIII вв. // Труды Государственного Эрмитажа. – Т. 2. – М.; Л., 1958. – С. 173.

⁵⁴ Холодное оружие в собрании Российского этнографического музея. – СПб., 2006. – С. 209.

⁵⁵ Див.: Каталог коллекции холодного оружия / Черниговский исторический музей; Сост. Кривога И.А. – Чернигов, 1990. – 56 с.

⁵⁶ Там же. – С. 11.

⁵⁷ Аствацатурян Э.Г. Турецкое оружие. – С. 53–55.

⁵⁸ Каталог украинских древностей. – С. 46.

⁵⁹ Аствацатурян Э.Г. Турецкое оружие. – С. 99–101.

⁶⁰ Каталог украинских древностей. – С. 44.

⁶¹ Там же. – С. 46.

⁶² Каталог коллекции холодного оружия. – С. 11.

⁶³ Каталог коллекции древностей А.Н. Польш. – С. 161–164.

⁶⁴ Див.: Лакиер А.Б. Русская геральдика. – СПб., 1855. – 397 с. (Репринт / М.: Книга, 1990); Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. – СПб.: Издание Черниговского дворянства, 1914. – 304 с. (Репринт / К.: Либідь, 1993).; Niesiecki K. S.G. Herbarz Polski. – Т. VI. – Warszawa: Lipsku nakładem i drukiem Breitkopfa i Hartela, 1841. – 1608 s.; Ostrowski J. Hr. Księga herbowa rodów polskich. – Warszawa: Skład Główny w Księgarni Antykwarskiej W. Wolciewicz, 1897. – 380 s.; Правобережний гербовник / Уклав Є. Чернецький. – Том 1: Шляхта Васильківського, Таращанського та Звенигородського повітів. – Біла Церква: Вид-ць О. Пшонківський, 2006. – 160 с.

⁶⁵ Белецкий П.А. Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв. – Л.: Искусство, 1981. – С. 99.

⁶⁶ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 5. – Спр. 27. «Переписные книги Черниговского уезда» (1666). – Арк. 49, 57, 57 зв.

⁶⁷ Аналіз тексту виконав старший науковий співробітник відділу історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України Я.І. Дзира.

⁶⁸ Переклади цього та попереднього написів люб'язно надані старшим науковим співробітником ХДІМ Д.І. Бадаєвим.

⁶⁹ *Савчук Ю.* Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького. – С. 38.

⁷⁰ Там само. – С. 36–40.

⁷¹ *Однороженко О.* Українська земельна геральдика XVI–XVIII ст. за сфрагістичними джерелами // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць / НАН України. Ін-т історії України: У 2 ч. – Число 11. – Т. 1. – К., 2004. – С. 148.

⁷² *Аствацатурян Э.Г.* Турецкое оружие. – С. 90.

⁷³ *Квасневич В.* Польские сабли. – С. 28.

⁷⁴ Там же.

⁷⁵ *Свєшников І.К.* Битва під Берестечком. – С. 225–232.

⁷⁶ Там само. – С. 229.

⁷⁷ *Dziewanowski W.* Zarzys dziejów uzbrojenia w Polsce. – С. 58.

⁷⁸ *Горішній П.* Козацький цвинтар у Чигирині: поховальний обряд, антропологія, археологічний матеріал // Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні. – Вип. 10. – 2001. – С. 34.

⁷⁹ *Свєшников І.К.* Битва під Берестечком. – С. 229.

⁸⁰ *Сидоренко В.О.* Козацька піхота та її озброєння. – С. 167.

⁸¹ *Мельник Б.В.* Шабля. – С. 259.

⁸² *Жолтовський П.М.* Український живопис XVII–XVIII ст. – С. 291.

⁸³ *Білецький П.О.* Українське мистецтво XVII–XVIII ст. – С. 22–23.

⁸⁴ *Мельник Б.В.* Шабля. – С. 261.

⁸⁵ *Белецкий П.А.* Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв. – Л.: Искусство, 1981. – С. 58.

⁸⁶ Там же. – С. 59.

⁸⁷ *Степовик Д.В.* Українська графіка XVI–XVIII століть. – С. 221.

⁸⁸ Там само. – С. 223.

⁸⁹ Історичне джерелознавство: Навч. посіб. / Калакура Я.С., Войцехівська І.Н., Корольов Б.І. та ін. – К.: Либідь, 2002. – С. 264.

⁹⁰ *Белецкий П.А.* Украинская портретная живопись. – С. 196.

⁹¹ *Александрович В.* Маловідома сторінка історії козацького портрета // Пам'ятки України: історія та культура. – К., 2005. – № 3–4. – С. 187.

⁹² Атрибуція цього живописного твору виконана Д.О. Горбачовим.

⁹³ Жолтовський П.М. Український живопис. – С. 147.

⁹⁴ Білецький П.О. Українське мистецтво XVII–XVIII ст. – С. 294.

⁹⁵ Кравич Д.П., Стельмащук Г.Г. Український народний одяг XVII – початку XIX в акварелях Ю. Глаговського. – С. 61.

⁹⁶ Там само. – С. 60.

Висновки

¹ Базові розробки в цій галузі – див.: Милько Д.М. Методология анализа развития форм у оружия ближнего боя: (качественная имитация деятельности людей) // История и эволюция древних вещей. – М., 1994. – С. 69–79.

² Славутич Є.В. Розвиток військового костюму в Гетьманщині. – Дис. ... к. і. н.: 07.00.06. Рукопис. – К., 2007.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Ч. 6. – Т. 1. – СПб.: Тип. Э.Праппа, 1892. – 892 с.
2. *Александрович В.* Маловідома сторінка історії козацького портрета // Пам'ятки України: історія та культура. – К., 2005. – № 3–4. – С. 185–189.
3. *Ананьїн В.О.* Словник-довідник воєнних понять та категорій. – К.: Суспіл. науки, 2001. – 129 с.
4. *Аносов П.П.* Собрание сочинений. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – 207 с.
5. *Антейн А.К.* Дамасская сталь в странах бассейна Балтийского моря. – Рига: Зинатне, 1973. – 139 с.
6. *Антейн А.К.* Наконечники копий из варварской узорчатой (дамасской) стали в древней Прибалтике // СА. – 1963. – № 4. – С. 176.
7. *Антонович В.* О промышленности Юго-Западного края в XVII в. – М.: Университетская типография, 1873. – 14 с.
8. *Апанович О.М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1968. – 223 с.
9. *Аристов Н.Я.* Промышленность древней Руси. – СПб., 1866. – 324 с.
10. *Артамонов М.И.* Рец. на кн. А. Zakharov und W. Arendt. *Studia Levedica* // НИДО. – № 9–10. – М., 1935. – С. 224–226.
11. *Артемов Н.Е.* История СССР: Учеб. пособие: В 2 т. – Т. 2. – М.: Наука, 1982. – 504 с.
12. Археология УССР: В 3 т. – Т. 2: Скифо-сарматская и античная археология. – К.: Наук. думка, 1986. – 591 с.
13. Археология УССР: В 3 т. – Т. 3: Раннеславянский и древнерусский период. – К.: Наук. думка, 1986. – 575 с.
14. *Арциховский А.В.* Введение в археологию. – М.: Высш. парт. школа при ЦК ВКПб, 1947. – 219 с.
15. *Аствацатурян Э.Г.* История оружейного и серебряного производства на Кавказе в XIX – нач. XX вв.: Дагестан и Закавказье: В 2 т. – М.: Наука, 1977.
16. *Аствацатурян Э.Г.* Оружие народов Кавказа: история оружия. – М.: Хоббикнига, 1995. – 191 с.

17. *Аствацатурян Э.Г.* Турецкое оружие в собрании Государственного Исторического музея. – СПб.: Атлант, 2002. – 336 с.
18. *Аствацатурян Э., Монахов С., Шокарев Ю.* Старинное оружие из собрания ГИМа: Фотоальбом. – М.: Менатеп-ТРАСТ, 1993. – 144 с.
19. *Байков А.А.* Избранные труды. – М.: Металлургиздат, 1961. – 328 с.
20. *Баранович О.* Панське місто за Польської держави // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Кн. XVIII. – 1928. – С. 10–25.
21. *Белецкий П.А.* Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв. – Л.: Искусство, 1981. – 256 с.
22. *Белецкий П.А.* Украинские народные картины «Казакимамай». – Л.: Аврора, 1975. – 32 с.
23. *Бережинский В.Г.* Вооружение половцев. – К.: Науч.-исслед. центр гуманит. пробл. Вооруж. сил Украины, 2005. – 562 с.
24. *Бережинський В.Г.* Зброя Київської Русі. – К.: Ін-т археології, 2000. – 296 с.
25. *Бережинський В.Г.* Методологія військово-історичного дослідження. – К.: Науч.-исслед. центр гуманит. пробл. Вооруж. сил Украины, 2001. – 33 с.
26. *Бережинський В.Г.* Озброєння війська Київської Русі та його бойове застосування: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 26.702.02 / Військовий гуманітарний інститут Національної академії оборони України. – К., 2000. – 13 с.
27. *Бережинський В.Г.* Словник історичних зброєзнавчих термінів (за матеріалами озброєння Київської Русі). – К., 2000. – 68 с.
28. *Бехайм В.* Энциклопедия оружия / Пер. с нем. – СПб.: Санкт-Петербургск. оркестр, 1995. – 574 с.
29. *Білецький П.О.* «Козак Мамай» – українська народна картина. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1960. – 32 с.
30. *Білецький П.О.* Українське мистецтво XVII–XVIII ст. – К.: Мистецтво, 1963. – 71 с.
31. *Білецький П.О.* Український портретний живопис XVII–XVIII ст.: Проблеми становлення і розвитку. – К.: Мистецтво, 1968. – 320 с.
32. *Білецький С.Т.* Розвиток ремесла і промислів в місті Львові в середині XVII ст. // З історії західноукраїнських земель / АН УРСР: У 3 т. – Т. 2. – К., 1957. – С. 3–31.

33. *Блаватский В.Д.* Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – 158 с.

34. *Богачев И.Н.* П.П. Аносов и секрет булата. – М.; Свердловск: Машгиз, 1952. – 140 с.

35. *Богоявленский С.К.* Вооружение русских войск в XVI–XVII вв. // Исторические записки. – 1938. – № 4. – С. 260–274.

36. *Бойко І.Д.* Промисли на Україні в XVI – першій половині XVII ст. // УІЖ. – 1962. – № 1. – С. 56–61.

37. *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в 2-й половині XVII ст. – К.: Наук. думка, 1986. – 263 с.

38. *Брей У., Трамп Д.* Археологический словарь / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.

39. *Брусов А.Н., Латухин А.Н., Николаев К.А.* Оружие // Советская военная энциклопедия: В 8 т. – Т. 6. – М.: Воениздат, 1979. – С. 128.

40. *Бунге Н.* Исследование о железной промышленности в губерниях Киевского учебного округа. – К., 1856. – 94 с.

41. *Бурячок А., Демський М., Якимович Б.* Російсько-український словник для військовиків. – К.: Варта, 1995. – 383 с.

42. *Васильев В.П.* История и древности восточной части Средней Азии от X до XIII века, с приложением перевода китайских известий о киданях, чжурчжэнях и монголо-татарах. – СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1857. – 183 с.

43. *Введенский Г.Э.* Яннычары. – СПб.: ТПГ Атлант, 2003. – 176 с.

44. *Величко С.* Літопис Самовидця. – К.: Наук. думка, 1971. – 207 с.

45. *Винклер П., фон.* Оружие: Руководство к истории, описанию и изображению ручного оружия с древнейших времен до начала века. – СПб.: Тип. И.А. Ефрона, 1894. – 336 с. (Репринт / М.: Софт-Мастер, 1992).

46. *Висковатов А.В.* Историческое описание одежды и вооружения российских войск 1825–1855: В 34 т. – 2-е изд. – Новосибирск; Ленинград: Тип. № 1 Облисполкома, 1948.

47. *Вознесенская Г.А.* Технология кузнечного производства у восточных славян VIII–X вв. // СА. – М., 1979. – № 2. – С. 24–48.

48. *Вознесенська Г.О.* Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі: (друга половина I тисячоліття – перша чверть

II тисячоліття н. е.). – К.: НАН України. Ін-т археології, 1996. – 188 с.

49. Вооружение скифов и сарматов: Сб. наук. тр. – К.: Наук. думка, 1984. – 320 с.

50. Воссоединение Украины с Россией. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – С. 421–439.

51. В'юник А. Українська графіка XI – поч. XX ст. – К.: Мистецтво, 1994. – 328 с.

52. Гвоздик-Прицак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке. – К.: Обереги, 1999. – 216 с.

53. Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво. – 2-ге вид. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с.

54. Голобуцький В.О. Про цехове ремесло і зародження капіталістичного виробництва в XVI – першій половині XVII ст. на Україні // Вісник АН УРСР. – 1958. – № 8. – С. 34–42.

55. Гольмстен В.В. К разработке приемов исследования вещественных памятников (меч и сабля) // ГАИМК. – 1932. – № 11. – С. 28–40.

56. Горелик М.В. Вооружение // Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье: Хозяйство, материальная культура. – М.: Восточная литература, РАН, 1995. – С. 382–398.

57. Горелик М.В. Оружие Древнего Востока: IV тыс. до н. э. – IV в. н. э. – М.: Наука, 1993. – 349 с.

58. Горішній П. Козацький цвинтар у Чигирині: поховальний обряд, антропологія, археологічний матеріал // Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні. – Вип. 10. – К., 2001. – С. 32–39.

59. Гудцов Н.Т. Д.К. Чернов и наука о металлах. – М.; Л, 1950. – 520 с.

60. Гудцов Н.Т. Курс лекций по металлографии и термической обработке стали: Учеб. пособие. – М.: Моск. ордена труд. Красного Знамени ин-т стали им. И.В. Сталина, 1957. – 52 с.

61. Гурин М.Ф. Кузнечное ремесло Полоцкой земли IX–XIII вв. – Минск: Наука и техника, 1987. – 149 с.

62. Давня історія України: У 3 т. / Ін-т археології НАН України. – Т. 2: Скіфо-антична доба. – К., 1998. – 496 с.

63. Давня історія України: У 3 т. / Ін-т археології НАН України. – Т. 3: Слов'яно-руська доба. – К., 2000. – 696 с.

64. *Даль В.* Толковый словарь живого Великорусского языка: В 4 т. – Т. 2. – 3-е изд. – СПб.; М.: Издание т-ва М.О. Вольф, 1905. – 2033 с.
65. *Дебу К.І.* Ковальська справа: Струмент та основні способи ковальської справи, потрібні кустареві. – Харків, 1930. – 88 с.
66. *Денисова М.М.* Русское оружие: Краткий определитель русского боевого оружия XI–XIX вв. – М.: Госкультпросветиздат, 1953. – 168 с.
67. *Денисон Дж.* История конницы: В 2 кн. – Кн. 1. – М.: Изд-во АСТ, 2001. – 480 с.
68. *Деревянко Е.И.* Очерки военного дела племен Приамурья. – Новосибирск: Наука, 1987. – 224 с.
69. *Дорошенко Д.І.* Нарис історії України: У 2 т. – Т. 1. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1966. – 232 с. (Репринт / К.: Глобус, 1991).
70. *Драгоманов М.* Нові Українські пісні про громадські справи: (1764–1880). – 2-е вид. – К.: Криниця, 1918. – 159 с.
71. *Евглевский А.В., Потемкина Т.М.* Восточноевропейские позднекочевнические сабли // Степи Европы в эпоху средневековья. – Т. 1. – Донецк, 2000. – С. 117–170.
72. *Егоров В.Л.* География городов Золотой Орды // СА. – 1977. – № 1. – С. 114–125.
73. *Ефименко А.* История украинского народа. – СПб., 1906.
74. *Єршов А.* До історії цехів на Лівобережжі XVII–XVIII ст. // Записки Ніжинського Інституту Народної Освіти. – Кн. 9. – 1929. – С. 18–26.
75. *Єршов А.* Ніжинські цехи в першій половині XVII ст. // Чернігів і Північне Лівобережжя: Зб. наук. статей. – К., 1928. – С. 315–318.
76. *Ждановский А.М.* Статуя половецкого воина из станицы Новомалороссийской // СА. – 1977. – № 1. – С. 289–292.
77. *Жолтовський П.М.* Український живопис XVII–XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1978. – 328 с.
78. *Замлинский В.А., Дмитриенко М.Ф. та ін.* Специальные исторические дисциплины. – К.: Науково-методичний кабінет вищої освіти, 1992. – 342 с.
79. *Зизаній Л.* Лексис. Синоніма Славеноросская. – К.: Наук. думка, 1964. – 203 с.
80. *Иванин М.И.* О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингисхане и Тамерлане. – СПб.: Тип. «Обществ. польза», 1846. – 252 с.

81. *Инкин В.Ф.* Ремесленное производство в королевских городах Галицкого Подгорья в XVI–XVIII вв. // Города феодальной России. – М.: Наука, 1966. – С. 168–176.

82. *Исаевич Я.Д.* Город Дрогобыч в XVI–XVIII вв. // Города феодальной России. – М.: Наука, 1966. – С. 160–166.

83. *Исаевич Я.Д.* До характеристики ремесла і торгівлі в Дрогобичі в 30–60-х рр. XVIII ст. // З історії західноукраїнських земель. – Вип. 4. – 1960. – С. 30–33.

84. Историчне джерелознавство: Навч. посіб. / Калакура Я.С., Войцехівська І.Н., Корольов Б.І. та ін. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.

85. Історія Києва: У 2 т. – Т. 1. – К.: Вид-во. АН УРСР, 1960. – 802 с.

86. Історія Львова: Короткий нарис. – Львів: МВО УРСР; Львів. держ. ун-т, 1956. – 294 с.

87. Історія Львова в документах і матеріалах: Зб. док. і матеріалів. – К.: Наук. думка, 1986. – 417 с.

88. Історія міст і сіл УРСР: У 26 т. – К.: Наук. думка, 1967. – Полтавська область. – 1028 с.

89. Історія міст і сіл УРСР: У 26 т. – К.: Наук. думка, 1967. – Харківська область. – 1004 с.

90. Історія міст і сіл УРСР: У 26 т. – К.: Наук. думка, 1972. – Черкаська область. – 788 с.

91. Історія української культури: У 5 т. – Т. 3: Українська культура 2-ї пол. XVII – XVIII ст. – К.: Наук. думка, 2001. – 1248 с.

92. *Карачун В.Я.* Русско-украино-английский военный словарь. – К.: Техніка, 2001. – 747 с.

93. *Карпини Дж. дель Плано.* Путешествие в Восточные страны: (фрагменты) // История монголов: Сборник. – М.: АСТ «Транзиткнига», 2005. – 476 с.

94. Каталог: Оружие / Днепропетровский исторический музей им. академика Д.И. Яворницкого. – Вып. 3. – Днепропетровск: Промінь, 1967. – 111 с.

95. Каталог коллекции древностей А.Н. Польш, в Екатеринославе / Сост. К. Мельник. – Вып. 1. – К.: Тип. С.В. Кульженко, 1893. – 218 с.

96. Каталог коллекции холодного оружия / Черниговский исторический музей; Сост. Кривова И.А. – Чернигов, 1990. – 56 с.

97. Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского. – К.: Тип. Милевского, 1898. – 86 с.

98. *Кафенгауз Б.Б.* Экономические связи Украины и России в конце XVII – начале XVIII столетия // Воссоединение Украины с Россией. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – С. 421–439.

99. *Квасневич В.* Польские сабли / Пер. с польск. – СПб.: Атлант, 2005. – 224 с.

100. *Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие. – Вып. 1: Мечи и сабли. – Л.: Наука, 1956. – 176 с.

101. *Кирпичников А.Н.* Погребение воина XII–XIII вв. из южной Киевщины (по материалам экспозиции АИМ) // Сборник исследований и материалов АИМ. – Вып. 4. – Л., 1959. – С. 219–226.

102. *Кирпичников А.Н., Медведев А.Ф.* Вооружение // Древняя Русь: город, замок, село. – М.: Наука, 1985. – С. 298–340.

103. *Киселев С.В.* Древняя история южной Сибири. – Изд. 2-е. – М.: Акад. наук СССР, 1951. – 642 с.

104. *Кісь Я.П.* Промисловість міста Львова у період феодалізму (XIII–IX ст.). – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1968. – 233 с.

105. *Клименко П.* Матеріали до історії цехів м. Літок на Чернігівщині // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Кн. XVIII. – 1928. – С. 211–213.

106. *Клименко Ф.В.* Западнорусские цехи XVII–XVIII в. // Университетские известия. – № 28. – 1914. – С. 4–8.

107. *Кокорина Ю.Г., Лихтер Ю.А.* Конструктивная классификация проникающего оружия и орудий // История и эволюция древних вещей. – М., 1994. – С. 55–67.

108. *Колчин Б.А.* Металлургия и металлообработка железа и стали // Древняя Русь: город, замок, село. – М.: Наука, 1985. – С. 244–260.

109. *Колчин Б.А.* Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси // МИА. – Вып. 32. – 1953. – С. 31–68.

110. *Колчин Б.А., Круг О.Ю.* Физическое моделирование сыродутного процесса производства железа // Археология и естественные науки. – М.: Наука, 1965. – С. 115–152.

111. *Компан О.С.* Міста України в 2-й половині XVII ст. – К.: Вид-во АН України, 1963. – 387 с.

112. *Компан О.С., Маркина В.А.* О некоторых особенностях социально-экономического развития городов Правобережной и Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. // Города феодальной России. – М.: Наука, 1966. – С. 350–362.

113. *Корзухина Г.Ф.* Из истории древнерусского оружия XI в. // СА. – Т. XIII. – 1954. – С. 62–94.

114. Корнилов Н.И., Солодова Ю.П. Ювелирные камни. – М.: Недра, 1982. – 240 с.
115. Котляр М.Ф. Военне мистецтво Давньої Русі. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 414 с.
116. Крачківський А. Архівна спадщина київських цехів // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Кн. XI. – 1927. – С. 262–269.
117. Кравич Д.П., Стельмащук Г.Г. Український народний одяг XVII – поч. XIX ст. в акварелях Ю. Глаговського. – К.: Наук. думка, 1988. – 268 с.
118. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – К.: АН УРСР. Ін-т суспільних наук, 1954. – 536 с.
119. Крип'якевич І., Гнатевич Б. Історія Українського війська: У 2 т. – Т. 1. – Львів: Видання Івана Тиктора, 1936. – 288 с. (Репринт / К.: МП «Пам'ятки України», 1992).
120. Кулинский А.Н. Европейское холодное оружие. – СПб.: Атлант, 2003. – 552 с.
121. Кулинский А.Н. Немецкие клинки и клейма: Справочник. – СПб.: Издательский цех «Балтика», 2000. – 304 с.
122. Кулинский А.Н. Русское холодное оружие: В 2 т. – Т. 1. – СПб.: Атлант, 2001. – 384 с.
123. Лазаревська К. Київські цехи у другій половині XVIII та на початку XIX ст. // Київ та його околиця в історії та пам'ятках. – К.: Наука, 1926. – С. 276–304.
124. Лакиер А.Б. Русская геральдика. – СПб., 1855. – 397 с. (Репринт / М.: Книга, 1990).
125. Ларченко М.Н. Западноевропейское оружие XV–XVIII в. в Эрмитаже. – Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1963. – 60 с.
126. Ленц Э.Э. Указатель отделения средних веков и эпохи возрождения: Собрание оружия. – Ч. 1. – СПб.: Бенке, 1908. – 374 с.
127. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720. – Т. 4. – К., 1864. – 409 с.
128. Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. – СПб.: Издание Черниговского дворянства, 1914. – 304 с. (Репринт / К.: Либідь, 1993).
129. Любомиров П.Г. Очерки по истории русской промышленности XVII–XVIII вв. – М.: Госполитиздат, 1947. – 763 с.

130. *Лященко П.И.* История народного хозяйства СССР: В 3 т. – Т. 1. – 4-е изд. – М.: Госполитиздат, 1956. – 647 с.
131. *Марцеллин Аммиан.* Римская история / Пер. с лат. Ю.А. Кулаковского и А.И. Сони. – СПб.: Алетейя, 2000. – 558 с.
132. *Марченко Т.М.* Козаки-Мамаї. – К.: Опішне, 1991. – 40 с.
133. Материалы по истории СССР / АН СССР: В 7 т. – Т. 5: Документы по истории XVIII в. – М., 1957. – 878 с.
134. *Мельник Б.В.* Шабля // Львівський історичний музей: Наукові записки. – Вип. 2–3. – Львів, 1994. – С. 252–281.
135. *Мелюкова А.И.* Вооружение скифов. – М.: Наука, 1964. – 91 с.
136. *Мерперт Н.Я.* Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье // СА. – 1955. – № 23. – С. 131–168.
137. *Мінжулін О.* Реставрація творів з металу. – К.: Спалах, 1998. – 232 с.
138. *Миллер Ю.А.* Искусство Турции. – М.; Л.: Искусство, 1965. – 167 с.
139. *Миллер Ю.А.* Художественная керамика Турции. – Л.: Аврора, 1972. – 184 с.
140. *Миллер Ю.А.* Художественное оформление холодного оружия Турции XVII–XVIII вв. // Труды Государственного Эрмитажа. – Т. 2. – М.; Л., 1958.
141. *Милько Д.М.* Методология анализа развития форм у оружия ближнего боя: (качественная имитация деятельности людей) // История и эволюция древних вещей. – М., 1994. – С. 69–79.
142. *Минаева Т.М.* Погребение с сожжением близ Покровска // Ученые записки Саратовского университета. – Т. 1. – Вып. 3. – Саратов, 1927. – С. 28–32.
143. *Михайлина П.В.* До питання про оренди та застави міст України в кінці XVI – першій половині XVII ст. // Історія народного господарства та економічної думки УРСР. – Вип. 8. – К., 1974. – С. 69–80.
144. *Монгайт А.Л.* Археология Западной Европы: Бронзовый и железный века. – М.: Наука, 1974. – 408 с.
145. *Нацваладзе Ю.А.* Сабля // Советская военная энциклопедия: В 8 т. – Т. 7. – М.: Воениздат, 1979. – С. 212.
146. *Неверов С.В., Горбунов В.В.* Об одной особенности рубяще-колющего оружия кимаков Восточного Казахстана и племен срост-

кинської культури Верхнього Приоб'я // Археологічні дослідження в Сибірі. – Барнаул, 1989. – С. 80–82.

147. *Нестеренко О.О.* Розвиток промисловості на Україні / АН УРСР Ін-т економіки: У 2 т. – Т. 1: Ремесло і мануфактура. – К., 1959. – 496 с.

148. *Никоноров В.П., Худяков Ю.С.* «Свистящие стрелы» Маодуня и «Марсов меч» Аттилы. – М.: Филоматис, 2004. – 320 с.

149. *Однороженко О.* Українська земельна геральдика XVI–XVIII ст. за сфрагістичними джерелами // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць / НАН України, Ін-т історії України: У 2 част. – Число 11. – Т. 1. – К., 2004. – С. 147–164.

150. *Окшотт Э.* Археология оружия: От бронзового века до эпохи Ренессанса / Пер. с англ. – М.: Центрполиграф, 2004. – 398 с.

151. Опись движимого имущества, принадлежащего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям Григорию и Якову // Русская историческая библиотека, изданная Археографической комиссией. – Т. VIII. – СПб., 1884. – С. 949–1204.

152. Оружейная палата. – М.: Прогресс, 1976. – 181 с.

153. *Паламарчук Г.П.* Тарас Шевченко. – К.: Мистецтво, 1976. – 352 с.

154. Памятники русской старины в западных губерниях империи. – Вып. VII: Холмская Русь. – СПб., 1885.

155. *Петерсен Я.* Норвежские мечи эпохи викингов: топонимическое изучение оружия эпохи викингов / Пер. с норвежск. – СПб.: Альфарет, 2005. – 352 с.

156. *Петровський М.* Надання Ніжину магдебурзького права у 1625 році // Чернігів і Північне Лівобережжя: Зб. наук. статей. – К., 1928. – С. 309–314.

157. *Плетнева С.А.* Древности Черных Клобуков // Свод археологических источников. – Вып. ЕІ-19. – 1973. – 88 с.

158. *Плетнева С.А.* Печенеги, тюрки, половцы в южнорусских степях // МИА. – № 62. – 1958. – С. 164–170.

159. *Плетнева С.А.* Половцы. – М.: Наука, 1990. – 208 с.

160. *Плотников Ю.А.* Рубящее оружие прииртышских кимачков // Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии. – Новосибирск, 1981. – С. 162–167.

161. *Портнов М.Э.* Тульское оружие XVIII–XX вв.: из собрания гос. музеев Московск. Кремля: Каталог. – М., 1980. – 22 с.

162. *Портнов М.Э., Денисова М.М.* Тульское художественное оружие XVIII–XX вв. – М.: Госкультпросветиздат, 1952. – 20 с.
163. Правобережний гербівник / Уклад С. Чернецький. – Т. 1: Шляхта Васильківського, Таращанського та Звенигородського повітів. – Біла Церква: Вид-ць О. Пшонковський, 2006. – 160 с.
164. *Разин Е.А.* История военного искусства XVI–XVII вв. – СПб.; М.: Полигон, 1999. – 736 с.
165. *Рапов О.М.* Печенеги // Большая Советская энциклопедия: В 30 т. – Т. 19. – 3-е изд. – М., 1975. – С. 508.
166. Реєстр Війська Запорізького 1649 р. – К.: Наук. думка, 1995. – 589 с.
167. *Романовський В.О.* Переписні книги 1666 р. – К., 1933. – 240 с.
168. *Романовский В.О.* Развитие городов Левобережной Украины // Воссоединение Украины с Россией. – М., 1954. – С. 395–408.
169. *Романовський В.О.* Сільське і міське населення Лівобережної України в 60 х рр. XVII ст. // Народна творчість та етнографія. – 1958. – № 3. – С. 89–109.
170. *Рубцов Н.Н.* История литейного производства в СССР. – М.; Л.: Машгиз, 1947. – 276 с.
171. *Рыбаков Б.А.* Ремесло древней Руси. – М.; Л.: АН СССР. Ин-т археологии, 1948. – 783 с.
172. *Савчук Ю.* Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи: (пошук, знахідки, атрибуція). – К.: ДП «Такі справи», 2006. – 96 с.
173. *Савчук Ю.К.* Особисті речі Б. Хмельницького у колекціях музеїв Європи // Україна в Центральній та Південно-Східній Європі. – С. 293–313.
174. *Свєшников І.К.* Битва під Берестечком. – Львів: Слово, 1992. – 304 с.
175. *Сергійчук В.І.* Армія Богдана Хмельницького. – К.: Аграрна наука, 1996. – 254 с.
176. *Сидоренко В.О.* Виробництво зброї на Україні у XVI–XVII ст. // Середні віки на Україні. – Вип. 3. – К., 1973. – С. 26–42.
177. *Сидоренко В.О.* Зброєзнавство як історична дисципліна // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 2. – К., 1966. – С. 75–80.
178. *Сидоренко В.О.* Козацька піхота та її озброєння під час Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 7. – К., 1972. – С. 161–169.

179. *Сидоренко О.Ф.* Українські землі у міжнародній торгівлі: (IX – сер. XVII ст.). – К.: Наук. думка, 1992. – 228 с.
180. *Симоненко А.В.* Сарматские мечи и кинжалы на территории Северного Причерноморья // Вооружение скифов и сарматов. – К., 1984. – С. 129–147.
181. *Скорий С.А.* Скіфські довгі мечі // Археологія. – № 36. – 1981. – С. 19–25.
182. *Скорий С.А.* Раннескифский меч из с. Изюмовка близ Старого Крыма // СА. – № 1. – 1977. – С. 280–281.
183. *Славутич Є.В.* Розвиток військового костюма в Гетьманщині. – Дис. ... к. і. н.: 07.00.06: Рукопис. – К., 2007.
184. *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVI–XVIII ст. – Харьков: Кн. изд., 1964. – 460 с.
185. *Смирнов К.Ф.* Вооружение савроматов. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 162 с.
186. *Сокирко О.Г.* Лицарі другого сорту: Наймане військо лівобережної гетьманщини 1669–1726 рр. – К.: Темпора, 2006. – 280 с.
187. *Сокирко О.Г.* Сердюцька піхота українських гетьманів // Київська старовина. – № 6. – 1999. – С. 49–63.
188. *Сокольский Н.И.* Боспорские мечи // МИА. – 1954. – № 33. – С. 1–169.
189. *Соловьев А.И.* Военное дело коренного населения Западной Сибири: Эпоха средневековья. – Новосибирск: Наука, 1987. – 191 с.
190. *Соловьев А.И.* О некоторых характеристиках клинкового оружия // Проблемы реконструкции в археологии. – Новосибирск, 1985. – С. 147–154.
191. Стародавнє виробництво на території України: Зб. наук. пр. – К.: Інститут археології НАН України, 1992. – 196 с.
192. *Степовик Д.В.* Українська графіка XVI–XVIII століть: Еволюція образної системи. – К.: Наук. думка, 1982. – 332 с.
193. *Стороженко І.С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII ст. – Кн. I: Воєнні дії 1648–1652 рр. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. держ. ун-ту, 1996. – 320 с.
194. *Тараторин В.В.* Конница на войне: История кавалерии с древнейших времен до эпохи наполеоновских войн. – Минск: Харвест, 1999. – 432 с.
195. *Ткаченко М.М.* До питання про соціально-економічний розвиток Лівобережної України // УІЖ. – 1964. – № 1. – С. 77–81.

196. *Ткаченко М.* Місто Остер в XVII–XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Кн. VI. – К., 1925. – С. 157–201.
197. *Тоїчкін Д.* Дослідження центрів виробництва холодної січної зброї в Україні XVII ст. // Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. – Ч. 5. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С. 61–94.
198. *Трубников Б.Г.* Большой словарь оружия. – СПб.; М.: Полигон, 1997. – 672 с.
199. *Устюгов Н.В.* Ремесло и мелкое товарное производство в русском государстве XVII в. // Исторические записки. – Т. 34. – М., 1950. – С. 166–180.
200. *Ухин С.В.* Художественная обработка металлов. – М.: АСТ-Сталкер, 2003. – 288 с.
201. *Федоренко П.К.* Рудни Левобережной Украины XVII–XVIII ст. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 263 с.
202. *Федоров В.Г.* Холодное оружие. – СПб., 1905. – 240 с.
203. *Федоров-Давыдов Г.А.* Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1966. – 274 с.
204. *Федоров-Давыдов Г.А.* Археологическая типология и процесс типобразования // Математические методы в социально-экономических и археологических исследованиях. – М., 1981. – С. 43–81.
205. *Федоров-Давыдов Г.А.* Статистические методы в археологии. – М.: Высш. шк. 1987. – 216 с.
206. *Фліз де ля.* Альбоми / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського: У 3 т. – Т. 1. – К., 1996. – 256 с.
207. *Фомин Л.Д., Шрамко Б.А.* О появлении изделий из чугуна в Восточной Европе // СА. – 1969. – № 1. – С. 40–47.
208. *Фролов Б.Е.* Оружие кубанских казаков. – Краснодар, 1999. – 160 с.
209. *Холмская Русь: (исторические судьбы Русского Забужья).* – СПб., 1887.
210. *Холодное оружие в собрании Российского этнографического музея.* – СПб., 2006.
211. *Хорев В.Н.* Оружие из дамаска и булата. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2004. – 224 с. Серия «Все обо всем».

212. *Худяков Ю.С.* Вооружение енисейских кыргызов VI–XII вв. – Новосибирск: Наука, 1980. – 176 с.

213. *Худяков Ю.С.* Вооружение кочевников приалтайских степей IX–X вв. // Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии. – Новосибирск, 1981. – С. 115–132.

214. *Худяков Ю.С.* Вооружение Центрально-азиатских кочевников в эпоху раннего и развитого средневековья. – Новосибирск: Наука, 1991. – 192 с.

215. *Худяков Ю.С.* Основные понятия оружейоведения: (по материалам вооружения енисейских кыргызов VI–XII вв. н. э.) // Новое в археологии Сибири и Дальнего Востока. – Новосибирск, 1979. – С. 184–193.

216. Цехова книга ніжинського ковальського цеху // Записки УНТ у Києві. – Кн. 3. – 1928. – С. 316.

217. *Циркин А.В.* Материальная культура и быт народов Поволжья в I тыс. нашей эры. – Красноярск: Изд-во Красноярск. унта, 1987. – 298 с.

218. *Черненко Е.В.* Военное дело у скифов (вооружение, тактика, стратегия): Дис. ... д-ра ист. наук в форме науч. докл.: 07.00.06. – К., 1988. – 40 с.

219. *Черных Е.Н.* История древнейшей металлургии Восточной Европы. – М.: Наука, 1966. – 144 с.

220. *Черных Е.Н.* Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР // СА. – 1978. – № 4. – С. 4–56.

221. *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание, с кратким географич. и историч. описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено. – К.; М.: Судиенко, 1851. – 697 с.

222. *Швидько А.К.* Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах: (XVII–XVIII в.): Учеб. пособие. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1986. – 84 с.

223. *Швидько А.К.* Социально-экономическое развитие городов Украины XVII–XVIII в. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1979. – 99 с.

224. *Шевченко Ф.П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 500 с.

225. *Шокарев Ю.В.* Луки и арбалеты. – М.: Астрель, 2002. – 173 с. Серия «История оружия».

226. *Шрамко Б.А.* К истории развития древней металлургии и металлообработки железа // Вопросы истории естествознания и техники. – 1976. – № 4. – С. 49–54.
227. *Шрамко Б.А.* Новые исследования техники обработки железа в Скифии // СА. – № 4. – 1971. – С. 140–153.
228. *Шрамко Б.А.* Техника обработки железа в лесостепной Скифии // СА. – 1963. – № 4. – С. 36–57.
229. *Шульц П.Н.* Мавзолей Неаполя Скифского. – М.: Искусство, 1953. – 88 с.
230. *Яворницький Д.І.* Історія Запорозьких козаків: У 3 т. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 1990. – 577 с.
231. *Aitchison L.* A History of Metals. – New York: Interscience Publishers, 1960. – 647 p.
232. *Anda T.* Recherches archéologiques sur la pratique médicale des Hongrois // Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. – Budapest, 1951. – Tom 1. – P. 3–4.
233. *Arendt W.* Türkische Säbel aus den VIII–IX Jahrhunderten // Archaeologia Hungarica. – 1935. – XVI. – S. 48–68.
234. *Arendt W., Zakharov A.* Studia Levedica // Archaeologia Hungarica. – 1935. – XVI. – 80 s.
235. *Arne T.* La Suède et l'Orient. – Uppsala: K.W. Appelberg, 1914. – 240 p.
236. *Bashford D.* Handbook of Arms and Armour, European and oriental, including the William H. Riggs Collection: 3rd ed. – New York, 1921. – 163 p.
237. *Blair C.* European Armour. – London: Batsford, 1958. – 248 p.
238. *Bottet M.* Monographie de l'arme blanche des Armées françaises de terre et de mer 1789–1870. – Paris: F. de Nobele, 1968. – 107 p.
239. Cambridge International Dictionary of English. – Cambridge University Press, 1995. – 1774 p.
240. *Charewiczowa Ł.* Lwowskie organizacje zawodowe z czasów Polski przedrozbiorowej. – Lwów: Wydawn. Zakładu narodowego imienia Ossoliczkich, 1929. – 156 s.
241. *Dolleczek A.* Monographie der k.u.k. öster.-ung. Blanken- und Handfeuer-Waffen. – Graz, Akademische Druck-Verlagsanstalt, 1970. – 172 s.
242. *Dziewanowski W.* Zarys dziejów uzbrojenia w Polsce. – Warszawa: Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, 1935. – 224 s.

243. Encyclopedia Britannica. Online (<http://britannica.com>).
244. *Ginters W.* Das Schwert der Scythen und Sarmaten in Sudrüssland. – Berlin: W. de Gruyter & Co., 1928. – 94 s.
245. *Gohlke W.* Die blanken Waffen und die Schutzwaffen, ihre Entwicklung von der zeit der Landsknechte bis zur Gegenwart mit besonderer Berücksichtigung der Waffen in Deutsehland, Österreich-Ungaru und Frankreich. – Berlin, 1912. – 157 s.
246. *Hartleb Z.* Szabla polska. – Lwów; Warszawa; Kraków, 1926. – 48 s.
247. *Hoffmeyer A.B.* Middelalderens tveaeggede svaerd. – Kobenhavn: Kobenhavns Universitet, 1954. – 220 p.
248. Katalog wystawy starożytności i przedmiotów sztuki 1856 urządzonj w palacu JW. hr. Augustostwa Potockih w Warszawie na Krakowskiem-Przedmieściu, na korzyść domu schronienia opieki najświętszej Maryi Panny. – Warszawa: druk. Józefa Unger, 1856. – 353 s.
249. Katalog wystawy sztuki starożytnej i nowożytnej stosowanej do Priemysłu, w mies. Listopade i Grudniu 1889 r. – Warszawa: druk S. Orgelbranda synów, 1889. – Dział VI. – 79 s.
250. Katalog wystawy zabytków starożytnych we Lwowie w r. 1894. – Lwów: nakładem dyrekcji powszechnej wystawy krajowej, 1894. – 92 s.
251. Katalog wystawy zabytków z czasów króla Jana III i jego wieku w Krakowie, 1883. – Krakow: druk. «Czasu» Fr. Kluczyckiego, 1883. – 90 s.
252. *Kitowicz J.* Opis obyczajów za panowania Augusta III. – Wydawca: Adam Kaczurba W Tarnowie, 1881. – 432 s.
253. *Kwaśniewicz W.* Dzieje szabli w Polsce. – Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona, 1999. – 238 s.
254. *Müller H., Kölling H.* Europäische hieb- und stichwaffen aus der Sammlung des Museums für Deutsche Geschichte. – Berlin: Militärverlag der DDR, 1984. – 448 s.
255. *Nadolski A.* Broń średniowieczna z ziem polskich: Katalog. – Łódź: Państwowe Muzeum Archeologiczne, 1978. – 91 s.
256. *Nadolski A.* Polska broń: broń biała. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1984. – 186 s.
257. *Nadolski A.* Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej. – Łódź: Instytut Historii Kultury Materialnej PAN, 1990. – 530 s.
258. *Niesiecki K.S.G.* Herbarz polski. – T. VI. – Warszawa: Lipsku nakładem i drukiem Breitkopfa i Hartela, 1841. – 1608 s.

259. *Norman A., Vesey B.* Arms and Armour. – New York: Putnam, 1964. – 128 p.

260. *Ostrowski J. Hr.* Księga herbowa rodów polskich. – Warszawa: Skład Główny w Księgarni Antykwarskiej B. Bolcewicza, 1897. – 380 s.

261. *Petersen J.* De norske vikingesverd en typologisk-kronologisk studier over vikingetidens vaaben av Jan Petersen. – Kristiania: I kommission hos J. Dybwad, 1919. – 228 p.

262. *Pleiner R.* Die Technologie des Schmiedes in der grossmährischen Kultur // Slovenská archeológia. – 1967. – № 15/1.

263. *Pleiner R.* Staré evropské kovárství: stav metalografického výzkumu. – Praha: Nakl. Československé akademie ved, 1962. – 331 p.

264. *Princely Arms and Armour.* A selection from the Dresden collection by Johannes Schobel. – Leipzig: Edition Leipzig, 1974. – 256 p.

265. *Schulz E. H.* Über die metallkundliche Untersuchung einiger ro' mischer Schwertklingen. – Technische Beiträge zur Archäologie (Mainz), 1959. – S. 46–64.

266. *Seifert G.* Schwert, Degen, Säbel; die Erscheinungsformen der langen Griffwaffen Europas für den Sammler und Liebhaber als Grundriss dargestellt. – Hamburg: H.G. Schulz, 1962. – 79 s.

267. *Stone G.C.* A glossary of the construction, decoration and use of arms and armor: in all countries and in all times, together with some closely related subjects. – New York: Jack Brussel, 1961. – 694 p.

268. *Wilkinson-Latham R.J.* Pictorial history of swords and bayonets including dirks and daggers. – London: Allan, 1973. – 128 p.

269. *Zakharov A.* Beiträge zur Frage der türkischen Kultur der Völker-wanderungszeit // Archaeologia Hungarica. – 1935. – XVI. – S. 6–47.

270. *Żygulski Z.* Broń w dawnej Polsce: na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu. – Warszawa: Państwowe Wydawn. Naukowe, 1975. – 334 p.

271. *Żygulski Z. jr.* Karabela i szabla orla w Polsce // Studia i materiały do dziejów dawnego uzbrojenia i ubioru wojskowego. – Kraków, 1978. – Cz. VIII. – S. 25–31.

СПИСОК ФОТОГРАФІЙ

1. Карабеля та пала XVII ст. (ДИММ)
2. Церемоніальний бердиш XVII ст. (Національний музей Кракова, Інв. № V-326).
3. Кинджали XVII–XVIII ст. (ДИМ).
- 4-1. Пернач та булава XVII ст. (НМІУ).
- 4-2. Булава Богдана Хмельницького XVII ст. (Музей Війська Польського, Варшава, Польща).
- 4-3. Булава Пилипа Орлика XVII–XVIII ст. (Кабінет рідкісних речей Муніципальної бібліотеки, Лінчопін, Лен Естерготланд, Швеція).
5. Карабеля XVII ст. (НМІУ, Інв. № 3-51).
6. Кілідж XVIII ст. (НМІУ, Інв. № 3-406).
7. Кілідж XVIII ст. (НМІУ, Інв. № 3-69).
8. Шабля турецького типу XVIII ст. (НМІУ, Інв. № 3-68).
9. Шабля турецького типу XVIII ст. (НМІУ, Інв. № 3-55).
10. Шамшир XVIII ст. (НМІУ, Інв. № 3-133).
11. Шабля польсько-угорського типу XVII ст. (НМІУ, Інв. № 3-60).
12. «Шабля орла» XVIII ст. (НМІУ, Інв. № 3-45).
13. Карабеля XVII ст. (ЧІМ, Інв. № И-2893).
14. Карабеля XVIII ст. (ЧІМ, Інв. № И-2897).
15. Карабеля XVII ст. (ЧІМ, Інв. № И-2926).
16. Шабля турецького типу XVIII ст. (ЧІМ, Інв. № И-2931).
17. Шабля з ефесом турецького типу XIX ст. (ЧІМ, Інв. № И-2912).
18. Шабля турецького типу XVII/XVIII ст. (ЧІМ, Інв. № И-2896).
19. Карабеля гусарська XVII ст. (ЧІМ, Інв. № И-2910).
20. Ординка XVII ст. (ЧІМ, Інв. № И-2916).
21. Карабеля XVII ст. (ДИМ, Інв. № O-248).
22. Карабеля XVIII ст. (ДИМ, Інв. № O-262).
23. Шабля турецького типу XVIII ст. (ДИМ, Інв. № O-249).
24. Шабля з клинком перського типу XVII ст. (ДИМ, Інв. № O-105).
25. Шамшир XVIII ст. (ДИМ, Інв. № O-255).
26. Чечуга (смичок) XVII ст. (ДИМ, Інв. № O-254).
27. Кілідж (семітар) XVIII ст. (ХІМ, Інв. № ОС-237).
28. Шабля турецького типу XVIII ст. (ХІМ, Інв. № ОС-254).
29. Шабля перського типу XVIII ст. (ХІМ, Інв. № ОС-171).

30. Шамшир XVII ст. (ХІМ, Інв. № ОС-577).
31. Карабеля XVII ст. (ПІМ, Інв. № ПХМ 3569/КВ 1319).
32. Карабеля XVII ст. (ПІМ, Інв. № ПХМ-1876).
33. Кілідж XVIII ст. (ПІМ, Інв. № ПХНІВ-1338).
34. Кілідж XVIII ст. (ПІМ, Інв. № ПХМ-1718).
35. Шабля турецького типу XVII ст. (ПІМ, Інв. № 646).
36. Шабля турецького типу XVII ст. (ПІМ, Інв. № 642).
37. Шабля іранського типу XVIII ст. (ПІМ, Інв. № 1739).
38. «Шабля орла» XVIII ст. (ПІМ, б.н.).
39. «Шабля орла» XVIII ст. (ПІМ, б.н.).
40. Карабеля гусарська XVII ст. (ПІМ, Інв. № ПХМ-1703).
41. Зображення шабел на картинах циклу «Козак Мамай» з фондів ДІМ.
42. Зображення шабел на іконах XV ст. у польських католицьких храмах.
43. «Воїни на варті при гробі господньому» (XVIII ст., ЛНМ).
44. Ілля. «Ісус Навін вішає переможених царів» (XVII ст.).
45. «Ісус перед Каяфою» («Тріодь квітна» XVII ст.).
46. Гондіус В. «Богдан Хмельницький» (XVII ст., НХМУ).
47. Вестерфельд А. Прийом литовським гетьманом Я. Радзивілом посольства Війська Запорозького на чолі з полковником С. Подбайлом (XVII ст.).
48. Портрет гетьмана з літопису С. Величка. Богдан Хмельницький. (XVII ст., ДПБ).
49. Портрет гетьмана з літопису С. Величка. Михайло Ханенко. (XVII ст., ДПБ).
50. Портрет гетьмана з літопису С. Величка. Іван Мазепа. (XVII ст., ДПБ).
51. Портрет гетьмана з літопису С. Величка. Петро Дорошенко. (XVII ст., ДПБ).
52. Іраклієвський О. Копія з живописного портрета Юрія Хмельницького (XVIII ст.).
53. Тарасевич О. Портрет Івана Перехриста (XVII ст., НБВ).
54. Зображення козаків у лаврських «кужбушках» (XVIII ст.).
55. Портрет Адама Кісіля (XVII ст.).
56. Портрет Михайла Миклашевського (XVIII ст., НХМУ).
57. Портрет Івана Забіли (XVIII ст., НХМУ).
58. Портрет Дмитра Горленка (XVIII ст., ХДІМ).
59. Портрет Григорія Стороженка (XVIII ст., НМІУ).
60. Калинський Т. «Полковник малоросійського козацького полку» (XVIII ст., НБУВ. ІР).

61. Портрет Данила Єфремова (XVIII ст., НХМУ).
62. Портрет Тимофія Грекова (XVIII ст., ДІММ).
63. Фрагмент портрета Івана Іловайського (XVIII ст., СІМ).
64. Портрет В.І. Іловайського (XVIII ст., ДНАББ).
65. Портрет Василя Каспаровича Дуніна-Борковського (XVIII ст., ЧІМ).
66. *Щирський І.* Портрет Григорія Гамалії (XVII ст., НХМУ).
67. Портрет Андрія Стефановича (XVIII ст., МКМ).
68. Портрет Івана Гуляницького (XVII ст.).
69. Портрет Єфима Дарагана (копія XIX ст. з оригіналу XVIII ст., ЧІМ).
70. Портрет Якова Шияна (XVIII ст., ОДІКМ).
71. Портрет Новицького (XVIII ст.).
72. Портрет Василя Кочубея (XVIII ст., Ермітаж, СПб.).
73. Портрет Павла Полуботка (XVIII ст., ПКМ).
74. Портрет Михайла Милорадовича (XVIII ст., НМІУ).
75. Портрет осадчого Харка (XVIII ст., ХХМ).
76. Портрет Станіслава Даджибога Каменського (XVII ст., ХМЛ).
77. Портрет Олександра Острозького (XVII ст., ДІКЗМО).
78. *Калинський Т.* «Знатний малоросійський шляхтич» (XVIII ст., НБУВ. ІР).
79. *Калинський Т.* «Малоросійський сотник» (XVIII ст., НБУВ. ІР).
80. Портрет Івана Самойловича (XVII–XVIII ст.).
81. Портрет Тимофія Лишні (XVIII ст., НХМУ).
82. Портрет Михайла Освецімського (XVIII ст., НХМУ).
83. Портрет Станіслава Костки-Садовського (XVIII ст., ЛКГ).
84. Портрет Павла Руденка (XVIII ст., ДХМ).
85. Портрет Василя Родзянки (XVIII ст., НХМУ).
86. Портрет дідича Михайловського (XVIII ст., НХМУ).
87. Портрет Данила Апостола (XVIII ст., ДІКЗППБ).
88. Портрет Лук'яна Жоравки (XVII ст., втрачений).
89. Портрет Семена Сулими (XVIII ст., НХМУ).
90. Портрети з родової галереї Мокосіїв-Денисок (XVIII ст., НХМУ).
91. *Глоговський Ю.* «Козацький полковник» (XVIII ст., ЛНБ).
92. *Глоговський Ю.* «Козацький гетьман» (XVIII ст., ЛНБ).
93. *Глоговський Ю.* «Український шляхтич XVII ст.» (XVIII ст., ЛНБ).
94. *Глоговський Ю.* «Шляхтич з Червоної Русі» (XVIII ст., ЛНБ).
95. *Глоговський Ю.* «Виборний козак» (XVIII ст., ЛНБ).
96. *Глоговський Ю.* «Козак XVII ст.» (XVIII ст., ЛНБ).

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АИМ	Військово-історичний музей артилерії, інженерних військ та військ зв'язку, Санкт-Петербург, Росія
ВКГ	Вільнюська картинна галерея, Литва
ДІКЗМО	Державний історико-краєзнавчий заповідник м. Острога;
ДІКЗППБ	Державний історико-краєзнавчий заповідник «Поле Полтавської битви»
ДІМ	Державний історичний музей ім. Д.І. Яворницького, Дніпропетровськ
ДІММ	Державний історичний музей, Москва, Росія
ДНАББ	Державна наукова архітектурно-будівельна бібліотека ім. В.Г. Заболотного, м. Київ
ДПБ	Державна публічна бібліотека ім. М.Є. Салтикова-Щедріна, Санкт-Петербург, Росія
ДХМ	Дніпропетровський державний художній музей
КП	Києво-Печерський національний історико-культурний заповідник
КСИИМК	Краткие сообщения Института истории материальной культуры
ЛІМ	Львівський історичний музей
ЛКГ	Львівська картинна галерея (галерея мистецтв)
ЛНБ	Львівська національна бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів
ЛНМ	Львівський національний музей
МІА	Материалы и исследования по археологии СССР
МКМ	Миргородський краєзнавчий музей
НБВ	Національна бібліотека у Варшаві, Польща
НБУВ. ІР	Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукописів
НМІУ	Національний музей історії України, Київ
НМВ	Національний музей, Вроцлав, Польща
НХМУ	Національний художній музей України, Київ

ОДІКМ	Одеський державний історико-краєзнавчий музей
ПІМ	Переяслав-Хмельницький державний історичний музей (Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»)
ПКМ	Полтавський обласний краєзнавчий музей
РДАДА	Російський державний архів давніх актів у Москві (Росія)
СА	Советская археология
СІМ	Старочеркаський історико-архітектурний музей-заповідник
УІЖ	Український історичний журнал
ХДІМ	Харківський державний історичний музей
ХМЛ	Художній музей у Луцьку, відділ Волинського краєзнавчого музею
ХХМ	Харківський художній музей
ЦДІАК	Центральний державний історичний архів України у Києві
ЧІМ	Чернігівський обласний історичний музей ім. В. Тарновського

ФОТОГРАФІЇ

Фото 1-1. Карабеля XVII ст. (ДИММ)

Фото 1-2. Пала XVII ст. (ДИММ)

Фото 2. Церемоніальний бердиш XVII ст.
(Національний музей Кракова, Польща, Інв. № V-326)

Фото 3. Кинджали XVII–XVIII ст. (ДІМ)

Фото 4-1. Пернач
та булава XVII ст. (НМІУ)

Фото 4-2. Булава XVII ст.
(Музей Війська Польського,
Варшава, Польща)

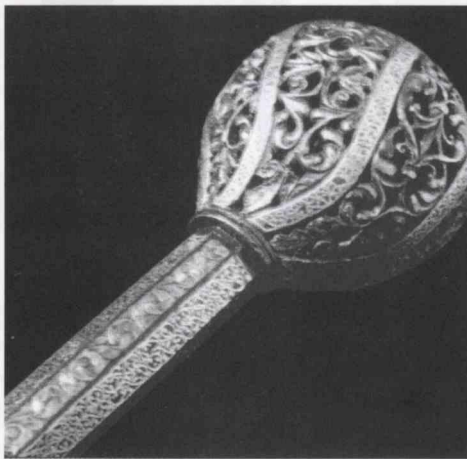

Фото 4-3. Булава Пилипа Орлика XVII–XVIII ст.
(Кабінет рідкісних речей Муніципальної бібліотеки,
Лінчопін, Лен Естерготланд, Швеція)

Фото 5. Карabela XVII ст. (НМІУ, Інв. № 3-51)

Фото 6. Кілідж XVIII ст.
(НМІУ, Інв. № 3-406)

Фото 7. Кілідж XVIII ст.
(НМІУ, Інв. № 3-69)

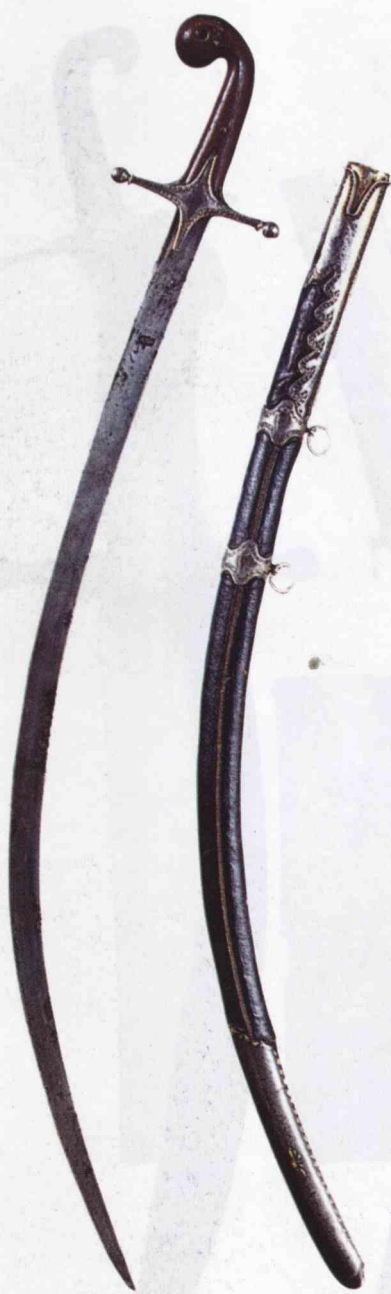

Фото 8. Шабля турецького
типу XVIII ст.
(НМІУ, Інв. № 3-68)

Фото 9. Шабля турецького
типу XVIII ст.
(НМІУ, Інв. № 3-55)

Фото 10. Шамшир XVIII ст. (НМІУ, Інв. № 3-133)

Фото 11. Шабля польсько-
угорського типу XVII ст.
(НМІУ, Інв. № 3-60)

Фото 12. Шабля орла XVIII
ст. (НМІУ, Інв. № 3-45)

Фото 13. Карабеля XVII ст. (ЧИМ, Інв. № И-2893)

Фото 14. Карabela XVIII ст. (ЧІМ, Інв. № И-2897)

Фото 15. Карабеля XVII/XVIII ст. (ЧИМ, Інв. № И-2926)

Фото 16. Шабля турецького типу XVIII ст.
(ЧІМ, Інв. № И-2931)

Назва

Тифацт 301

Фото 17. Шабля з ефесом турецького типу XVIII/XIX ст.
(ЧІМ, Інв. № И-2912)

Фотографії

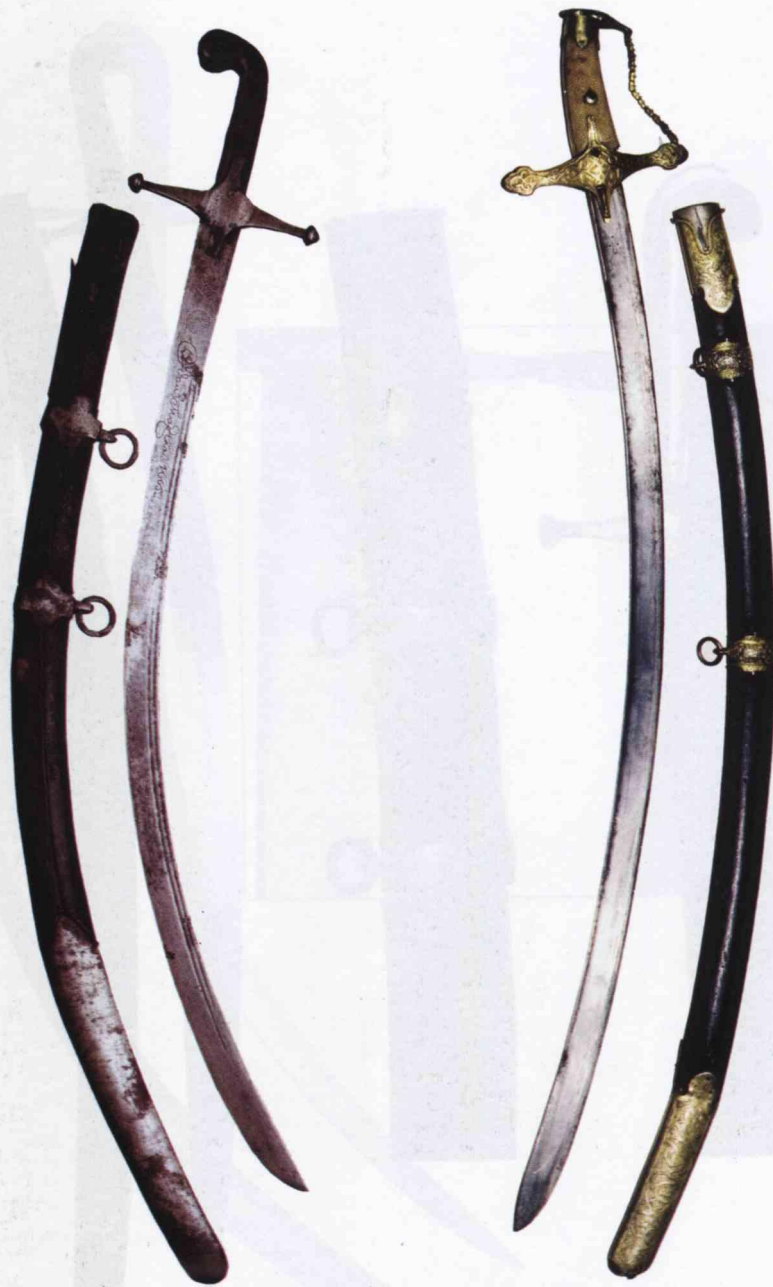

Фото 18. Шабля турецького
типу XVII/XVIII ст.
(ЧІМ, Інв. № И-2896)

Фото 19. Карabela
гусарська XVII ст.
(ЧІМ, Інв. № И-2910)

Фото 20. Ординка XVII ст. (ЧИМ, Інв. № И-2916)

Фото 21.
Карабеля XVII
ст. (ДИМ, Інв.
№ О-248)

Фото 22. Карабеля XVIII ст.
(ДИМ, Інв. № О-262)

Фото 23. Шабля турецького типу XVIII ст. (ДІМ, Інв. № О-249)

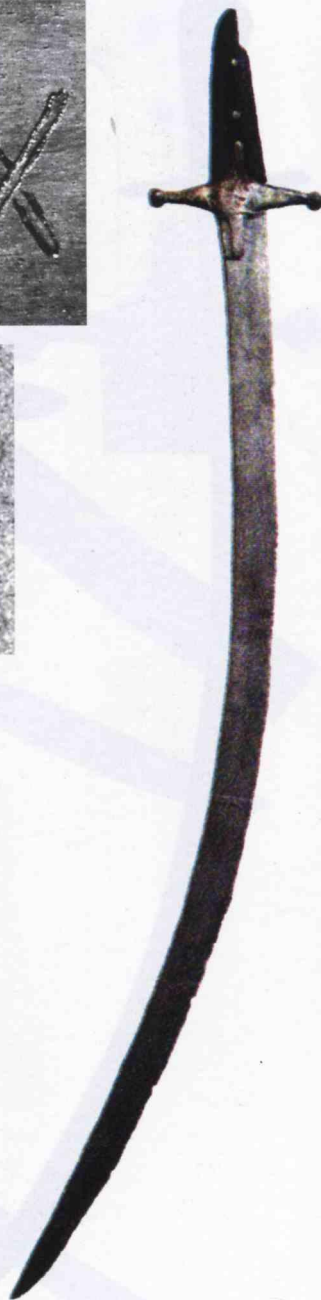
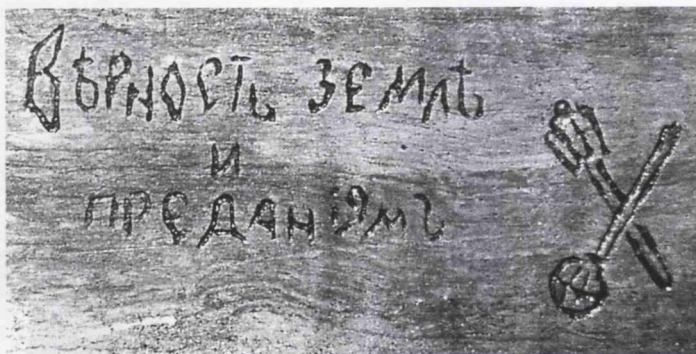

Фото 24. Шабля з клинком перського типу XVII ст.
(ДИМ, Інв. № О-105)

*Фото 26. Чечуга XVII ст.
(ДІМ, Інв. № О-254)*

*Фото 25. Шамшир XVIII ст.
(ДІМ, Інв. № О-255)*

Фото 27. Кілідж
(сеμίтар)XVIII ст.
(ХДІМ, Інв. № ОС-237)

Фото 28. Шабля турецького
типу XVIII ст.
(ХДІМ, Інв. № ОС-254).

Фото 29. Шабля перського типу XVIII ст. (ХДІМ, Інв. № ОС-171)

Фото 30. Шамшир XVII ст. (ХДІМ, Інв. № ОС-577)

Фото 31. Карabela XVII ст. (ПІМ, Інв. № ПХМ 3569/КВ 1319)

Фото 32. Карбеля XVII ст. (ПІМ, Інв. № ПХМ-1876)

*Фото 33. Кілідж XVIII ст.
(ПІМ, Інв. № ПХНІВ-1338)*

*Фото 34. Кілідж XVIII ст.
(ПІМ, Інв. № ПХМ-1718)*

Фото 35. Шабля турецького типу XVII ст. (ПІМ, Інв. № 646)

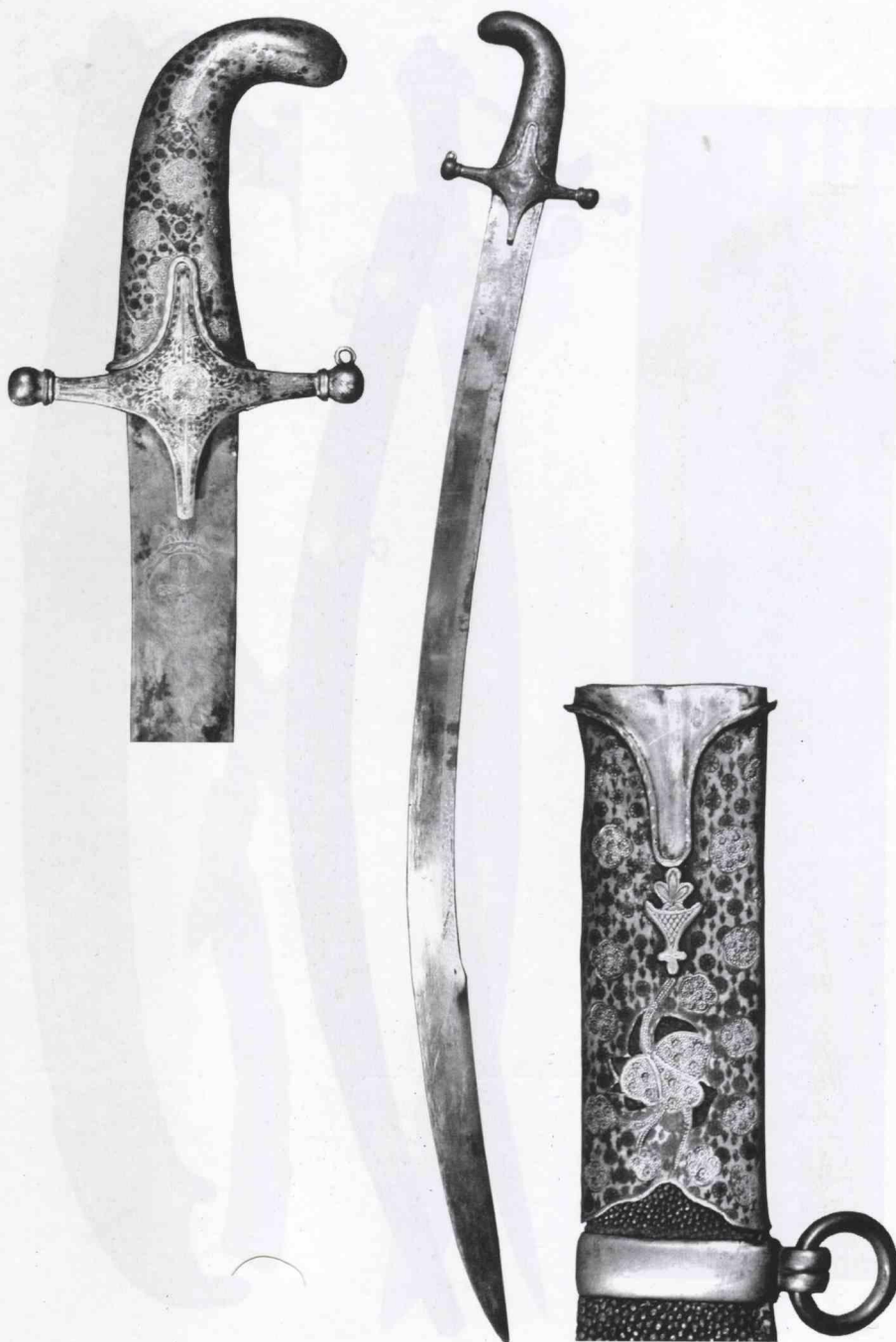

Фото 36. Шабля турецького типу XVII ст. (ПІМ, Інв. № 642)

Фото 37. Шабля турецького типу XVIII ст. (ПІМ, Інв. № 1739)

Фото 38. «Шабля орла» XVIII ст. (ПІМ)

Фото 39. «Шабля орла» XVIII ст. (ПІМ)

Фото 40. Карабеля гусарська XVII ст. (ПІМ, Інв. № ПХМ-1703)

Фото 41.1

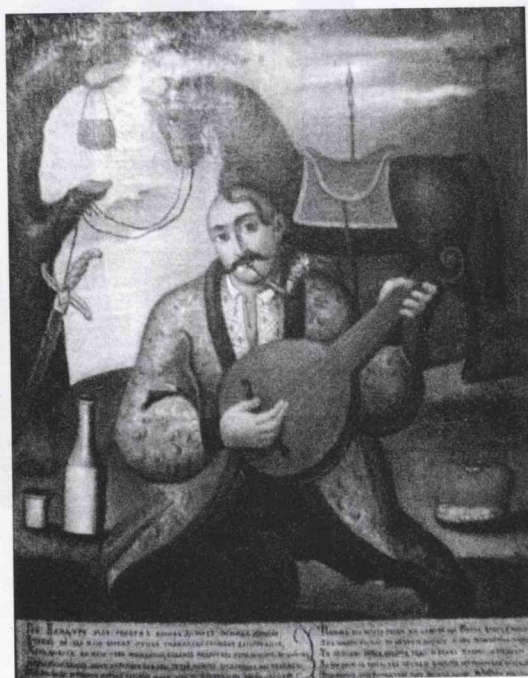

Фото 41.2

Фото 41.3

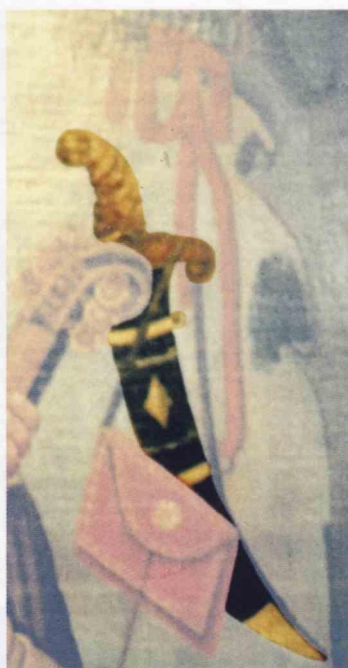

Фото 41.4

Зображення шабель на картинах
циклу «Козак Мамай» з фондів ДІМ

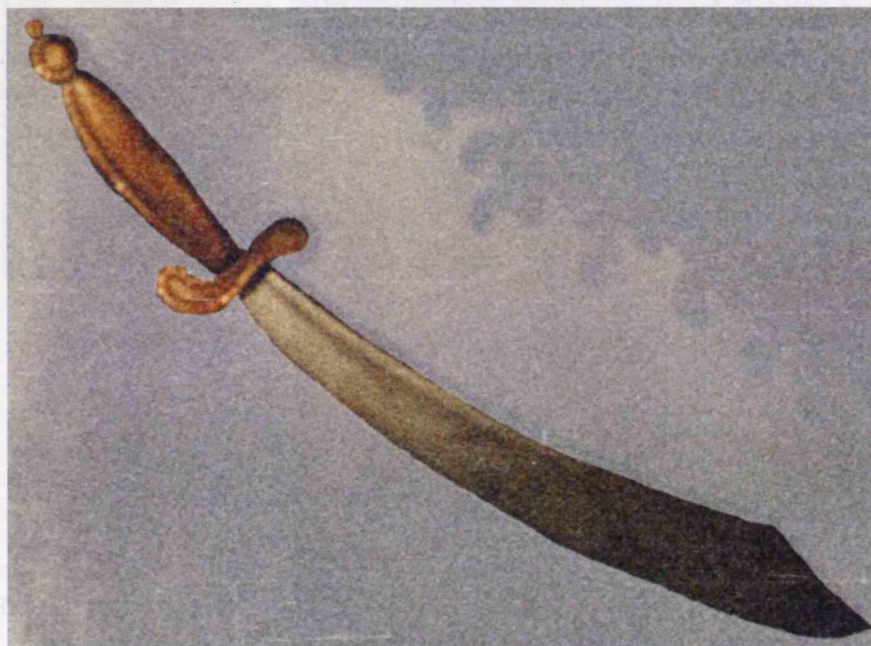

Фото 41.5

Зображення шабел
на іконах XV ст.
у польських
католицьких храмах

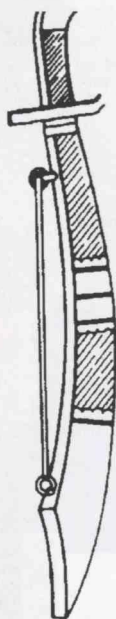

Фото 42.1

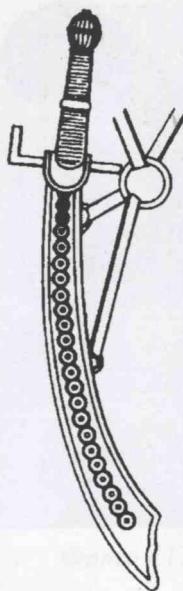

Фото 42.2

Фото 42.3

Фото 43. «Воїни
на варті при гробі
господньому»
(XVIII ст.)

Фото 44. «Ісус Навін вішає переможених царів» (XVII ст.)

Фото 45. «Ісус перед Каяфою» (XVII ст.)

BOHDAN CHMIELNICKI EXERC
ZAPOROVIEŃ PRÆEECTUS, BELLI SERVILIS,
REBELLUMQ; COSACCORUM ET PLEBIS UKRA
DUX.

Guilhelmus Hondius Haga Batavus. S.R.M. Chalceographus Icultrix. Cum privi S.R.M. Ges

Фото 46. В.Гондіус «Богдан Хмельницький» (XVII ст.)

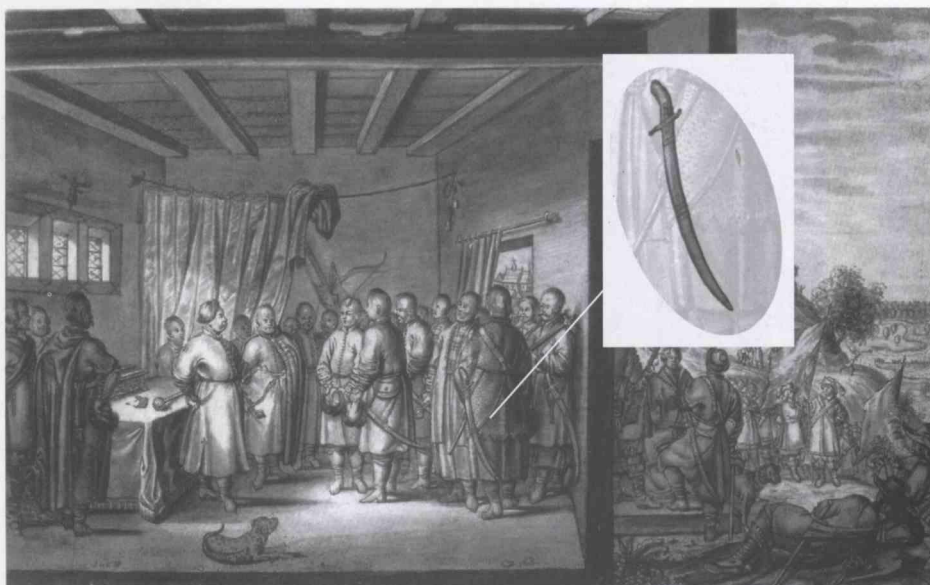

Фото 47. А. Вестерфальд. Прийом литовським гетьманом Я.Радзивіллою посольства Війська Запорозького на чолі з полковником С. Подобайлом (XVII ст.)

Фото 48. Богдан Хмельницький

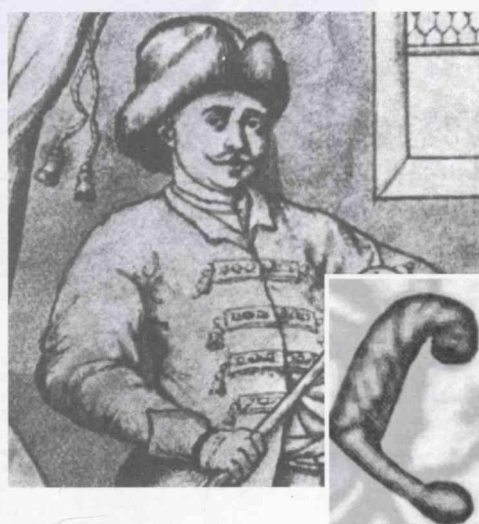

Фото 49. Михайло Ханенко

Фото 50. Іван Мазепа

Фото 48–51.
Гетьманські
портрети з літопису
С. Величка (XVII ст.)

Фото 51. Петро Дорошенко

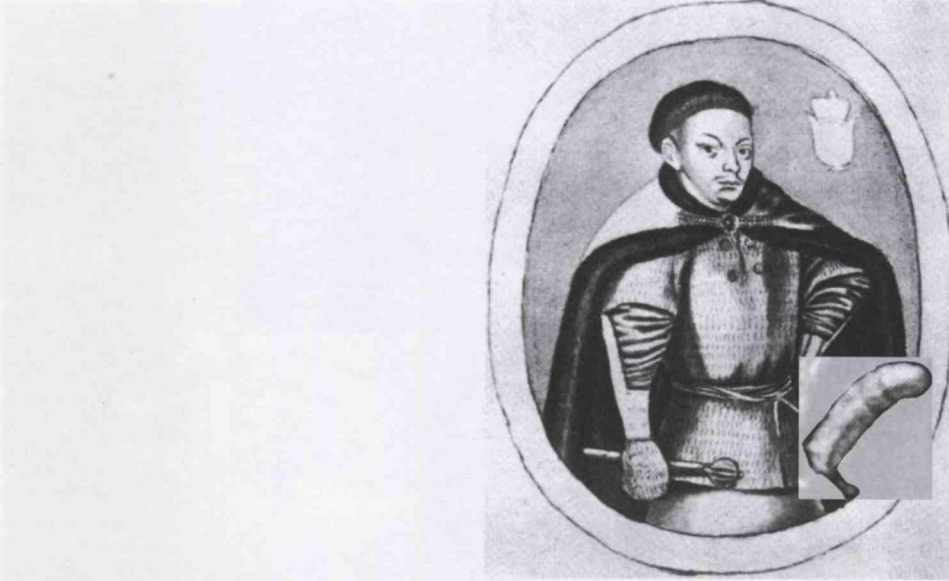

Фото 52. О. Іраклієвський.
Копія з живописного
портрета Юрія
Хмельницького
(XVIII ст.)

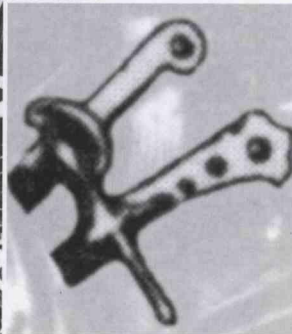

Фото 53. О. Тарасевич. Портрет Івана Перехриста (XVII ст.)

Фото 54.1

Зображення козаків
у лаврських
«кужбушках»
(XVIII ст.)

Фото 54.2

Фото 55. Портрет Адама Кисіля (XVII ст.)

Фото 56. Портрет Михайла Миклашевського (XVIII ст.)

Фото 57. Портрет Івана Забіли (XVIII ст.)

Фото 58. Портрет Дмитра Горленка (XVIII ст.)

Фото 59. Портрет Григорія
Стороженка (XVIII ст.)

Фото 60. Т. Калинський.
Полковник малоросійського
козацького полку (XVIII ст.)

Фото 61. Портрет Данила Єфремова (XVIII ст.)

Фото 62. Портрет Тимофія Грекова (XVIII ст.)

Фото 63. Фрагмент портрету Івана Іловайського (XVIII ст.)

Фото 64. Портрет
В.І. Іловайського
(XVIII ст.)

Фото 65. Портрет Василя Каспаровича Дуніна-Борковського (XVIII ст.)

Фото 66. І. Щирський. Портрет Григорія Гамаїї (XVII ст.)

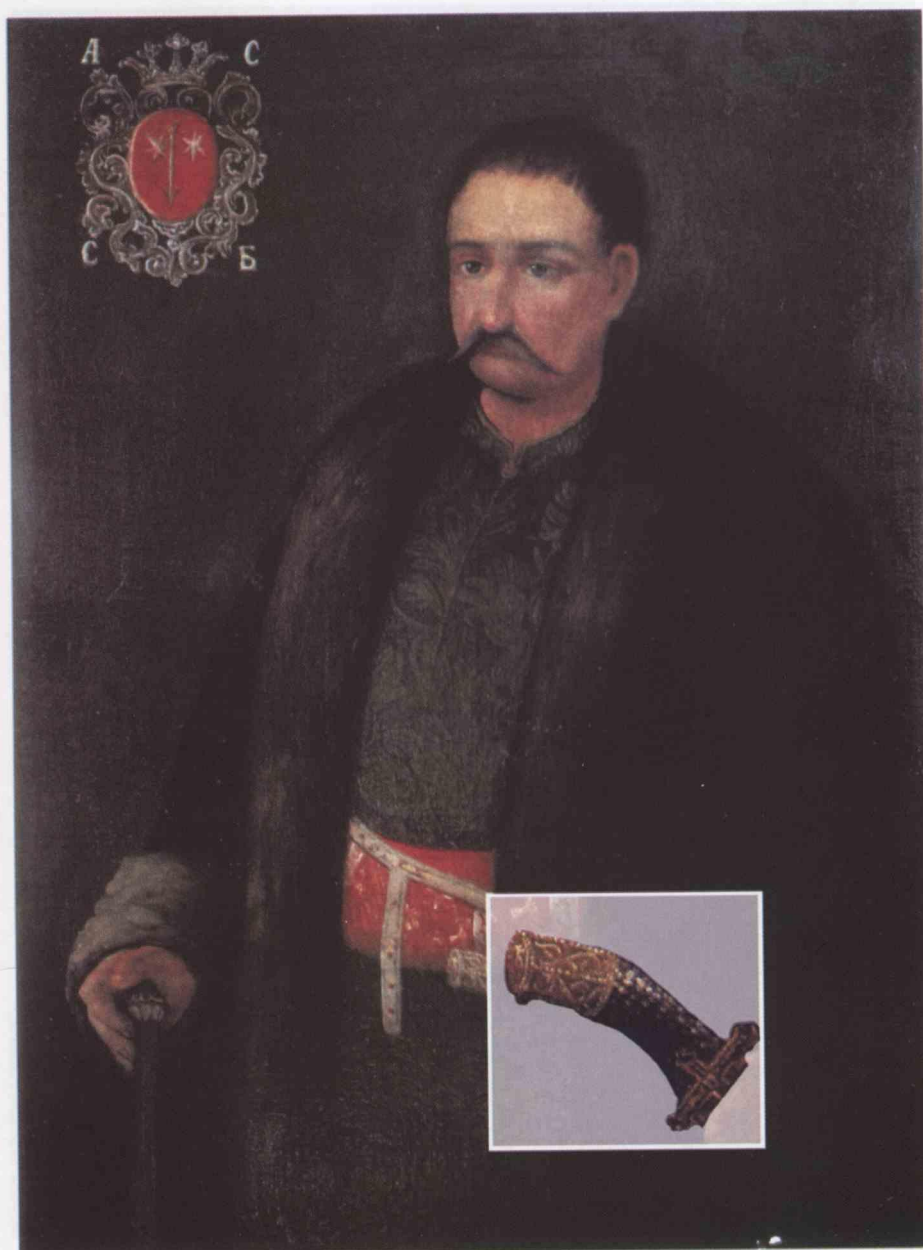

Фото 67. Портрет Андрія Стефановича (XVIII ст.)

Фото 68. Портрет Івана Гуляницького (XVII ст.)

Фото 69. Портрет Єфима Дарагана
(копія XIX ст. з оригіналу XVIII ст.)

Фото 70. Портрет Якова Шияна (XVIII ст.)

Фото 71. Портрет Новицького (XVIII ст.)

Фото 72. Портрет Василя Кочубея (XVIII ст.)

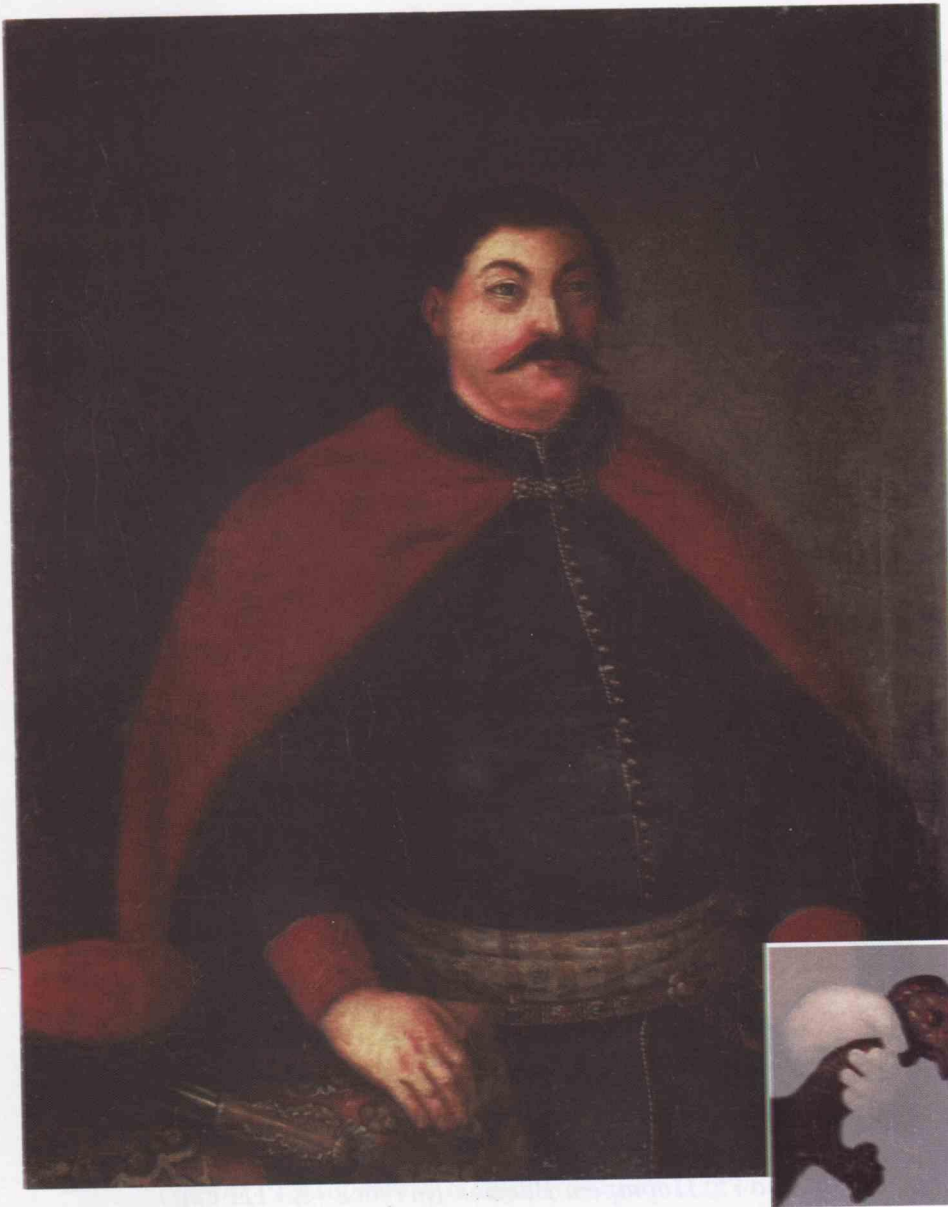

Фото 73. Портрет Павла Полуботка (XVIII ст.)

Фото 74. Портрет Михайла Милорадовича (XVIII ст.)

Фото 75. Портрет осадчого Харка (XVIII ст.)

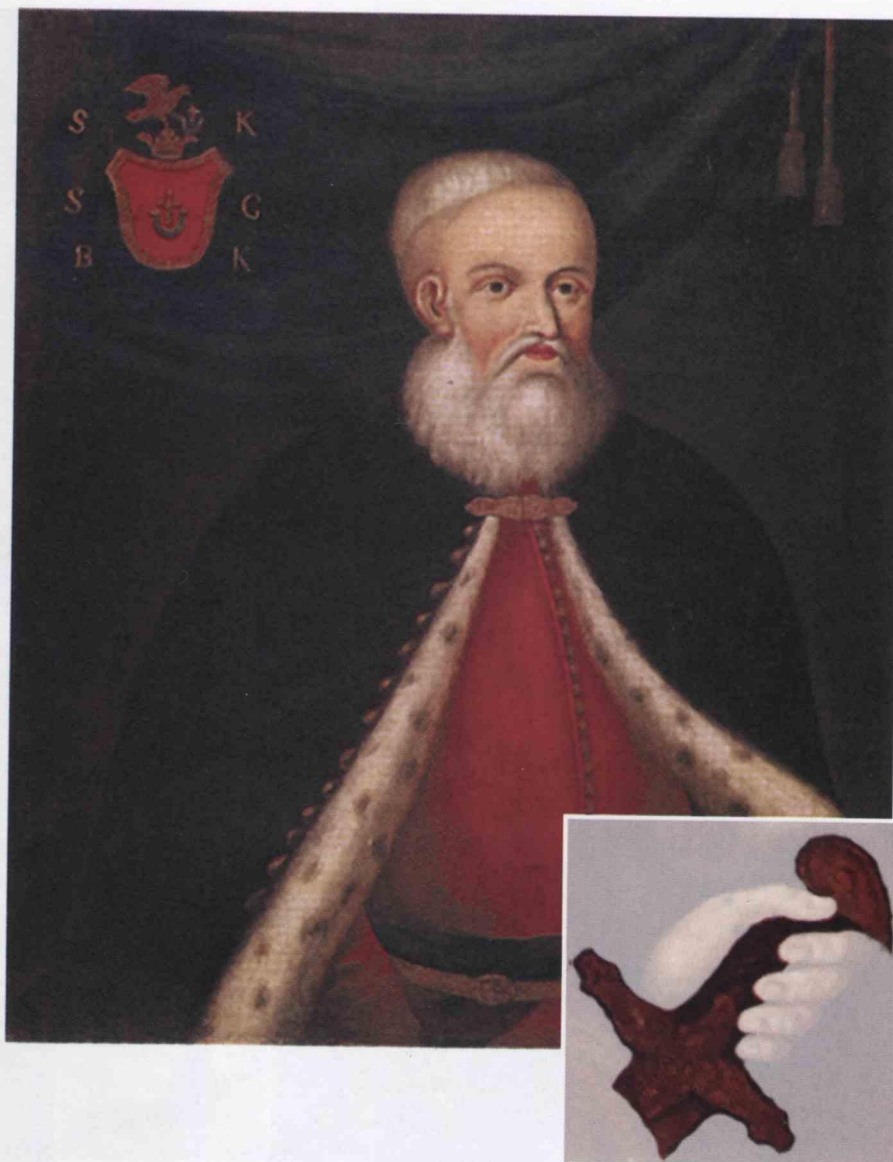

Фото 76. Портрет Станіслава Даджібога Каменського
(XVII ст.)

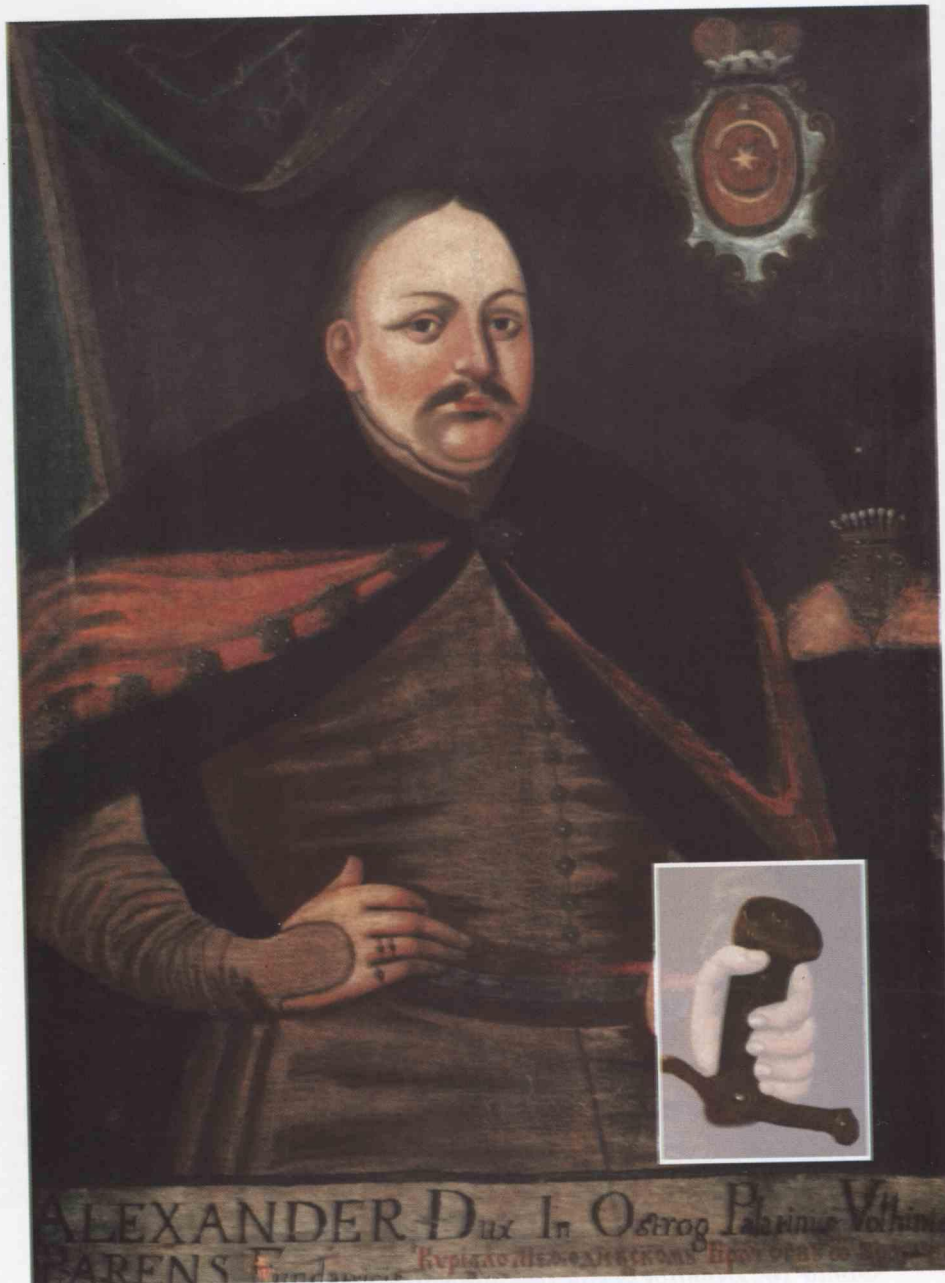

Фото 77. Портрет Олександра Острозького (XVII ст.)

Фото 78. Т. Калинський.
Знатний малоросійський
шляхтич (XVIII ст.)

Фото 79. Т. Калинський.
Малоросійський сотник
(XVIII ст.)

Фото 80. Портрет Івана Самойловича (XVII–XVIII ст.)

Фото 81. Портрет Олени Андріївни Самойлівни (XVII ст.)

Фото 81. Портрет Тимофія Лишні (XVIII ст.)

Фото 82. Портрет Михайла Освецімського (XVIII ст.)

Фото 83. Портрет Станіслава Костки Садовського (XVIII ст.)

Фото 84. Портрет Павла Руденка (XVIII ст.)

Фото 85. Портрет Василя Родзянки (XVIII ст.)

Фото 86. Портрет дідача Михайловського (XVIII ст.)

Фото 87. Портрет Данила Апостола (XVIII ст.)

Фото 88. Портрет Лук'яна Жоравки (XVII ст.)

Фото 89. Портрет Семена Сулими (XVIII ст.)

Фото 90.1. Портрет Семена Дениска (XVIII ст.)

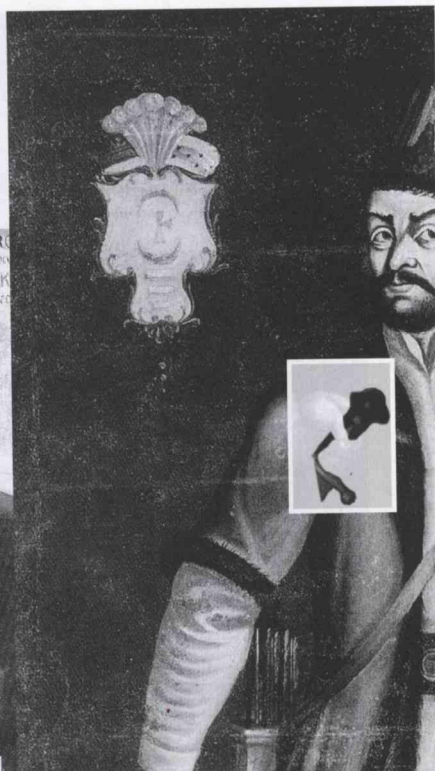

Фото 90.2.
Портрет Івана Дениска (XVIII ст.)

Фото 91. Ю. Глоговський.
Козацький полковник

Фото 92. Ю. Глоговський.
Козацький гетьман

Фото 93. Ю. Глоговський.
Український шляхтич
XVII ст.

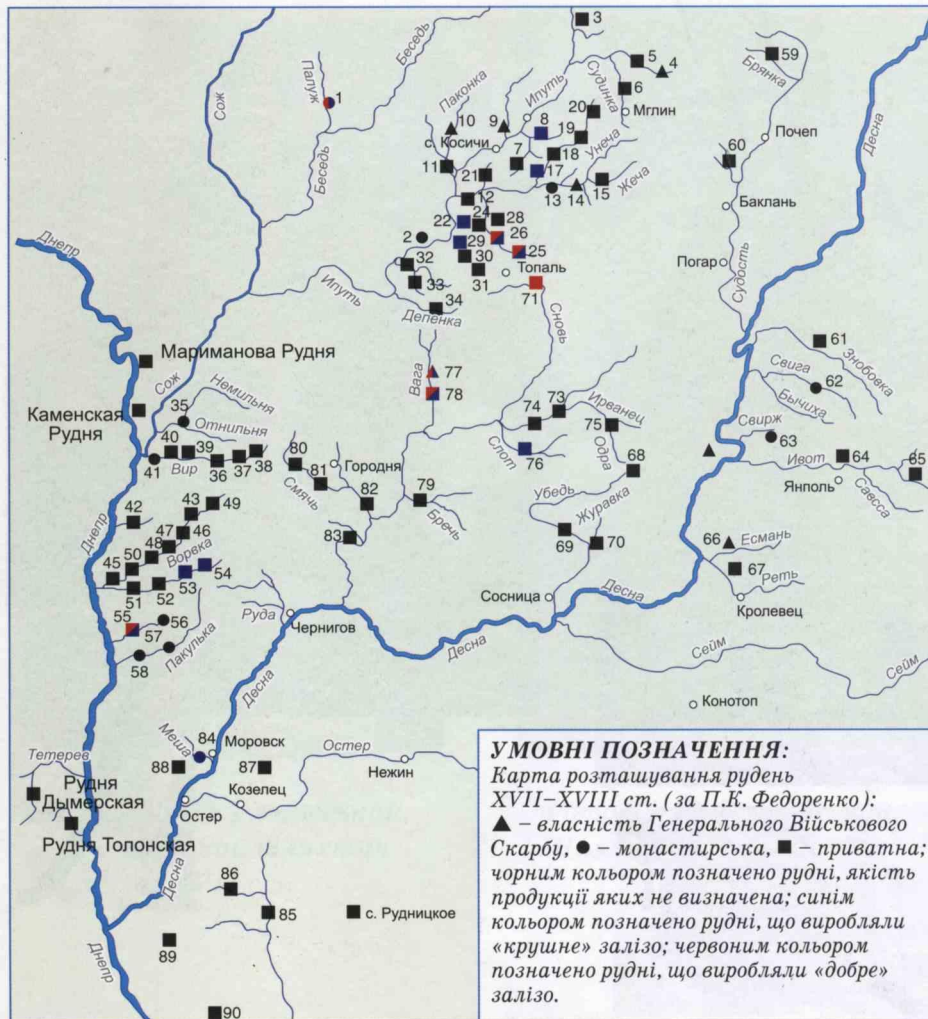
Фото 94. Ю. Глоговський.
Шляхтич з Червоної Русі

Фото 90. Портрет Соломона Деміанова
(XVIII ст.)

Фото 95. Ю. Глоговський.
Виборний козак

Фото 96. Ю. Глоговський.
Козак XVII ст.

КАРТА 1.

Карта розташування лівобережних рудень XVII–XVIII ст. за П.К. Федоренко [201]:

1. Палузька; 2. Іпутська; 3. Єсимонтовських; 4. Шуморовська; 5. Воронуська; 6. Рудня;
7. Селицька; 8. Біловодська; 9. Косицька; 10. Ходинська; 11. Покоянська; 12. Унецька;
13. Ропчикова; 14. Брисівська; 15. Рудня; 16. Ліщицька; 17. Єльня Борозднина; 18. Єльня;
19. Нова; 20. Єльня-Рудневська; 21. Близновська; 22. Комаровська; 23. Рожновська;
24. Воловка; 25–26. Голубова; 28. Чертовицька; 29. Вепринська; 30. Писарка; 31. Золотівка;
32. Халеевська; 33. Драглевська; 34. Деменська; 35. Ярилівська; 36. Переєздинська;
37. Грибова; 39. Залізний завод; 40. Залізний завод; 41. Лизунова; 42. Угловська;
43. Россудівська; 44. Медведівська; 45. Радківська; 46. Лесковська; 47. Гунковська;
- 48–50. Димарки; 51. Губицька; 52. Нововертецька; 53. Вертецька; 54. Грабова;
55. Неданчицька; 56. Лугова; 57–58. Пакульські; 59. Почепська; 60. Рудня; 61. Руденька;
62. Чернеча; 63. Сверж; 64. Руденька; 65. Руденька; 66. Рудня; 67. Рудня; 68. Рудня; 69. Рудня;
70. Яжборовська; 71. Рудня; 73. Шевченкова; 74. Карповська; 75. Машевська; 76. Лозовська;
77. Щербиницька; 78. Кривушинська; 79. Стара рудня; 80. Гнездовська; 81. Полетичинська;
82. Стара Рудня; 83. Гетьманська Руденька; 84. Моровська Рудня; 85. Светильновська;
86. Рудня; 87. Димарка; 88. Рудня; 89. Велика Димарка; 90. Рудня.

*Номери 16, 27, 38 та 72 виключені з опису

VOVA 3110
FISHER
FREE